

ЎЗБЕКИСТОН ССР ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ МИНИСТРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

У. ТУРСУНОВ, Б. УРИНБОЕВ

Ўзбек адабий тили тарихи очерклари

(ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ СИРТҚИ БЎЛИМ
СТУДЕНТЛАРИ УЧУН ҚУЛЛАНМА)

САМАРҚАНД

1969

*Масъул муҳаррир — филология
фанлари кандидати, доцент
АҲМЕДОВ М.*

МУАЛЛИФЛАРДАН

Республика олий ўқув юртларининг филология факультетларида кўп йиллардан бери ўзбек адабий тили тарихи курси ўқитилиб келинаётган. Лекин ҳозирги кулга қадар бу курсдан ягона систематик дарсликнинг йўқлиги филолог студентлар (сиртдан ўқувчи студентлар) ва ўқитувчиларнинг ишини анча қийинлаштирмоқда. Авторлар шунини назарда тутиб, шу курсдач мавжуд бўлган программани асос қилиб, тўлиқ бўлма-са-да, очерклар тариқасида мазкур қўлланмани ёзди.

Бу очерклар кўп йиллар давомида Самарқанд Давлат университети ва Қарши Давлат педагогика институтида авторлар томонидан ўқилган лекциялар ва илмий - текшириш ишларининг қайтадан ишланиши асосида яратилди.

Очеркларда камчилик ва нуқсонларнинг бўлиши табиий. Авторлар барча танқидий мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиладилар.

Очерклар қўлёзмасини кўриб чиқиб, қимматли маслаҳатлари билан кўмаклашган проф. М. Мирзаев, доцент Т. Салимов, доцент Ж. Мухторов ўртоқларга самимий ташаккур билдирадилар.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Тил тарихининг халқ тарихи билан боғлиқлиги ҳақидаги марксча-ленинча таълимот—адабий тил тарихи курси қурилишининг асосидир.

Ўзбек адабий тили тарихи курси тил тараққиёти халқ тарихи билан боғлиқлиги тўғрисидаги марксча-ленинча таълимот асосига қурилган. Адабий тил стилида юз берадиган ҳамда нутқ воситаларида ва уларнинг қўлланиш нормаларида бўладиган ўзгаришлар ва ҳамма асосий процесслар у ёки бу даражада халқнинг моддий ва маънавий ҳаётида бўлган ўзгаришлар билан боғлиқдир.

В. И. Лениннинг «тил кишиликнинг энг муҳим алоқа қуролидир» деган фикри тил ва унинг тараққиёти ҳақидаги марксча-ленинча таълимотнинг асосидир. Миллий тилнинг шаклланиши, унинг состави ва функциясида бўладиган ўзгаришлар жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий турмушига боғлиқдир. К. Маркс ва Ф. Энгельс миллий тиллар шаклланиши, пайдо бўлишининг ҳар хил йўллариغا характеристика бериб, шундай кўрсатади: «...ҳар қандай ҳозирги замон тараққий қилган тилида табиий пайдо бўлган нутқ тарихий тараққиёт натижасида миллий тилгача бўлган давридан юқори кўтарилди, масалан, роман ва герман тилларида, қисман, миллатларнинг чатишуви ва қўшилиши сабабли, хусусан, ҳозирги замон инглиз тили диалектларининг бир миллий тилга бирлашиши туфайли вужудга келди, булар ҳаммаси иқтисодий ва сиёсий концентрацияланиш билан шартлангандир».¹

1 К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология, Москва, 1956, стр. 407-408.

Тилнинг жамият тараққиёти билан боғлиқлиги ҳақидаги фикр, иқтисодий ва сиёсий факторнинг тил тараққиётига таъсири масаласи В. И. Лениннинг «Тиллар масаласи ҳақида либераллар ва демократлар» (1913) деган мақоласида ўз ифодасини топган: «Россия тузуми қанчалик демократик бўлса, капитализм шунчалик кучли, тез ва кенг кўламда тараққий қилади, бу иқтисодий муомаладаги муҳим талаб умумий савдо алоқалари олиб боришга энг қулай бўлган тилларни ўрганиш учун ҳар хил миллатларни мажбур қилади».¹

Шуни назарда тутиш керакки, «халқнинг маданий алоқаси, энг олдин, тарихий-социал шароитга боғлиқдир, чунки бу шароит кенг халқ оммасининг адабий тилни актив ўзлаштириши учун реал замин тайёрлайди. Адабий тилнинг буюк маданий функцияси халқнинг моддий ва маданий даражасини кўтариш қуръолигина эмас, балки ижтимоий кураш қуроли ҳамдир. Адабий тил халқ оммасини тарбиялашнинг энг кучли қуроли. У фан, маданият ва техника прогрессининг қимматбаҳо нарсаларини қўшадик, улар тегишли адабий тилнинг асарларида ўз ифодасини топади».²

Шундай экан, тил тараққиёти жамият тараққиёти билан узвий боғлангандир. Агар қўлланилган нутқ шароити (элементлари) тушунарли бўлмаса, биз жамият ҳаёти факторларини эътиборга олмаган бўламиз.

Ўзбек адабий тили тараққиёти шуни кўрсатадики, кишилар нутқида ишлатилган ва пайдо бўлган ҳар бир сўз ҳамда бирикма (жумла) шу халқ тарихи билан боғлиқ бўлган тилда ўз аксини топади.

Ўзбек адабий тили тарихи шундан далолат беради: ўзбек халқи тарихининг турли даврларида турли хил сўзлар пайдо бўлган.

Масалан, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Ўрта Осиёнинг Россия составига қўшиб олинishi таъсирида ўзбек тили составига кўпгина рус ва ин-

1 В. И. Ленин. Асарлар, 4-нашри, 19-том, 317-бет.

2 «Вопросы советской науки. Проблема образования и развития литературных языков». Коллектив авторов под руководством В. В. Виноградова, изд. АН СССР, 1957, 3-бет.

тернационал сўзларнинг келиб кириши фикримизнинг ёрқин далилидир (заказ, расход, доход, оборот, кабинет, полиция, класс ва ҳоказо).

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, синфларнинг пайдо бўлиши, ёзувнинг келиб чиқиши, давлатнинг туғилиши, савдо ва адабиётнинг тараққиёти каби ижтимоий-тарихий факторлар тил тараққиётига катта таъсир кўрсатади. Бу ҳар бир фактор ўзбек адабий тилида ўз аксини топиш билан чегараланиб қолмасдан, балки улар бадий тасвир воситаларининг тараққиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Адабий тил тарихини халқ тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганишни тақозо этадиган муҳим масалалар асосан қуйидагилар:

1. Халқ тарихининг бадий ибораларнинг шаклланишида ўз аксини топишини, ижтимоий турмушнинг адабий тилга таъсирини ва бунинг натижасида унинг янги сўз ва жумлалар билан бойиб боришини ҳамда ишлатилиб турган сўзларнинг янги маъно ноцикликлари касб этишини, тилнинг морфологик ва синтактик қурилишидаги такомиллашишини аниқлашдан иборат.

2. Алоқа қуроли бўлган тилнинг фан, маданият, адабиёт ва санъат тараққиётига бўлган таъсирини ўрганиш.

3. Адабий тил тараққиётида ижтимоий ривожланиш қонунларининг акс эттирилишини ҳамда тил тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини тушунтириш керак бўлади.

Ўзбек адабий тилини даврлаштирувчи халқ оммаси билан адабий тил ўртасидаги алоқани аниқлашда биринчи навбатда халқ тарихининг муҳим даврларига мурожаат қилиш керак бўлади. (Сорький кўрсатганидек, тил кишиларнинг актив ижтимоий фаолиятлари билан тўлдирилади ва ўзгартирилади.)

Адабий тилдаги ҳар бир ўзгариш адабиётнинг кучли тараққиёти ва ўсиши соҳасидаги турли хил ўзгаришларга мос ҳолда бўла олади. Бадий ижод соҳасидаги новаторлик тезлик билан адабий тилда ўз аксини топади. Шунинг учун (адабий тил тарихини даврлаштириш масаласини ҳал қилганда адабиётнинг ривожланган ва ривожланмаганлиги фактини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади.)

Адабий тил умумхалқ тилининг олий формасидир,

Адабий тил асос эътибори билан умумхалқ тилидир, лекин у халқ нутқ маданиятининг катта ютуғи бўлиб, сўз усталари томонидан ижодий бойитилган ва қайта ишлангандир. Умумхалқ тилининг юқори шакли бўлган бу тил буюк сўз усталарининг раҳбарлигида умумхалқ нутқий ижодининг маҳсулидир. Бадий ифода нормалари ва шакллари фақат тил эгалари томонидан яратилмасдан, балки буюк маданий бойлик сифатида жамият томонидан эҳтиётлик ва катта ғамхўрлик билан сақланади. Сўз усталарининг фаолияти бутун яратувчилик процесси устидан раҳбарлик ва башқарувчилик ролини олиб боради.

«Шунч есда тутиш лозимки, тилни халқ яратади. Тилни адабий ва халқ тилига бўлиш фақат «хом» тил ва ёзувчилар томонидан ишланган тил борлигини кўрсатади. Буни биринчи марта тушунган киши Пушкин бўлди, халқнинг сўз материалдан қандай фойдаланиш кераклигини, уни қандай қилиб ишлаш зарурлигини ҳам биринчи марта у кўрсатиб берди» (М. Гөркий. Адабиёт ҳақида, мақолалар тўплами, Тошкент, 1962 йил, 96-бет).

Ижтимоий ҳодиса бўлган тил, жумладан, адабий тил ижтимоий жамият билан бир қаторда ўзгаришга учраб туради. Маълумки, умумхалқ тилини қайта ишлаш, ундаги энг яхши элементларни саралаб олиш, фикр ва ҳис-туйғуларни жуда содда ва ихчам қилиб ифодалаш соҳасида буюк сўз усталарининг тажрибаси каттадир. Шунинг учун умумхалқ тилини бадий қайта ишлаш метод ва усуллари турли даврларда ўзгариб ҳамда такомиллашиб боради. Нутқ воситалари ҳатто энг қадимги вақтларда ҳам қайта ишланди ва силлиқлаштирилди. Бундай қайта ишланишнинг намунасини М. Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари мисолида жуда равшан кўрамыз.

Яна шу нарсани қайд қилиш лозимки, ўзбек тили ва адабиёти тарихининг намуналаридан Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» ва Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар» асарига назар ташлаб, уларни яратишда авторларнинг нутқ воситаларидан қандай услубда фойдаланганлиги ҳақида мулоҳаза юритмоқчи бўлсак, юқорида баён қилган фикрларимизнинг исботини кўра оламиз.

Адабий тил тарихининг энг муҳим вазифаларидан бири буюк сўз усталари томонидан умумхалқ тилининг қайта ишланиш характери ва ролини аниқлашдан иборатдир. Бизнингча, сўз усталари деганда фақат ёзувчиларни тушуниш жуда тўғри бўлиб чиқмайди. Шундай бир қараш борки, улар фақат ёзувчиларни ҳисобга олади, аммо бадний тилнинг тараққиётига бошқа факторларнинг ҳам таъсирини ҳисобга олиш керак.

Адабий тил — бу мураккаб услублар системасидан (адабий - бадний, ижтимоий-публицистик, илмий, ишлаб чиқариш — техника, ҳужжат-қоғозлар ва бошқалардан) иборат. Демак, шундай экан, фақат ёзувчилар адабий тилнинг ижодкори эмаслар. Шунинг учун илмий баён этиш услубини яратишда актив иштирок этган буюк олимларни камситмаслик керак бўлади. Масалан, Алишер Навоийни олсак, у бир қанча бадний асарлар яратиш билан бирга, «Мажолисун-нафоис»да адабий танқид, «Мезонул авзон»да адабиёт назарияси, «Муҳокаматул лугатайн»да тил билими ҳақида фикр юритибгина қолмасдан, шу соҳалар бўйича фикр баён этиш йўллари ҳам амалда исбот қилди.

Адабий тил лексикаси ва фразеологияси фақат миллий тил запаслари билан бойиб бормай, балки бошқа тиллардан сўз олиш ҳисобига, адабий тил стилида неологизмларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг умумхалқ тилида қўлланила бориши асосида бойийди.

Умумхалқ тилининг грамматик қурилиши ва лугат составидаги ҳамма иборалар ҳамда жумлалар адабий тилнинг услуби қилиб олинавермайди. Ҳозирги адабий тил нормасига кирмай, четда қоладиган сўз ва иборалар қуйидагилар:

а) диалектал сўз ва иборалар ҳамда айрим шевларга хос бўлган синтактик конструкциялар ва сўз яшашнинг айрим элементлари. Мисол: шапиш (дўппи, тапочка), инак (сигир) каби;

б) умумхалқ сўзлашув тилида ҳамда бадний адабиётда образ индивидуаллигини бўрттириш учун қўлланиладиган адабийлик ҳуқуқига эга бўлмаган содда сўз ва иборалар;

в) жаргонлар лексикаси ва фразеологияси ҳамда улар ишлатадиган сўзлар;

г) айрим ижтимоий группачаларнинг шартли ясама тили (арго тили). Масалан: ўғрилар ясама тили, қартабозлар ясама тили;

д) махсус профессионал лексика. Бу адабий тил доирасида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлса ҳам адабий тил стилида қатнаша олмайди, чунки унинг қўлланиш доираси тордир: кулолчилар лексикаси каби.

Юқоридагиларга асосланиб шундай хулосага келиш мумкинки, адабий тилнинг асосий услуби — адабий-бадий ва публицистик стилдир. Чунки булар ўзлари­нинг оммабоплиги ва осонлиги билан аж­ралиб туради.

Бундан ташқари, сўз усталари умумхалқ тилида­ги ҳар хил нутқ воситалари усулларини танлаб олиш билан бирга, уларни бадий қайта ишлайдилар. Ба­дий қайта ишлаш деганда нимани тушуниш керак? Бу нарса қуйидаги ҳоллар билан амалга оширили­ши мумкин.

1. Умум ишлатадиган сўзлар маъноларининг яна­да тараққий қилиши ва рўёбга чиқишини тилнинг ич­ки тараққиёт қонунлари асосида ишлатиш. Масалан, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги қуйидаги пар­чага назар ташланг:

«— Биламан, тушунаман, кишанга тобинг йўқ».¹

Қоратойнинг Йўлчига қарата айтган бу гапида «кишан» сўзи «бойлар истибдоди, зулми, кирдикор­лари» маъноларини англатиб келяпти. Дарҳақиқат, бойлар истибдоди, зулми, кирдикорлари оддий меҳ­наткаш халқ учун кишан.

2. Фразеологик новаторлик, чуқур маъноли сўз­лар билан, янги сўз бирикмалари билан бойишини рўёбга чиқариш.

3. Бадий адабиётнинг таққослаш, метафора, эпитет, перифраз каби бадий сўзнинг тасвирий во­ситалари бойийди ва ривожланади.

4. Ёзувчилар, олимлар ва публицистлар ҳам ян­ги сўзлар яратадиларки, булар умум ишлатадиган лексиканинг ютуғи сифатида рўёбга чиқади.

¹ Ойбек. Қутлуғ қон. Ўздавнашр, 1957, 190-бет.

«... Рус, украин, ўзбек, қозоқ ва бутун жангчилар дўзахнинг ўтёқар, ўтқавлар шоввозлари каби фавқилбашар ғайрат ва ғазаб билан ишладилар».¹

5. Умумхалқ тилини қайта ишлаш жараёнида, унинг грамматик қурилиши узлуксиз яхшиланиб ва такомиллашиб боради. Масалан, А. Навоий давридан то ҳозирги давргача ўзбек тилининг луғат состида катта тўлдирилиш бўлиши билан бирга, унинг грамматик қурилиши ҳам анча яхшиланди, силлиқлашди.

Ёзма ва оғзаки тил адабий тилнинг турли хил кўринишидир.

Ёзувсиз адабий тил бўлиши мумкин эмас. Ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва силиқланиши Ўрта Осиёда ёзувнинг пайдо бўлиши билан бошланди. Ёзувдан олдинги халқ оғзаки поэтик ижодининг стилини адабий тилдан олдинги тарих деб қараш керак. Лекин адабий тилни ундан ажратмаган ҳолда текшириш лозим, чунки усиз адабий тилнинг шаклланиши мумкин эмас. Бундан ташқари, халқ оғзаки ижодининг услуби адабий тил услуби билан бирдай эмас, бунда ҳар хил услублар сони ошади.

Адабий тил — бу кенг маънодаги, яъни бадий, илмий, публицистик адабиёт тилидир. Шу билан бирга, унинг ўзига хос хусусияти аниқланади.

Ёзма китобий тил ва сўзлашув тили бир адабий тилнинг икки томони бўлиб, булар иккаласи мустақам бирликда ривожланади ва бир ҳодисанинг турли томонларини аниқлашга ёрдам беради. Адабий сўзлашув тил лексик — фразеологик состави жиҳатидан асосан китоб тилига мос тушади. Сўзлашув тили стилистик нуқтаи назардан сўз ишлатиш ва синтактик конструкциялари билан ажралиб туради.

Ўзбек адабий тили тарихий тараққиётининг характерли томонларидан бири шуки, бунда жуда катта, узундан-узоқ оборотлар ва конструкциялардан аста-секин жонли сўзлашув тили услубига ўтишни кўрамыз.

Ҳозирги ўзбек совет прозасида бу ҳолатни жуда

¹ Ойбек. Қуёш қораймас. Т., Ўздавнашр, 1959, 73-бет.

аниқ кўрамиз. Жумладан, Ойбекнинг «Болалик» повести Мусовой тилидан, Ғ. Ғуломнинг «Ёдгор» повести Жўра тилидан, Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» романи Аҳмаджон тилидан ҳикоя қилинади. Асар иштирокчиларидан бирининг ҳикояси асосида баён қилиш бадий ижодда ўзига хос усул бўлиш билан бирга, бадий нутқда оддий сўзлашув тилига хос бўлган сўз, бирикма ва синтактик конструкцияларни қўллаш имконини беради. Натижада бадий асар тилида сўзлашув тилининг таъсири янада кучая боради.

Адабий тилнинг шаклланишида ва тараққиётида ёзувнинг аҳамиятини баҳолаш қийин масаладир. Ёзув бир неча асрлар давомида яратилган ва йирилган миллий сўз бойлиги маданиятини унинг босиб ўтган бутун тарихий тараққиёт йўлини, бадий ибораларнинг шаклланиш йўлларини ўзида акс эттиради.

Адабий тил нормаси ёзув билан шакллантирилганда ва мустақамлангандагина ўзининг маъноли хусусиятини сақлаб қолади.

Ёзувнинг роли ҳақида гапириш билан бирга, «ёзув тили» терминини ҳам аниқлаш керак бўлади. Бу терминни тилшуносларимиз, айрим вақтларда қадимги ёзув тилига нисбатан ҳам ишлатадилар. Шунини қатъий қилиб айтиш керакки, «ёзув тили» терминини фақат айрим халқ эҳтиёжини қондириш учун вақтинча ишлатилган ўзга тилга нисбатан айтиш мумкин. Масалан, Европада лотин тили бир неча асрлар ёзув тили бўлиб хизмат қилди.

Ўзбек адабиёти тарихи шу нарсани исботлайдики, революцияга қадар бўлган даврда, айниқса XVI-XVII асрларгача бадий ижод намояндалари ўзбек тилида ижод қилган бўлсалар ҳам тарих, фалсафа, медицина, география, ҳуқуқшунослик каби фанларга доир асар яратган ўзбек халқининг фарзандлари ўз асарларини араб ё форс тилларида яратганлар.

Араблар Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг «ёзув тили» араб тили бўлиб қолган пайтлар ҳам мавжуд.

Адабий тил нормалаштирилган тилдир.

Адабий тилнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ўзининг грамматик қурилиши ва луғат состави жиҳатидан нормалаштирилгандир. Адабий

тил диалект, жаргонлардан ўзининг нормага солинганлиги билан фарқ қилади. Адабий тил сўзларни қонуний равишда бир хилда ишлатишни, услубда сўз маъносини лексик-семантик нормада фойдаланишни, морфологик тузилиши ва синтактик конструкцияси жиҳатидан тўғри ифодаланишни талаб қилади. Бундан ташқари, у нутқ воситаларини қўллаш йўллари ва усулларини, стилистик норма асосида бадний тасвир воситаларини яратиш методларини, орфоэпик норма асосида тил тараққиётининг маълум даврида бир хил талаффуз нормаларига амал қилишни талаб этади.

Тилнинг тараққиётига боғлиқ ҳолда адабий тил нормаси ҳам ўзгаради. Масалан, ўзбек тилида А. Навоий давридан бери унинг луғат составида ва грамматик қурилишида катта ўзгаришлар юз берди. Бу нарса, албатта, адабий норма тушунчасига таъсир этмасдан қолмади, балки тарихий тараққиёт процессида юз берган ўзгаришларни тил ўзида акс эттириб борди. У, ўз навбатида, адабий тилга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Тилни нормалаштирувчилар тилда умрини тугатган, йўқолиб бораётган нарсаларни сақлаб қолиш билан ҳаётдан, давр нафасидан орқада қолмасликлари керак.

Адабий тилнинг энг муҳим вазифаларидан бири, умум тил учун ҳаётий, типик, янги нарсани сақлашдир. Тилни яратувчи ҳам, тарқатувчи ҳам халқдир. Шунинг учун адабий тил нормаси халқчил, замонавий бўлиши билан бирга, тилнинг илгарига қараб бўладиган ҳаракатини акс эттириши керак.

Адабий тил тушунчаси икки хил тил нормасини — китобий ва сўзлашув тили нормасини ўз ичига олади. Бунда маданий нутқий алоқада асос қилиб китобий тил нормаси олинади, чунки ана шу асосдагина миллий тил нормаси яратилади. Профессор Е. С. Истрина¹ сўзлашув тили адабий тил нормаларини сақлашлигини, лекин у ўзининг айрим хусусиятлари билан фарқ қилишлигини айтган эди. Унинг фикрича, сўзлашув тили бир-бирига ўзаро яқин, унча катта бўлмаган коллективга хизмат қи-

1 Е. С. Истрина. Нормы русского литературного языка и культура речи. АН СССР, М.—Л., 1948, стр. 13.

лади. Сўзлашув тили ўзаро суҳбат, диалог ва савол-жавобларда намоён. Унда мимика, имо-ишора, интонация ҳам муҳим ўрин тутади. Ҳаракатчанлик кучлироқ, жавобгарлик камроқ. Сўзлашув тилида ўзига хос танлаш, ўзига хос формалар учрайди, талаффузнинг доналиги у даражада кучли эмас. Сўзлашув тили содда тилликка ҳам йўл қўяди.

Содда тил (оддий сўзлашув тили) кўпинча адабий тилга қарама-қарши қўйилади. Бундай қарама-қарши қўйиш бу икки тил категориясининг бир-бирига муносабатини билдиради. Содда тил умум томонидан қабул қилинган адабий тил нормасидан четда туриб, адабий тил ҳисобланмаслиги билан бир қаторда, умумхалқ тилининг турли социал соҳаларини кўрсатишга ҳам хизмат қилади.

Содда тилга адабий тил чегарасидан ташқарида бўлган турли хил нутқ воситалари, китобий сўзлар таркибига кирмаган қўпол сўзлар ҳам киради.

Содда тилликнинг диалектизмдан фарқи шундаки, у фақат бир шева доирасида тушунарли бўлмай, балки бутун халққа маълумдир. Масалан: йитди — йўқолди (Навоийда).

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, содда тиллик — бу адабий тил лексикасини бойитиш резерви ҳисобланади. Бадий ибораларнинг ривожланишида содда тил муҳим роль ўйнайди, чунки улар бадий тасвир воситалари орқали умумхалқ тилига кириб боради.

Тарихий фактлардан маълумки, содда тилнинг бутун элементлари адабий тасвир системасига кирвермайди. Буларнинг умумий адабий тасвир воситасига уюшишига ўзига хос социал-нутқий стили ҳамда адабий тил нормасига моҳ келмаганлик тўсқинлик қилади.

Социал нутқий услуб — бу умумхалқ сўзлашув нутқидан сўз ишлатишдаги ўзига хос хусусияти ва бошқа фарқлари билан ажралиб туради. Сўзлашув тили бир хил эмас, чунки бу тилда сўзлашувчиларнинг ўзлари ҳам турли - туман характер хусусиятига эгадир. Ҳар хил социал табақалар сўзлашув тилига ўзига хос сўз ишлатиши ва тилдан фойдаланиши билан фарқ қилади. Улар тилга ўзларини қизиқтирган, севган сўз ва жумлаларни киритадилар.

Бизга маълумки, жаргонлар нутқий маданият соҳасида ҳам ўзини халқдан юқори қўювчи, халқдан ажралган синфлар томонидан яратилади. Халққа тушунарли, аниқ бўлмаган жаргонлардан фарқли социал-нутқий стилдаги сўзлашув тили ўзининг состави ва характери ҳамда луғат ва грамматик материал жиҳатидан умумхалқ тушунадиган тилдир. Лекин бунда ҳам ҳар бирининг ўзига хос хусусияти бор. Ўзбек совет прозасида Ойбек, А. Қаҳҳор, Ғ. Ғулом каби санъаткорлар қаламига мансуб бўлган асарларда бундай хусусият жуда ёрқин акс эттирилган.

Хуллас, социал—нутқий услуб — бу стилистик характер категорияси бўлиб, ўзининг сўз ишлатиш усуллари билан фарқланади. Социал-нутқий услубдаги турли хилликни ҳисобга олиш ва анализ қилиш жуда ҳам қийин ва мураккаб бўлган адабий сўзлашув тили билан социал-нутқий услуб ўртасидаги ҳар томонлама алоқани аниқлашга ёрдам беради.

Социал-нутқий стил адабий сўзлашув нутқи составига кирадими, деган савол қизиқарлидир.

Бу саволни ҳал қилишда адабий тил нормасига мос келувчи, ўзига хос нутқий услубга эга бўлган адабий тилнинг бир кўриниши бўлган нутқий восита эканлигини ҳисобга олиш керак.

Социал-нутқий стил медиклар, артистлар, илмий ходимлар, ўқитувчилар ва бошқа маданий кишиларнинг сўзлашув нутқи учун характерлидир. Нутқ воситаларининг состави ва улардан фойдаланиш нормаси жиҳатидан адабий тил нормасидан четга чиқмайди. Масалан, ўқитувчилар нутқида: думларни тугатайлик каби.

Социал-нутқий стил проблемасини ҳал қилмасдан ва унинг ўзига хос хусусиятини ўрганмасдан туриб, персонажлар тилини анализ қилиш ва унинг типиклик даражасини тўғри аниқлаш мумкин эмас.

Ҳозирги даврда адабий тил лексикасининг бойишида диалектизм элементлари резерв бўлиб хизмат қила оладими? Ҳозир кўплаб асослар борки, диалектал воситалар биринчи ўринда туриб, ўзбек адабий тили лексикасини бойита олмайди, чунки у адабий тилнинг кўп қиррали стиллари составига кирмайди.

Ўзбек адабий тили тараққиётининг турли этапларида диалектал нутқий воситаларнинг роли ўзга-

риб туради. Ўзбекларнинг халқ ва миллат бўлиб ташкил топиши процессида маҳаллий диалектлар умумхалқ тилининг асоси ва муҳим манбаи бўлиб хизмат қилди.

Адабий тил ўзининг ривожланиши давомида фақат бир диалектга асосланмай, балки умумхалқ тилига таянади. Бу нарса, айниқса, уруғ ва қабила тилларининг халқ тилларига ўтишида айрим диалектларда бўладиган ўзгаришлар ва уларнинг ўсиб адабий тилга томон тараққиётида кўринади. Шунинг учун ўзбек адабий тили тарихи олдида турган энг муҳим вазифалардан бири тил тараққиётининг қайси даврида диалектизм адабий тил лексикасини бойитишда асосий резерв ва манба бўлиб хизмат қилганини аниқлашдан иборатдир.

Ҳар бир миллий адабий тил ўз тарихига ва ривожланиш қонуниятига эгадир. Ана шу нуқтани назардан диалектизм проблемасини ҳал қилиш ва унинг адабий тил тараққиётидаги улушини аниқлаш керак. Бу проблематик масала диалектологларни сўнгги йилларда тобора кўпроқ қизиқтираётганлиги қувончли ҳодисадир.

Ўзининг грамматик қурилиши ва асосий луғат фондига эга бўлган диалектлар халқ тили тараққиёти тарихи давомида ўз специфик хусусиятини йўқотади ва халқ тили билан қўшилиб кетади. Ҳамма ҳаётий, типик ва тил учун керакли бўлган нарсалар диалектлардан умумхалқ тилига олинган. Диалектларда шундай сўзлар қоладикки, булар умумхалқ тилидаги сўзлар билан бирга синоним вазифасини ўтайди. Масалан, нарвон — шоти, дўппи — калаўш ва бошқалар.

Ёзувчиларнинг тил соҳасидаги новаторлиги кўп жиҳатдан адабий тилни янги сўзлар ва янги сўз маънолари билан бойитишдан иборат.

Айрим диалектларга, касб-хунарга хос сўзлар маҳаллий колоритни беришда, персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда диалогларда муҳим аҳамиятга эга. Аммо бундай сўзларни автор нутқида ишлатиш мақсадга мувофиқ эмас.

«Бизда ҳар бир губерниянинг, ҳатто кўпгина уездларнинг ҳам ўз шевалари ва сўзлари бор, лекин ёзувчи вятча ёки балахонча шеваларида ёзмай, од-

дий рус тилида ёзиши керак», деганда М. Горький хақ эди.

Шундай қилиб, адабий тил шаклланишига ва тараққиётига асос ва манба бўлган нарсалар тарихан ўзгаради. Ўзбек халқ тили ривожланиш даврида адабий тил томонидан фойдаланилган резервлар кейинчалик халқ тилидан миллий тилга ўтиш даврида манба бўлиб хизмат қилмайди. Шу кундан бешлаб адабий тил шеваларга катта таъсир кўрсата бошлайди.

Адабий тил ўз лексик, фразеологик, морфологик, синтактик элементларнинг турғунлиги билан характерланади.

Янги тушунча ва предметларни ифодаловчи тилдаги янги сўзлар хақида шу нарсани айтиш керакки, бу сўзлар маҳаллий диалектлардан олинмасдан, балки турли сўз яшаш приёмлари асосида ҳосил қилинади ёки айрим сўзлар маъноси ўзгартирилади ёки бошқа тиллардан сўз олинади.

Адабий тилни тарихий - стилистик томондан ўрганиш масаласи

Ўзбек адабий тили тарихининг вазифаси — бадий, публицистик, илмий - оммабоп документал иш адабиётлар тилининг шаклланиши ва тараққиёти процессини ҳамда турли хил стилларни ўрганишдан иборат. Адабий тилнинг стиллар системаси сифатида тарихий тараққиётини, ҳар бир стил учун характерли бўлган лексик фразеологик, морфологик, синтактик воситалар шаклланишини ўрганиш бу курс асосий мазмунини ва предметини ташкил этади.

Бу курс ўзбек тили тарихий грамматикасидан ўзининг вазифаси, материали ва текшириш методи жиҳатидан фарқ қилади.

Тарихий грамматика энг қадимги даврдан то ҳозирги даргача бўлган товуш ва грамматик қурилиш составини ҳар хил ёзма ва оғзаки нутқ материаллари асосида текширади. Адабий тил тарихининг вазифаси эса, грамматик воситаларнинг нормаланиш масалаларини, асосан, уларнинг стилистик дифференциациясини ва тил стили билан шаклланишидаги қонуниятини ўрганишдан иборатдир.

Ўзбек адабий тили тарихини қараб чиқиш процес-
сида ўзбек халқи нутқ маданиятини такомиллаштириш-
да ва ривожлантиришда катта ҳисса қўшган буюк ёзув-
чиларга эътибор бериш керак. Уларнинг тили бадний
нутқнинг ҳамда миллий адабий нормаларнинг намуна-
сидир. Агар бу курсда ҳар бир даврга тегишли адабий
тилнинг грамматик, фонетик ва лексик воситалари ри-
вожланиши ўрганилса, унда бу курс грамматика ва
лексикология тарихига тўлиқ мос келади.

Адабий тил тарихи курси — нормалаштирилган ба-
дний иборалар составини ва уларнинг турли нутқ типла-
рида ишлатилишини текшириш билан фарқланади. Агар
биз грамматик, лексик воситаларнинг анализи билан
чеклансак, ўз мақсадимизга эриша олмаймиз.

Шундай экан, адабий тил табиати ўз тараққиётини
асосан икки аспектда: тарихий ва стилистик аспектда
бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганишни тақозо қилади. Та-
рихий-стилистик аспектда фақат нутқ воситаларининг
составигина эмас, балки уларнинг турли нутқ типларида
ишлатилиши қонуниятини ҳам ўрганилади.

Адабий тил стиллар системасидан иборат бўлиб, у
турли даврларда жамиятнинг ривожини билан турли хил
бўлиши мумкин.

Стил деганда тарихан шаклланган адабий тилнинг
турли кўринишини тушуниш керак, чунки у фикрни ифо-
да этиш процессида нутқ тузилишининг ўзига хослиги бил-
ан фарқланади.

Адабий тил стили тараққиётини адабий жанрлар та-
раққиётидан ажралган ҳолда қарамаслик керак. Нутқ-
қий воситалар состави ва уларни қўлланиш нормалари
асар жанри билан мустаҳкам алоқададир. Адабий тил
стилини классификация қилишнинг асосида жанр прин-
ципи ётади. Масалан, адабиётнинг асосий жанрларидан
бири бўлган публицистика публицистик стиль асосида
иш кўради.

Ҳар бир стилнинг тараққиёти ва унинг бошқа стил-
ларга муносабатини кузатмоқ учун бир стиль ўз маъ-
қеини бошқа стилга берганини ҳамда ҳозирги замон
ўзбек адабий тилидаги стилларнинг асосий группалари-
ни аниқлаш керак. Ёзув жанрларига таянган ҳолда ҳо-
зирги замон ўзбек адабий тилида стилларнинг қуйида-
ги группаларини кўрсатиш мумкин:

1. Адабий-бадий услуб (стиль), бунинг ўзи поэтик стиль ва прозаик стиль деб иккига бўлинади.

2. Ижтимоий-публицистик стиль, бунга газета-журнал; адабий-танқидий ишлар, памфлетлар, мақолалар ва очерклар стили киради.

3. Илмий баён стили, бунинг состави нутқ воситаларининг турли кўрinishларидан иборат. Фаннинг кучли тараққиёти муносабати билан илмий баён стили ҳам ўзгариб бормоқда. Шунинг учун медицинага оид ишлар стили математик ишлар стилида тубдан фарқ қилади. Ўз навбатида, илмий-фалсафий ишлар стили ҳам тубдан фарқ қилади. Юридик ишлар стили нутқ тузилиши томонидан ўзига хос хусусиятига эгадир. Илмий-оммабоп асар, мақола, брошюраларнинг стили ҳам ўзига хос хусусиятга эга.

4. Профессional-техник стиль, бу ишлаб чиқариш-техника адабиётлари стилидир. Бу стиль техника соҳасида, ҳарбий соҳада ва бошқа турли хил касб-ҳунарлар соҳасида иш қурувчилар учун хизмат қилади.

5. Қонунлаштирувчи ҳужжатлар, буйруқлар, топшириқлар услубидан иборат расмий ҳужжатлар стили.

6. Ҳар хил ёзишмалар, кундаликлар ва хатларга хос бўлган мактубий стиль.

Адабий тил тараққиётининг турли даврларида адабий стилларнинг бошқариш роли ҳам ўзгаради. Масалан, Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар ўзбек адабиётида поэзия стили биринчи ўринда бўлиб келган бўлса, ҳозирги кунларга келиб у проза стилига ўз ўрнини бўшатиб бермоқда.

Адабий стиллар учун умумий нарсалар нималар ва уларнинг бир-биридан фарқлари нимада? Ҳар бир стилнинг ўзига хос хусусияти деб нимани ҳисобламоқ керак? каби масалалар ҳам ҳали етарли даражада ҳал қилинган эмас.

Дастлаб умумийлик масаласини қараб чиқамиз. Адабий тил стили учун умумий бўлган нарса тилнинг грамматик қурилиши ва умум фойдаланадиган сўзлардир. Шунга кўра, стиллар умумий ва яқка асосга эга бўлиб, бу адабий тилни стиллар системаси деб қарашга имкон беради. Масалан, оқ, сув, ўтирмақ, кеча каби сўзлар адабий тилнинг ҳамма стилларида қўлланилади.

Стиллар бир-биридан нма билан фарқ қилади? Дастлаб шуни кўрсатиш керакки, стилларнинг ўзига хос

маънолари бор, булар умум қўллайдиган сўзлардан тузилади. Масалан, руҳ сўзини олсак, унинг асосий ва умумий маъноси бор. Бадний нутқ стилида («Қизнинг руҳи шод. У фақат ва фақат ўйнагиси ва яйрагиси келарди»), публицистикада эса бошқа маъно касб этади: (мақола руҳи, яъни идеявий йўналиши) маъносида келса, илмий-фалсафий стилда руҳ сўзи материяга қарама-қарши маънода ишлатилади. Диний ақидалар стилида бу сўз «худо» маъносида ишлатилади.

Бундан ташқари, стиллар бир-биридан ўзига хос лексикаси ва фразеологияси билан фарқ қилади. Масалан, публицистик стил терминологиясида «совуқ уруш», «хотин-қизлар масаласи», «Жанубий Вьетнам масаласи» кўп ишлатилади. Бу типик публицистик фразеология бўлиб, «масала» сўзи ўз маъносида эмас, балки ижтимоий-публицистик маънода қўлланилгандир.

Стилллар бир-биридан терминологиядан фойдаланиш усуллари ва состави жиҳатидан ҳам фарқ қилади.

Стилллар бадний тўқима, сўздан фойдаланиш ва ҳар хил гап конструкцияларини ишлатиш билан бир-биридан фарқ қилади.

Стилистик бойлик ва адабий тилнинг турли-туманлиги унинг қўлланиш чегараси билан аниқланади. Нутқнинг ифода мақсадига ва мазмунига кўра ҳамда экспрессив ситуациясига кўра сўзлар турли хил бўлади. Шунга асосан академик Л. В. Шчерба адабий тил стилидаги сўзларни тўрт группага бўлади:¹ тантанали сўзлар, бетараф (нейтрал) сўзлар, бетакаллуф (фамилъярний) сўзлар, вульгар сўзлар. Буни мисоллар орқали қуйидагича кўрсатиш мумкин: юз, бет, афт, башара ва бошқалар.

Стилларни фарқ қилишнинг асосий принципи жанр принциpidир. Буюк чех тилшуноси Ф. Травничек ҳозирги замон чех адабий тилидаги стиллар системасини: илмий, публицистик, ораторлик (нотиқлик), расмий, кундалик сўзлашув, бадний стиллар системасига бўлади.²

Стилллар алоқаси поэтик стил билан прозаик стилларнинг аралаш қўлланилишида кўринадики, бу маса-

1 Л. В. Шчерба. «Современный русский литературный язык». «Русский язык в школе». 1939, № 4, стр. 22.

2 Ф. Травничек. О языковом стиле. Прага, 1953 (на чех. языке).

ла ҳали проблема сифатида ҳал қилишни талаб этади. Айниқса кейинги йилларда яратилган прозаик асарларда поэзия стилининг таъсири кучлироқ кўринмоқда. Булардан бири, проза стилида инверсиянинг қўлланиш доирасининг кенгаётганлигидир. Яна бунинг устига, ҳозирги кундаги етакчи ёзувчиларимиз ҳам прозада, ҳам поэзияда, ҳам драматургияда ижод қилаётганлиги стиллар алоқасининг кучайишига таъсир этиши, шубҳасиздир.

Шунингдек, Ш. Рашидов, А. Мухтор, И. Раҳим каби ёзувчиларнинг асарлари тилида публицистиканинг таъсири бошқаларга нисбатан кучлироқдир.

Публицистик стил учун ижтимоий-публицистик лексика характерлидир. Бу лексика поэтик асарда бошқача, прозаик асарда бошқача жаранглайди. Публицистика стили бир хил эмас, чунки унда ижтимоий йўналиш ва идеология кураши акс этади.

Бадний адабиётда илмий терминлардан фойдаланиш ҳоллари ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳам ўз навбатида стилларнинг ўзаро алоқасидан иборатдир. Масалан, А. Мухторнинг «Туғилиш» романи, Примқул Қодировнинг «Қадрим» повестида газ ва техникага доир терминларнинг қўлланилиши бунга яққол гувоҳдир.

Энди қисқача адабий стилда синфий интилишларнинг акс этишини кўриб чиқайлик. Адабий тилнинг турли стилларида у ёки бу даражада синфий интилишлар ўз ифодасини топиб, унда ўзига хос сўз ва ифодаларни кўрамиз. Турли стилларнинг ўзига хос сўз ва ифодалар билан тўлдирилиши бир хил эмас. Масалан, махсус нутқ воситаларининг сўзлари идора қоғозлари стилида, илмий баён стилида (математика, астрономия, химия) жуда кам. Ижтимоий-публицистик стилда махсус сўзлар ва ифодалар анча кўпчиликни ташкил қилади.

В. И. Лениннинг капитализмда бир миллат таркибида икки хил миллий маданият бор деган фикри катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам Шчердин бу ҳақда: «Публицистикада «қуллар тили» билан бирга «лаганбардорлар тили», «муттаҳамлик ва тухмат қўшилмаси» дан иборат тил ҳукм сурмоқда», — деган эди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўзбекистондаги пантуркистик, панисломистик оқимлар намояндаларининг маҳаллий матбуотда ўз қараш ва мақсадларини

ни тарғиб қилиш учун ёзган мақолалари тилига назар ташланг («Шўро» журнали саҳифалари).

Адабий тилнинг халқчиллиги масаласини умумхалқ тили характери асосида конкрет ишлаб чиқиш ҳозирги куннинг актуал масалаларидан бири ҳисобланади.

Адабий тил ва бадиий асар тилида халқ нутқий маданиятининг муҳим ютуқлари умумлашган. Ёзувчи тилининг умумхалқ тили билан алоқаси — мана шу тил халқчиллигининг асосий мазмунидир.

Халқчиллик деганда ёзувчи томонидан асар тилида ҳар хил қўпол, ярим саводсизларча, маданиятсиз сўзларни қўллаш деб ўйламаслик керак. Бундай нуқта назар нарсаларнинг ҳақиқий моҳиятини бузиб кўрсатишдир. Бундай фикрга қарши ўз вақтида Белинский, Шчедрин, Чернишевский ва М. Горький, В. Маяковский, Ойбек, А. Қодирий каби ижодкорлар қаттиқ курашиб келганлар.

Демак, адабий тил тарихининг марказий вазифаларидан бири ишланмаган, нормага киритилмаган «хом» умумхалқ тилининг ишланган, нормага киритилган «пишиқ» адабий тил билан алоқасини ўрганишдан иборатдир. Адабий тил тарихи — бу умумхалқ тилини ўзлуксиз ижодий қайта ишлаш, бойитиш ва тараққий эттириш тарихидир.

Адабий тил тарихини ўрганиш турли нутқ типларида лексик, фразеологик, морфологик ва синтактик восита нормалари ва усулларининг қўлланиш составини аниқлашдан иборат.

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар ўртасида турган ўрни.

Ўзбек тили туркий тиллардан бири саналади. У структура жиҳатидан Урта Осиё ва Қозоғистон территориясидаги ва бошқа туркий тиллар қурилишига ўхшайди. Бу нарса ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар билан қардошлигидан далолат беради.

Ўзбек тилидаги сўзлар, бутун туркий тилларда бўлгани каби, асосан уч товушли бўлади: бил, дил, тил, кел, қол, кўз кабилар. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида от, ов, ой каби бир бўғинли; икки, олти, етти, ўқи каби кўп бўғинли сўзлар камдир. Айрим сон ва сўнг кўмакчиларини ҳисобга олмаганда сўз охирида ундошларнинг қатор келиши юз бермайди: ост, уст, орт, тўрт, торт каби.

Ўзбек тилида ва бошқа туркий тилларда қўшимчалар асосан ундош билан бошланади. Префикслар туркий тилларда учрамайди. Аффикслар ўзакка биринкетин қўшилади: қишлоқларимиздагиларми?

Туркий тиллар учун хос бўлган сўзларнинг кўпчилиги кўп маънолидир: бош, тош, тиш, бел, ёт, ёш каби.

Буларнинг ҳаммаси ўзбек тилини ҳам туркий тиллар қаторига қўшишга имкон беради. Шунинг учун ҳам ўзбек тили академик А. Н. Самойловичнинг туркий тиллар классификациясига кўра, у ўғиз группасига ҳам, чигатой группасига ҳам, қипчоқ группасига ҳам киритилади. Бу тасодифий эмас. Чунки ўзбек тили Урта Осиё ва Қозоғистондаги ўғиз, чигатой, қипчоқ гуруҳларига кирувчи туркман, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, уйғур тиллари билан яқинлик ва ўхшашликка эгадир.

Ўзбек тили ўзининг фонетик структураси, грамматик қурилиши ва лугат составига кўра турли туркий тиллар билан бирлашадиган умумий хусусиятларига ва у тиллардан фарқ қиладиган ўзига хос белгиларига эгадир.

Ўзбек адабий тили бошқа туркий тиллардан унлиларнинг қаттиқлик - юмшоқлиги, узун-қисқалиги ва миқдор-сифати билан фарқ қилади.

Масалан, ўзбек тилида унлилар асосан олти (а, э, о, ў, у и) бўлса, қизғиз тилида саккизта (а, э, о о, ү, ў, ы, и), уйғур тилида ҳам саккизта (а, э, э, о, о, у ў, и) - дир. Ўзбек адабий тилида учрайдиган унлилар оҳангдошлиги қирғиз тилида жуда кучлидир: Болор-болбос создор айтылды (А. Токомбаев). Келтирилган мисолнинг ўзбекча таржимаси билан қиёсласак фарқли ҳолатни яққол сезамиз: Бўлар-бўлмас сўзлар айтилди.

Эски ўзбек тилида унлилар гармонияси бўлган, лекин у қаттиқ ва юмшоқликка қараб фарқлангандир: кэлдүк.

Ҳозирги ўзбек адабий тили эса сингармонизмнинг заифлиги жиҳатидан бирорта туркий тилга мос келмайди, деса бўлади.

Ўзбек тилининг ундошлар системаси бошқа туркий тилларга асосан мос тушади. Аммо туркий тиллардан баъзиларида ундошлар бошқачароқ ишлатилади.

Ўзбек ва туркман тилларида сўз бошида келадиган й товуши қипчоқ группасидаги туркий тилларда дж ва ж товуши билан берилади: йигит-жигит, йўқ, - жўқ, етти-жетти каби.

Ўзбек тилида т, к билан бошланадиган сўзлар ўнгиз группасидаги туркий тилларда д, г билан берилади: темир-демир, туйа-дўе, тева-дева, тил-дил, кўз-гоз, кун-гун каби.

Ўзбек тилида айрим сўзларда ч, ш ундошлари ишлатилгани олда, қорақалпоқ ва қозоқ тилларида ш ва с ундошлари ишлатилади: куч-куш, ич-иш, оч-аш, уч-уш, тиш-тис, бош-бас каби.

Ўзбек тилида ғ ундоши билан тугаган сўзлар татар, бошқирд, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқларда в (у) ундоши билан берилади: тоғ—тав—тау, боғ—бав—бау, соғ—сав—сау кабилар.

Келтирилган намуналар туркий тиллар фонетик системасидаги специфик хусусиятларни акс эттиради.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги туркий тиллар грамматик қурилишида ҳам ўхшаш томонлар мавжуддир. Туркий тиллардаги сўз туркумлари, сўз ясовчилар, сўз ўзгартувчилар, форма ясовчилар бир-бирига ўхшайди.

Аммо аффикслар ҳар бир тилнинг ўз фонетик структурасига кўра турлича вариантларда келади.

Масалан, ўзбек адабий тилида кўплик -лар аффикси билан ифодаланади. Бошқа туркий тилларда ҳам -лар билан берилади. Лекин қozoқ тилида олтига (-лар, -лер, -дар, -тар, -тер), қирғиз тилида ўн иккита (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер, -лор, -лор, -дор, -дор, -тор, -тор) варианты бордир.

Худди юқоридаги каби ўзбек тилидаги келишик, эгаллик, кесимлик, шахс, замон аффикслари бошқа туркий тилларнинг талаффуз қонунига биноан турлича фонетик вариантларда ишлатилади.

Ўзбек тили билан бошқа туркий тиллар ўртасидаги ўхшашлик ҳамда ноўхшашликлар уларнинг лугат составида ҳам мавжуддир. Агар биз ўзбек тили лугат составини кўздан кечирсак, унда умумий туркий тилларга тегишли, Урта Осиё ва Қозоғистондаги туркий халқларга тегишли ва фақат ўзбек тилининг ўзига хос сўзларни учратамиз.

Умумий туркий тилларга тегишли сўзларнинг дастлабки қўлланишини руник ёзма ёдномаларида учратамиз. Урта Осиё ва Қозоғистондаги туркий халқларга тегишли бўлган сўзларнинг дастлаб ишлатила бошланишини X-XIII аср ёдгорликларида кўраамиз.

Ўзбек тилининг ўзигагина хос бўлган сўзлар ўзбекларнинг туркий бўлмаган элатлар билан аралашуви натижасида пайдо бўлган деб қараш керак.

Ўзбек тилида бошқа туркий тилларга хос хусусиятлар билан бирликда, туркий бўлмаган тилларда сўзлашувчи этник элементларнинг таъсири ҳам бордир. Бу ҳол ўзбек тили материаллари асосида туркий тилларга оид бир қатор проблемаларни ҳал қилишда қиёсий-тарихий методни жорий қилишга кенг имкон берди.

Ўзбек тили тарихини қиёсий-тарихий метод асосида ўрганиш натижасида қўшни қардош туркий тилларга хос бўлган айрим лексик, грамматик ва фонетик жиҳатдан умумийликларни топиш қийин эмас. Тарихий лингвистик маълумотлар, яъни фақат тилдаги баъзи умумийликларнигина назарга олганимизда, ўзбекларнинг бир қисми билан уйғурлар орасида, ўзбеклар билан қozoқ, қирғиз, қорақалпоқлар орасида, ўзбеклар билан туркманлар орасида тенглик яқинликлар бўлган деган хулосага келиш мумкин. Шў халқларнинг тилла-

ри орасида умумий бўлган ҳодисаларнинг пайдо бўлишига олиб келган энг муҳим сабаблардан бири халқлар таркибидаги айрим қабила ва уруғлар орасида қардошлик муносабатларининг мавжудлигидир.

Тилларни чоғиштириб ўрганиш тилнинг лексик ва грамматик хусусиятларини ёритиш учун, унинг тараққиёт манбаларини аниқлаш учун кенг имконият туғдиради.

Туркий тилларни қиёсий ва қиёсий-тарихий метод асосида ўрганишда ҳам маълум даражада традицияга эгамиз.

Тилларнинг қариндошлигини қиёсий-тарихий метод асосида ўрганишни биринчи марта Урта Осиё тилшунос олими Маҳмуд Қошғарий бошлаган. Бироқ, М. Қошғарийнинг жаҳон аҳамиятига эга бўлган «Девони лугатит турк» асари атрофлича ўрганилмаган.

Тилшуносликда асосий метод сифатида қиёсий-тарихий методни XIX аср бошида фарб ва рус олимлари Бопп, Гримм, Раск, Востоковлар қўллай бошладилар.

Лекин совет тилшунослигида қиёсий-тарихий методга кўп йиллар эътибор берилмай келинди. Чунки совет тилшунослигида академик Н. Я. Маррнинг анализ методи ҳукмронлик қилар эди.

Н. Я. Маррнинг фараз қилишича, инсонларнинг товуш нутқи дастлаб тўрт элémentдан, яъни сал, бер, йон, рошдан иборат бўлган эмиш.

Маррнинг стадиал схемаси ҳар қандай қариндош тилларнинг бир манбадан, бир ўзак тилдан тарқалганлигини инкор қилади. Бу эса ғайри илмий қараш бўлиб, қардош тилларни таққослаб ўрганишга монелик қилади.

Маълумки, қиёсий-тарихий методни жорий қилиш натижасида ҳозирги қардош тилларни ва ҳозирги адабий тилни ёзма ҳолда сақланган ёдгорликлардаги тил фактлари билан қиёсий ўрганиш орқали ўзбек тили тарихи билан ҳозирги ўзбек адабий тили ва қардош тиллар орасидаги реал алоқани аниқлаш мумкин.

Ўзбек адабий тилининг шаклланишида туркий бўлмаган тилларнинг иштироки

Баъзи уруғ ва қабилалар орасидаги қардошлик алоқаларининг мавжудлиги, халқларнинг этник-лингвистик тараққиётига ва айрим миллатлар тилида турли тил формаларининг пайдо бўлишига олиб келди.

Туркий ва туркий бўлмаган тиллар орасидаги тил алоқасининг мавжудлиги ва кенгайиб бориши, шу процесс натижасида туркий тилларда пайдо бўлган баъзи бир фонетик ўзгаришларни ўз вақтида Маҳмуд Қошғарий ҳам тўғри кўрсатиб ўтган.

Ўзбек тилининг бошқа системадаги тиллар билан, биринчи навбатда, тожик тили билан ўзаро муносабати масаласи жуда муҳим масалалардан биридир. Бу масала ўзбек тилшунослиги билангина боғлиқ бўлмай, балки умумий тилшуносликка оид гоаят муҳим назарий бир масаладир.

Маълумки, метисация (қардош бўлган тилларнинг аралашуви) ва гибридизация (турли системадаги тилларнинг чатишуви) проблемаси умумлингвистик планда ҳал қилиниши зарур. Ўзбек ва тожик халқларининг этник ва тил алоқаларини белгиламасдан туриб, ўзбек адабий тилининг шаклланишини аниқлаш мумкин эмас.

Ўзбек тилининг тожик тили билан бўлган алоқаси қадимдан буён асрлар бўйи давом этади. Бунга бир неча тарихий асослар ва сабаблар бор.

Ўзбек ва тожик тилларининг бир-бирйга таъсирини икки катта даврга бўлиш мумкин, деб кўрсатади профессор М. С. Андреев.

1. Араблар истеълошигача бўлган қадимги тожик тили ёки суғдий тилига яқин бўлган тил билан муносабати даври.

2. Араблар истеълосидан сўнгги тожик ва ўзбек тиллари муносабати даври.¹ Ана шу муносабатларни ўрганиш фақат тил тарихи учунгина эмас, балки ҳозирги ўзбек ва тожикларнинг этногенезини аниқлашга ҳам имкон беради.

Тожик халқи билан ўзбек халқи Ўрта Осиёнинг энг қадимги ва маҳаллий халқларидандир. Бу икки халқнинг турмуш шароити бир хил ва улар умумий территорияга эга бўлганлиги сабабли ҳаётнинг турли соҳаларида ҳамкорлик қилиб келганлар. Бу ҳамкорлик ўзбек ва тожик халқларининг тилларида, тилнинг фонетикаси, луғат состави ва грамматик қурилишида ўз аксини топгандир.

1 Проф. М. С. Андреев. О таджикском языке настоящего времени, материалы по истории таджиков и Таджикистана, Сталинабад, 1945, 58-59-бетлар.

Тожик тилининг таъсири натижасида марказий шаҳар шеваларида туркий тилларнинг фонология системасига хос бўлмаган индеферент унли товушлар пайдо бўлди. Натижада ўзбек тилида сингармонизм ҳодисасининг йўқолишига олиб келди. ¹ Туркий тиллар фонетикасида рўй берган баъзи ўзаришларни ўз вақтида Маҳмуд Қошқарий ҳам сезган эди. ²

Ўзбек ва тожик тилларининг узоқ давом этган ҳамкорлиги ўзбек тилининг лексикасида ҳам сезиларли из қолдирган. Профессор А. К. Боровковнинг фикрича, тожик тилидан кирган сўзлар ўзбек тилининг луғат составидан мустаҳкам ўрин олган, чунки улар реал нарса ва предметларга тегишли сўзлар ҳисобланади. ³ Ўзбек тилига тожик тилидан ўзлаштирилган сўзлар фақат отларга тегишли бўлмай, балки сифат, равиш, боғловчи ва юкламаларни ҳам учратамиз.

Масалан: шудгор, жой, чора, жон, жонажон, аскар, девор, дашт, бекор, дон, даромад, дарё, ҳамроҳ, ҳаммом, пойтахт, қаҳрамон, савдо, озода, оташин, доно, камтар, ширин, баланд, паст, ҳеч, гарчи, ёки чунки кабилар.

Тожик тилининг таъсирида ўзбек тили морфологиясида баъзи сўз ясовчи элементлар пайдо бўлди. Тожик тилидан қабул қилинган сўз ясовчи элементлар суффикс ва префикс характерига эгадир.

Ўзбек тилида сўз ясовчи морфема сифатида -бон, -бин, -бон, -боз, -гўз, -дўз, -намо, -хона, -паз, -фуруш, -симон, -парвар, -хўр каби аффикслар ишлатилади: аризабоз, этикдўз, камнамо, ошхона, ошпаз, худбин, одамсимон, гамхўр каби.

Ўзбек тилида тожик тилидан ўзлаштирилган сер-, кам-, бе, бар-, бо-, но, хуш- каби префикслар ҳам бор.

1 Проф. В. В. Решетов. Узбекский язык. Ташкент, 1959, 42-бет; Ш. Шоабдурахманов. Узбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, Тошкент, 1962, 43-бет.

2 М. Қошқарий. Девону луғотит турк, том 1. Тошкент, 1960, 66-бет.

3 А. К. Боровков. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков. Учёные записки института востоковедения, том IV, Москва, 1952, 188-бет.

серип, бeбурд, бадавлат, барвақт, беодоб, нотўғри, ҳамнафас каби.

Юқоридаги каби сўз ва формалар тожик тилидан ўзбек тилига ўтган экан, ўз навбатида, ўзбек тилидан ҳам тожик тилига бир қанча сўз ва иборалар қабул қилингандир. Масалан, ўзбек тилида актив ишлатилувчи йўрға, ўсма, қулоқчин, қопқон каби сўзлар тожик тилида ҳам ишлатилади.

Баъзи ўзбекча аффикслар, жумладан, -лик, -чи аффикслари тожик тилида ҳам қўлланилади: хомлик, донолик, жангчи каби.¹

Ўзбек ва тожик тиллари орасидаги муносабат ва уларнинг бир-бирига таъсири қанчалик кучли бўлмасин, бу тиллар ўзларининг луғат состави ва грамматик қурилишининг негизини сақлаб қолди.

Ўзбек ва тожик тилларининг узоқ давом этган ўзаро таъсири натижасида ўзбек адабий тилида форси тил традицияси ёйилади.

Араблар истелосигача ҳам форси тили традицияси мавжуд эди. Лекин араблар маҳаллий ёзувчиларни ҳам араб тилида ижод этишга мажбур қилдилар. Халқ ўз тилини сақлаб қолди ва оғзаки ижодда гўзал асарлар яратди. Бу нарса маҳаллий халқлар адабий тилининг ривожланишига замин ҳозирлади. Натижада IX-X асрларда форсий адабий тил вужудга келди. Тоҳирийлар ва саффорийлар ҳукмронлиги давридан форсий адабий тилининг тараққиёт процесси тезлашди. Сомонийлар даврига келиб бу тил ягона давлат тили бўлиб қолди. Форсий тили маданий ҳаётда, адабиётда кенг ўрни эгаллади.

Форс тили Моварауннаҳр ва Хуросонда тожиклар элат бўлиб шаклланган даврда пайдо бўлди.

Сомонийларга Ўрта Осиёнинг катта қисми қарар эди. Шу территорияда яшовчи ва ўзларини турклар деб атои и газнавийлар, салжуқийлар ҳам форсий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида қабул қилдилар. Форсий тил традицияси Кавказга ҳам тарқала-

¹ К. Юсупов. Языковые взаимоотношения узбекского и таджикского народов (на материале Ферганского говора таджикского языка): Автореферет кандид. диссертации. Ташкент, 1957. 9-бет.

ди. X-XII асрларда форсий тил адабий тил сифатида катта территорияда қўлланилар эди. Бу ҳол мўғуллар ҳукмронлиги ва ундан кейин ҳам давом этди. Ҳатто XV асргача форсий тили бир неча халқларнинг адабий тили сифатида хизмат қилиб келди. Унинг такомиллашишида у халқларнинг ёзувчилари ўз улушларини кўшдилар.

Форсий тилидаги адабиёт X-XV асрларда Ўрта денгиздан тортиб Ҳиндистонгача бўлган жуда катта территорияни қамраб олди, уни тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, афгон, ўзбек ва бошқа халқлар яратди, бу халқлардан ҳар бири унга ўз ҳиссасини қўшди, бири иккинчи бирининг адабий тажрибаси билан ўртоқлашди, традициясини давом эттирди ва ривожлантирди.¹

Кўпчилик ўзбек шоирлари ҳам форсий тилда асарлар ёзадилар. Икки тилда асар ёзиш традицияси ўзбек адабиётида «Муҳаббатнома» автори Хоразмийдан бошланди.

Ўзбек ва форсий тилларнинг узоқ давом этган ўзаро таъсири ҳар бир даврда бир хил характерга эга бўлмади. Шунинг натижасида XIV асрга келиб адабиётда икки тиллик пайдо бўлди. Ўзбек ёзувчилари ҳам туркча, ҳам форсийча ижод эта бошлайдилар. XV асргача форсий (сарт)² тилининг таъсири кучли эди. Шунинг учун кўпчилик туркий шоирлар ҳам форсийда ижод этардилар. Баъзилар иккала тилда ҳам ижод қиладилар. Бу ҳақда А. Навоий «Муҳокаматул лугатайн»да шундай ёзади: «...туркнинг улуғдин кичигига дегинча ва навкардан бегига дегинча сорт тилидан баҳрамандурлар. Андоққим, ўз хурд аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил билан рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар».³

Умуман, ўзбек ва форсий тилда яратилган адабиёт ҳамда маданият бир-бири билан ҳамкорлик қилар. Бу ҳамкорлик маълум даражада ўзбек адабий тилида из

1 Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 114-бет.

2 Бу сўз ҳақидаги тарихий экскурсни В. В. Решетов китобидан олин мумкин: В. В. Решетов. Узбекский язык, часть I, Ташкент, 1959, 45-48-бетлар.

3 Алишер Навоий. Танланган асарлар, том III. Тошкент, 1948, 177-бет.

қолдирди. Форсий тилда мавжуд бўлган изофа конструкциялари ва «у» боғловчисининг ўзбек шоирлари ижодида ҳам ишлатилиши фикримизнинг далилидир.

*Араб китобий тил традициясининг
Ўрта Осиёда ёйилиши*

Ислом дини VI асрнинг охири ва VII асрнинг бошларида Арабистонда пайдо бўлди. Бу давр араб қабилаларининг бирлашиб бир катта давлатга уюшиш даврига тўғри келади. Ислом дини араб ҳукмдорлари томонидан бошқа халқларнинг ерини босиб олишда восита бўлди. Араб истилочилари ислом динини тарқатиш ва ўзларининг ассимиляторлик сиёсатларини амалга ошириш учун куч ва қилич ишлатдилар. Шунинг учун ҳам ҳозиргача озарбайжон халқида «Биз гылыч мусулманлары» («Биз қилич мусулмонлари») деган мақол бор. Бу мақол ўша даврни характерловчи типик мақолдир.

Араб босқинчилари зўрлик ва куч билан ислом динини қабул қилиш ҳамда ўзларининг тилини ўрганишни пропаганда қилса-да, Ўрта Осиёда икки хил ёзув тили традицияси мавжуд эди. Буларда бири она тили заминида ривожланиб, унда халқ орзу-истаклари шу тил услубида баён этиларди. Она тили заминида ривожланган адабий тил ёдгорлиги сифатида Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини кўрсатиш мумкин. Унда келтирилган халқ қўшиқлари, маросим ва мавсум шеърлари халқ ёзув тили намуналари сифатида намоён бўлади.

Ўша даврда пайдо бўлган ёзув тили традициясининг иккинчиси араб китобий тил традициясидир. Бу тил традицияси ислом дини доғмаларини пропаганда қилиш билан боғлиқ ҳолда вужудга келгандир. Бундан ташқари, араб босқинчиларининг сиқуви остида ўша даврнинг кўпчилик олимлари, илм аҳллари ўз асарларини араб китобий тил традициясида ёзишга мажбур бўлганлар. Шунинг учун араб китобий тил традицияси маълум даражада устунликни қўлга олгандир. Ўрта Осиё олимлари ҳам, бошқа Шарқ мамлакатларнинг олимлари каби, ўз асарларини араб тилида ёздилар. Ўша даврнинг йирик олимларидан Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абунаср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абурайҳон Беруний, Маҳмуд Қош-

ғарий ва бошқалар ўзларининг шоҳ асарларини араб тилида ёзганлар.

Буларнинг ҳаммаси араб тилининг баъзи сўз ва ибораларининг ўзбек тилида ўзлашиб қолишига сабаб бўлди.

Маълумки, араб ва туркий тилларнинг бир-бирига муносабатини аввал ҳам, ҳозир ҳам ўрганиб келмоқдалар. Бу масала билан йирик турколог олимлар ҳам шуғулланганлар. Бу соҳада буюк туркологлардан Маҳмуд Қошғарий ва П. М. Мелноранскийларнинг хизмати каттадир.

Араб ва ўзбек тили муносабати ҳақида етарли иш қилинмаган. Бунинг асосий сабаби ўзбек тилининг тўлиқ изоҳли луғати яратилмагани бўлса, иккинчидан, араб тилининг Ўрта Осиёдаги туркий тилларга кучсиз таъсиридир.¹ Таъсирнинг кучсизлиги натижасида ўзбек адабий тилига араб тилига хос биронта ҳам товуш қабул қилилмади.² Араб тилидан ўзлаштирилган сўзларнинг миқдори ўзбек тилида тожик тили сўзларига нисбатан кўпроқдир.³

Араб тилидан кириб қолган сўз ва иборалар ўзбек тилида семантик, фонетик ҳамда грамматик жиҳатдан ўзлаштирилди.

Маълумки, бирор бир чет тилидан қабул қилинган ҳар бир сўз ўзининг аввалги орфографиясини ўзгартиради, чунки улар ўша алфавит билан берилса-да, уларнинг асосида она тилнинг фонетикаси ётади. Худди шундай ҳолатни араб тилидан ўзбек тилига кириб келган сўзларда кўрамиз. Масалан:

араб. (вазифа)

араб. (назар)

араб. (ҳазина)

Бизга маълумки, туркий тилларда, жумладан, ўзбек

1 Н. К. Дмитриев. Арабские элементы в башкирском языке. Записки коллеги востоковедов при Азиатском музее. АН СССР, том 4, Ленинград, 1930, 121-бет.

2 Проф. В. В. Решетов. Узбекский язык, часть I. Ташкент. 1959, 43-бет.

3 Юқоридаги асар, 43-бет.

тилида сўз охирида ва бўғин охиридаги жарангли ундошлар кўпинча жарангсизланади. Бу қонун араб тилидан қабул қилинган сўзларга ҳам татбиқ этилади. Масалан:

араб.	(асқоб)
араб.	(асвад)
араб.	(асҳаб)
араб.	(билад) каби.

касб—касп, косиб—косип, қассоб—қассоп, мактаб—мактап.

Демак, бу сўзлар ўзбек тилига китоб, мадраса, дин, давлат тузуми орқали ва эроний тиллари орқали киргандир.

Морфологик нуқтаи назардан арабча сўзларни кўздан кечирсак, фақат от ва феъллар ўзбек тилига кириб келганини кўрамиз.

Араб тилидан кирган отлар китоб, мадраса, дин, давлат тузуми билан боғлиқдир: интизом, қалам, дафтар, мактаб, кашф, мажлис, қарор, фан, ғайрат, ғалаба, миллат, мусобақа кабилар.

Араб тилидан ўзбек тилига баъзи грамматик кўрсаткичлар, жумладан, -ий, -вий, -от, -ият, -ан кабилар ўша тил сўзлари таркибида ўзлаштирилгандир: амалий, маданий, оммавий, ҳайвонот, қобилият, шахсан, хусусан.

Аммо улардан баъзилари русча-интернационал сўзлар таркибига қўшилиб, сифат яшаш учун хизмат қилади: техникавий, химиявий, партиявий кабилар.

Араб тилидан туркий ва тожик тилларига бир қанча лексик ва грамматик элементлар кириб қолган экан, ўз навбатида, туркий ва форсий сўзлар араб тилига ўзлаштирилди.

Масалан, XII асрда яратилган араб тили ёдгорликларида: алп, қутлуғ (бахтли), улуғ, жабуга (жапоб), тоғрултегин, байгу-сункур (бургут), билге (олим), чағри (ов қуши), буга (буқа) каби XIV аср ёдгорликларида: хатун (хоним), ага (катта), бек, че леби, хоқон каби туркий сўзларни учратамиз.

Бу нарса туркий тилларнинг араб тилига ҳам таъсирини кўрсатади. Чунки «ҳар қандай миллат бошқа миллатдан ўрганиши зарурдир». (К. Маркс).

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛ

Қадимги туркий адабий тил ҳақида

Ўрта Осиё ва Қозонистон территориясида топилган ёзма ёдгорликлар туркий халқларнинг қадимдан ўз маданияти ва ўз адабий тилига эга эканлигидан гувоҳлик беради.

Туркий халқларнинг моддий - маданий ҳаёти ва ёзувлари тарихи ҳақидаги тарихий, археологик маълумотлар туркий тилда сўзловчи уруғ ҳамда қабилаларнинг эраמידан илгари мавжудлигини, жамият бўлиб ташкил топганлигини ва биргаликда турмуш кечирганлигини кўрсатади. Бу даврни илмий адабиётда туркий тиллар тарихида «олтой тили» даври деб юритилади.¹ Бу ҳақда академик Б. Я. Владимирцов шундай ёзади:

«Мўғил, турк ва тунгус тиллари ўзининг умумий ўтмишдошига эгаки, уни шартли равишда олтой тили деб аташ мумкин. Ҳозир олтой тили маълум эмас, лекин олтой тиллари, яъни мўғил, турк ва тунгус тиллари бобки, улар ўша тилнинг тараққиёти натижасида пайдо бўлгандир».²

Олтой тили даврининг охирида турк, мўғил қабилалари дифференциация қилинди. Олтой тили даврида мўғил қабилалар р—л товушларига эга бўлган тилга асосланса (масалан, чуваш тилида шур—ботқоқ, хур—ўрдак, тел—вақт), туркий қабилалар з—ш/с товушларига эга бўлган тилга асосланади: саз—ботқоқ, қаз—ўрдак, туш—тус—вақт каби.

Туркий қабилалар ажралиб чиққач, улар ўзларининг Хунлар империясини тузади. В. В. Бартольднинг фикрича, бу даврнинг тил хусусиятларини тасдиқловчи ёзма ёдгорликлар йўқ.³

1 Н. А. Баскаков. Тюркские языки, ИВЛ, Москва, 1960, 28-бет.

2 Б. Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халханского наречия. Ленинград, 1929, 45-бет.

3 В. В. Бартольд. История турецко-монгольских народов. Ташкент, 1928, 5-бет.

Туркий тиллар тараққиётида учинчи даврни қадимги туркий адабий тил даври деб аталадики, уни тукю тили даври (V—VIII асрлар), қадимги уйғур тили даври (VIII—IX асрлар), қадимги қирғиз тили даври (IX—X асрлар) деб унга бўлинади.

Маълумки, VI асрда туркий қабилалар кучайиб, ўзларининг кўчманчи Тукю империясини тузади. Бу империянинг чегараси Амударё, Марв, Балх, Ҳиндистонга бориб тақаларди. Ўзаро урушлар ва араблар истилоси натижасида тукю давлати икки қисмга ажралади. Биринчи маркази Еттисув бўлган ғарбий туркларга ва иккинчиси маркази Муғулистон бўлган шарқий туркларга ажралади. Еттисувдаги тукю давлати тиргوشларга ўтади. VIII асрда ўғиз ва қарлуқларнинг сиқуви остида бу давлат қарлуқларга ўтади.

Қарлуқлар дастлаб шарқий Тибетда яшаганлар, кейинчалик шимолга қараб юрганлар ва улардан олдин Туркистонни эгаллаган уйғурларга қарши курашиб, IX асрнинг бекингача Еттисувни эгаллайди. Кейинчалик, яъни X асрда Тохаристон, Балхга қараб сурилади.

Ўғизлар Сирдарёнинг қуйи оқимида, яъни яғмо, тухси қабилалари яшаётган территорияда—VIII асрда ўз давлатларини тузади.

Уйғурлар 745 йилда дастлаб шарқий тукю ерига, сўнг ғарбий тукю ерига ҳужум қилиб, бутун Тукю давлатини босиб олади. 840 йилда қирғизлар уйғурларга қарши курашиб, ҳокимиятни қўлга олади ва улар X аср қорахитойлар ҳужум қилгангача ҳокимиятни қўлда сақлайдилар. Шундан сўнг уйғурларнинг бир қисми қарлуқлар томонига ва бир қисми Тибетга кетати.

Худди ана шу даврда Иттифоқимизда ҳозирги вақтда амалда қўлланиб келмоқда бўлган туркий тиллардан биронтасига ҳам тўла мос келмайдиган қадимги туркий адабий тил пайдо бўлади.

Қадимги туркий адабий тилнинг ёзма ёдгорликлари руний (Урхун—Енисей) ва уйғурлар ёзуви орқали бизгача етиб келгандир. Бу ёзувлар орқали етиб келган ёдгорликларни туркий тилларнинг биронтасига тегишли деб бўлмайди. Чунки унда Урта Осиё ва Қозоғистонда яшовчи туркий халқларга тегишли фонетик, грамматик ва лексик хусусиятларни учратамиз.

Масалан: Култигин йок арсар, коп олтари артигиз!
Иним Култигин каргак болты озим сакынтым; корур

козим кормазтаг, билир билигим билмазтаг болты, озим сакынтым. Од тангри йасар, киси оглы коп олгалл (ёки олугли) торумис.

Кул-тигин обидасидан келтирилган парчада қарийб ҳамма сўзлар тушунарлидир: Кул-тигин бўлмаганда эди, сиз ҳаммангиз ўлар эдингиз! Иним Кул-тигин керак бўлди, ўзим соғиндим, кўрар кўзим кўрмасдек, билган билимимни билмагандек бўлдим, ўзим соғиндим. Оҳ, тангри, инсон ўгли ўлиш учун тугиладими?

Демак, бундан кўринадики, қадимги туркий ёзув ёд-номалари умум туркий тиллар учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, ёзма ёдгорликлар бизга ёзув орқали етиб келади. Шундай экан, туркий халқлар қандай ёзувлардан фойдаланган? деган савол тугилади.

Тарихий ва археологик манбаларнинг кўрсатишича Урта Осиё ва Қозоғистондаги туркий халқлар оромей, юнон, қарошта, суғд, хоразм, кўшан, эвфалит, пахлавий, судия, ҳинд, урхун-енисей ёки руник, уйғур, араб ёзувларидан фойдаланган.

Урта Осиё ва Эрон клинописъ ёзуви билан бирга, оромей ёзувидан эрамизгача VI-IV асрларда фойдаланганлар. Оромей ёзувининг таъсирида шаклланган суғд ва хоразм ёзувлари эрамизнинг I-V асрларида ишлатилади.

Оромей ёзуви таъсирида эрамизнинг I асрида уйғур ёзуви шаклланади. Эрамизнинг V асрига келиб эса, руний номи билан аталган урхун—енисей ёзуви пайдо бўлади.

Руний ёзуви ва унинг ёдгорликлари

Руний ёзуви оромей ёзуви таъсирида пайдо бўлган суғдий ва хоразмий ёзувлари асосида шаклланган. Лекин бунга туркий тиллар товушларини ифодаловчи тамга шаклидаги ҳарфлар ҳам қўшилган. Аввал бу ёзув Енисей қирғизларига, сўнгра шарқий туркларга ўтиб тарқалган. Шарқий ҳоқонликнинг маркази Урхун дарёси водисида ғарбий ҳоқонликнинг маркази Енисейда бўлган. Урхун дарёси водисидagi ҳоқонлик 745 йилдаги уйғурларнинг ҳужуми билан тугатилади ва уйғур ёзуви билан алмашади. Енисей водисидagi ёзув намуналарини IX асрларда ҳам учратамиз.

Бу ёзувларнинг борлиги фан оламига XVIII асрдаги-

на маълум бўлади. Енисей дарёси бўйидан топилди. XIX аср охирида эса, рус сайёҳи ва ёзувчиси Н. М. Ядринцев Урхун дарёси бўйидан шу хилдаги ёзувларни топади. Улар Урхун ва Енисей дарёлари бўйидан топилгани учун шу дарёлар номи билан аталади. Тузилиши жихатидан герман руник ёзувларига ўхшаганлиги учун руний ёзув деб юритадилар.

Руний ёзувни 1893 йилда даниялик профессор В. Томсен ўқишга муяссар бўлади. У билан бир вақтда рус олими В. В. Радлов ҳам ўқийди. Шундан сўнг бу ёзувларни ўрганиш ва топиш, уларни ўқиш ишида П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов, И. А. Батманов, С. В. Қиселёв каби туркологлар плеядаси ҳам ўз улушини қўшади ва қўшмоқда.

Умуман, руний ёзувидаги ёдгорликлар катта территорияга тарқалган бўлиб, улар феодал ҳукмдорлар ва уларнинг қариндошлари қабри устига қўйилган тошлар, таёклар ва қояларда сақланган.

Руний ёзувлар ёдорликларини график ва лингвистик белгиларига қараб қуйидаги группаларга ажратиш мумкин.

1. Енисей ёдгорликлари. Бу ёдгорлик Урхун ёдгорликларидан аввал топилган бўлса ҳам, кейинроқ ўқилди. Улар Енисей дарёсининг юқори оқимида ҳозирги Хакас ва Тувин автоном областлари территориясидадир. Енисей ёдгорликларидан 50 дан ортиқ текстлари ўқилган ва нашр қилинган.¹

Бу ёзув эрамининг V-VII асрларига тегишлидир.

2. Қирғизистондан топилган Таласс ёзув ёдгорликлари олтинта тошда ва бир чўп таёқда битилган. График хусусиятлари билан Енисей ёдгорлигига яқин туради.²

3. Урхун ёдномалари. У эрамининг VII-VIII асрларига тегишли бўлиб, Урхун дарёсининг Селенга ҳавзаси ва унга яқин жойлардан топилган. Улар Кул-тигин (731 йилда ўлган) ва унинг акаси Мўғулхон, яъни Билгахон (734 йилда ўлган), Гудулухон (692 йилда ўлган), Тонуқуқ (716 йилда ўлган), Кул-чура қабрларида тош-

1 С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. Изд. АН СССР, 1954; И. А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959.

2 С. Е. Малов. Таласские эпиграфические памятники, материалы Увкомстариса, вып. 6—7, Ленинград, 1936.

ларга ёзилган хатлардир.¹ Бу группага Ихе-Асхет, Хойто-Тамир, Чариш ва Подкунин деган жойлардан топилган ёзув ёдгорликлари ҳам киради.

4. Байқал кўли атрөфидан, Лена дарёси ва Мўғлистондан топилган бир қанча тош, таंगा, идишларга ёзилган намуналар ҳам руний ёзувадир.²

Шунга қарамай, ўрхун-енисей ёдгорликлари тил хусусиятлари билан умумий белгиларга эгадир. Улар V—VIII асрлардаги туркий тилларнинг хусусиятларини ўрганиш учун қимматли маълумот беради. Маълумки, VIII асрда уйғурлар ҳужум қилганидан сўнг, руний ёзуви уйғур ёзуви билан алмаштирилади.

Уйғур ёзуви ва унинг ёдгорликлари

Уйғур ёзуви янги суғдий ёзуви асосида шаклланган бўлиб, у кейинчалик мўғилларга ва мўғиллардан манжурларга ўтгандир. Уйғур ёзуви VI асрдан тўртиб XV асргача туркий халқларда ва буддистлар орасида ҳатто XVIII асргача ишлатилгандир.

Уйғур ёзуви асосида IX—X асрларга тегишли бўлган туркий тилларнинг ёзма ёдгорликлари пайдо бўлади. Улар диний, фалсафий характерга эга бўлган асарлардир.

Уйғур алфавити билан ёзилган ёдгорликларни характери ва мазмунига қараб қуйидагиларга бўлиш мумкин:

1. Уйғур ёдгорлиги.
2. Манихей ёдномаси.
3. Буддий ёднома.
4. Христиан ёдномаси.

Уйғур ёзувига тегишли ёдгорлик Сужи, Шинс-Усу ва шарқий Туркистондан топилиб, улар тош ва қоғозларда сақланган. Бу ёзув эрамининг VIII асрига тегишлидир. Яглақархон қабридан топилган намунани Сужи ёдгорлиги деб, Мўюн-гура қабридан топилган намунани

1 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Москва—Ленинград. 1951.

2 С. Е. Малов. К истории открытия древнетюркских рунических надписей в Средней Азии, материалы Уакомстараса. вып. 6—7, Ленинград. 1936.

Селепгин ёдгорлиги деб юритадилар. Қоғозда топила-
нинг Турфон ёдгорлиги деб атайдилар.

Манихей маданияти ёдгорлиги сифатида «Хуастуа-
нифт»ни кўрсатиш мумкин.¹ Христиан маданияги ёд-
маси «Поклонение волхвов»дир.²

Уйғурларнинг кўпчилиги будда динига ҳам сиғин-
ганлар ва ўз ёдгорликларини яратганлар. Бу ёдгорликни
Суварна ёки «Золотой блеск» деб юритадилар.³

Булардан ташқари, ёзма адабий тил билан халқ ти-
ли ўртасидаги бир намуна сифатида уйғур юридик до-
кументлари ҳам сақланган.⁴ Улар V-X асрларга ва ун-
дан кейинги даврларга тегишлидир.

Манихейларга тегишли ёдгорликларни дастлаб
инглиз олими А. Штейн, немис олими А. Лекок,
француз олими П. Пеллио топиб фан оламига маълум
қилган.

Буддий ёдгорлик Суварнадан баъзи парчаларни не-
мис олими Ф. В. К. Мюллер 1908 йилда эълон қиладди.

Уйғур ёзуви асосида пайдо бўлган бошқа ёлгорлик-
ларни топиш ва уларни нашр этиш ишида В. В. Радлов,
С. Е. Маловнинг кўп хизматлари синггандир. Улар то-
монидан эълон қилинган ҳужжатлар уйғур алфавити-
нинг кенг миқёсда қўлланилганидан гувоҳлик беради.

Уйғур тили ва ёзуви кейинги даврда шаклланган ко-
разоний сулоласи давридаги адабий тилга ҳам (X-XII),
ўғиз-қилчоқ адабий тили тараққиётида ҳам (XII-XIII),
чегатой тилига ҳам (XIII-XIV), эски ўзбек тилига ҳам
(XV-XIX), эски туркман тилига ҳам (XVII-XIX) маъ-
лум даражада таъсир қилди. Ҳатто ўзбек адабиётида
«Қутадғу билиг», «Меърожнома», «Тазкиратул Авлиё»,
«Бахтиёрнома» уйғур алфавитида кўчирилган.

1 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л.,
1951, 108-130 бетлар.

2 Шу асар, 131-139-бетлар.

3 Шу асар, 139-200-бетлар; В. Радлов, С. Малов. «Золотой блеск».
Пг. 1913—1917.

4 Уша асар, 200-222-бетлар.

Қадимги туркий адабий тилнинг хусусиятлари

Руний ва уйғур ёзуви асосида яратилган ёлгорликларнинг тил хусусиятига бағишлаб бир катча асарлар майдонга келди. Уларнинг тил хусусиятини изоҳлашга бағишлаб ёзилган тадқиқот ишларини уч гуруппага бўлиш мумкин.

Турколог ва шарқшунос олимларнинг кўпчилиги эски ёлгорликларни нашр қилганда фақат баъзи грамматик формаларини изоҳлайди.¹ Баъзилари эса қадимги туркий ёдномалар тилининг грамматик характеристикасини берадилар.² Бошқа бир хил ишларда қадимги ёдномаларнинг айрим морфологик, синтактик ва фонетик хусусиятлари ёритилади.³

Қадимги туркий адабий тилнинг ўзига хос диалектларини ўрганиб, биринчи марта классификация қилган киши академик В. В. Радловдир.⁴

В. В. Радлов қадимги туркий адабий тилни шимолий, жанубий ва аралаш диалект деб уч гуруппага бўлади. В. В. Радлов классификациясига С. Е. Малов ҳам тўлиқ қўшилади.

Шимолий туркий адабий тилга руний ёки ўрхун-суйсей ёзувлари асосида ружудга келган тил киритилди. Бу тилнинг хусусияти шундаки, жавобли ундошлар ўрнида кўпроқ жарангсиз ундошлар келади. У сўз бошида ва сўз охирида рўй беради. Лекин бу қандадан «Б» ундоши истиснодир, чунки сўзнинг охири *н* ва *ң* товушлари билан тугаган сўзларда жарангли «б» ундоши сўз бошида сақланади: бан—мен, биң—миг, бин—мин каби.

1 Е. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951; Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952; В. В. Радлов, П. М. Мелноранский. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме, Труды Орхонской экспедиции, вып. IV. СПб., 1897.

2 И. А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959; В. М. Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников, Москва, 1960.

3 А. М. Шербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана, М.—Л., 1961.

4 В. Радлов. Алттуркише студийен. IV в V. Известия АН. 6 серия. № 5, (305-326-бетлар) и № 6 427-452-бетлар), СПб., 1911.

Масалан: Тонуқуқ баға айди — Тонуқуқ менга айтди (Тонуқуқ 31). Бангў таш тақытдым — мангу тош тикдим (Култигин, М., 28) Суси алту буң армиш — аскари олти минг эмини (Тонуқуқ, 16).

Бундан ташқари, т товуши сўз бошида кўп ишладилати: сў барын тиди — қ ў ш и н билан бор деди. (Тонуқуқ, 63). Тушум келишиги — -ғ, -г, -ығ, -иг, -уғ, -ағ аффикслари билан ифодаланади: сабығ—сўзини (Тонуқуқ, 63), йағиг—душманини (Тонуқуқ, 64), он ариг—ўн эрни (Култигин, б., 33). Қаратқич келишиги -ың, -иң аффикси билан, ўрин-пайт ва чиқиш келишикларини -та, тэ, -да, -дэ аффикслари орқала ифодаланган.

Масалан: мэниң сабым—менинг сўзим (Култигин, М. 88); Култигинини алтуун кумушин — Култигинининг олтинини, кумашини (Култигин, б. 30).

Тунут қағанда болон кэлти—Тибет ҳоқонидан қул келти (Култигин, б., 33), қырқызда йантымыз—қирғизлардан қайтдик (Тонуқуқ, 61); Култигин ол сўнўшда отуз йашайур эрти — Култигин ўша уруш вақтида ўгитиш бшда эди (Култигин б., 32).

Урхун-енисей ёзувларида ўтган замон фэъли -дуқ, -дўк, -дуг, -дўг, -дық, -дик, -дығ, -диг формалари билан ҳосил қилинади. Бу форманинг характерли хусусияти шундаки, шахс кўрсаткичларини олмасдан учала шахсининг бирлик ва кўплиги учун ҳам ишлатилади. Масалан: турк будун олтиг — турк халқи ўлдинг (Култигин, М. 28); Узэ тақри асра йэр йарылқадуқ учун козин кормадуқ кулқақын эшидмэдуқ—юқорида осмон, пастда ер ёрлақагани учун кўз билан кўрмадим, қулоқ билан эшитмадим (Мўғулонхон, 19); Оғлын кишисин утузмадуқ — ўглини, хотинини ютқизмади (Гадательная книжка, 82); Элтерес қаганта адырылмадуқ йанылмадуқ — элтереш ҳокондан айрилмадик, янглишмадик (Онгин ёлгорлиги, 9).

Руний ёзувларида бутун туркий халқларга ва тилларга хос лексик қатламларни учратамиз. Масалан: ал (эл), бэн (мен), сиз, илик (қўл), қыз, оглан, йаш, ат, тақри, олтиш каби. Лекин семантик хусусиятлари билан истемолдан чиққан сўзлар ҳам учрайди: будун (халқ), бағ (иттифоқчилик), су (қўшин), сабым (сўзим), ыты (юборди), тосык (тўйган), укуш (кўп) кабилар.

Қадимги туркий тилнинг жанубий группа диалекти намуналари уйғур ёзуви асосида пайдо бўлгандир. Улар Селегин, Сужи ва Турфон ёдгорликларидир. Жанубий группдаги тилларнинг шимолий группдаги тиллардан фарқли томони шундаки, фонетик жиҳатдан *м*, *қ* билан тамомланувчи сўзларнинг бошидаги «б» товуши «м» товуши билан олмошади: бенку—менку (мангу), бен—мен бен—минг каби.

Қаратқич келишиги —нын, нин аффикси билан, чиқиш келишиги -дын, -дин тын, -тин аффикси билан турланади. Феълнинг ўтган замон формаси ҳар бир шахс ва сон учун алоҳида аффиксларига эгадир.

Қадимги туркий тилнинг аралаш диалектида шимолий диалектнинг ҳам, жанубий диалектнинг ҳам хусусиятлари ўз ифодасини топгандир. Бу диалектда уйғур ёзуви билан битилган манихей ёдгорлиги Хуастуанифт, буддий ёдгорлик Суварна («Золотой блеск»), Поклонение волхвов ва юридик документлар киради.

Фонетик жиҳатдан аралаш диалект хусусияти мавжуд бўлиб, *д* товуши *т* билан *с* товуши *з* билан олмошишиб ишлатилади: ачун—азун—дунё, атун — адун—бошқа каби.

Айрим сўзларда орқа қатор ундош товуш ишлатилади. Масалан, йоғ (йўқ), қолмағ (қолмақ—илтимос), тамқа—тамга кабилар.

Сўз ўртасида ва охирида *ғ*, *г* ундошлари келади: тағыку — товуқ, ағыр—оғир, улуғ, илиг—қўл каби.

От сўзларининг ўртасида феълларнинг охирида *д* товуши келади: адак—оёқ, кидим—кийим, қод—қўй каби.¹

Умуман, қадимги туркий адабий тил даврида туркий тиллар дифференциация қилинди ва *д/т* тиллар, *с/з* — тиллар ва *й*-тиллар группаларига бўлинди. Узбек тили тараққиётининг илк даврида *й*-тилли адабий тилимиз шаклланади.

Қадимги ёдгорликлар тилига фонетик жиҳатдан қараганимизда, ҳозирги адабий тилимиздаги *э* (*е*) унлиси *а* тарзида талаффуз этилади, *й* ундоши ўрнида «д» ундоши келади. Шунинг учун ҳам профессор С. Е. Малоч

1 Э. Р. Теняшев. Грамматический очерк древноуйгурского языка по сочинению «Золотой блеск», автореферат канд. диссер. Л., 1953. 6-бет.

рувик ва уйғур ёзувларидаги ёдгорликларнинг тиллари-
ни *Д*-группасидаги тиллардир, дейди.¹

Қадимги туркий тилнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги роли

Маълумки, X асрга келиб Ўрта Осиё территорияси-
да қорахонийлар давлати вужудга келади. Бу даврда
ўзбек элатининг сиёсий тузум ва ижтимоий муносабат-
лари ва маданиятидагина эмас, балки этник ҳамда
лингвистик составида ҳам жиддий ўзгариш юз берди.
Улар куйидагилардан иборат эди:

1. Қорахонийлар давлати территориясидаги турли
қабил ва элатлар бирлашиб кетди, унинг составида уй-
ғурлар, қарлуқлар, чигиллар, яғмо, тухси, аргулар, ўғи-
лар ва қипчоқлар бор эди.

2. Кўчманчи туркий қабилаларнинг ўртоклашшичи
төлашади. Шунинг учун бу ҳақда А. Ю. Якубовский
шундай ёзади: «Агар қорахонийлардан аввалги давр-
ларда туркларнинг Ўзбекистон тупроғига киришлари
бошлича мамлакатдаги кўчманчилар кўчиб-тарадиган
майдонларни тўлдириш ҳисобига берган бўлса, қорахо-
нийлар замонида бу ҳодиса содир бўлибгина қолмас-
дан, балки деҳқончилик районларида туркларнинг ўт-
роқ ҳаёт меҳнатига тадрижий суратда кўчганлари ҳам
кўринадди».²

3. Туркий қабилаларнинг эрон тилида сўзлашувчи,
айниқса суғдий қабилалар билан аралашини ва ассими-
ляциялашуви анча кучаяди.

Юқоридаги тарихий шароит асосида X-XI асрга ке-
либ ўзбек элатининг этник чегараси аниқланди, тили ва
маданияти барқарор бўлди. Бу ҳақда профессор М. Ва-
ҳобов шундай ёзади:

«Ўзбек элати туркий тилда сўзлашувчи кўчманчи
қабилаларнинг ўтроқлик ҳолатига ўтиб, эрон тилида
сўзлашувчи деҳқонларга аралашиб кетишлари натижа-
сида ташкил топди. Натижада у ўз тили билан тожиқ-
лардан, ўтроқлиги билан қозоқ, қирғиз ва туркманлар-

1 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 126-бет.

2 А. Ю. Якубовский. Ўзбек халқининг юзга келиши масаласи ҳа-
қида, Тошкент, 1941, 10-бет.

дан фарқ қиларди».¹ Шу тилнинг шаклланишида қадимги туркий тилнинг таъсири қандай бўлди, деган савол туғилади.

Ўзбек тили қорахонийлар даврида Чу дарёси билан Сирдарё оралиғидаги кенг территорияда ва қисман Моварауннахрда яшаган туркий қабилаларнинг интеграциялашиб қарлуқ туркчаси бўлган қарлуқ-чигил қабил диалектлари асосида таркиб топади. Шундай қилиб, туркий тилларнинг қарлуқ группасидан ажралиб чиққан шарқий қарлуқ дастлаб ўзбек тили учун асос тил ролини бажарди.

Кўпчилик илмий адабиётларда Х-ХІІІ асрлардаги ёзма ёлгорликларни уйғур тили ёдвомалари деб қарайдилар.² Шу асосда ўзбек тилига уйғур тили асос бўлган деб талқин этадилар. Ҳолбуки, М. Қошғарий қадимги уйғур тили билан қошғарий тили, яъни қорахоний давридаги тил бир-бирдан фарқли эканлигини кўрсатган. Профессор Н. А. Баскаков ўзининг «Туркий тиллар» китобида ёзганидек, ҳозирги ўзбек ва уйғур тиллари қадимги туркий тиллар билан, биринчи навбатда эса эски ўзбек тили билан, сўнгра қарлуқ диалектлари асосида таркиб топган қорахонийлар давлатидаги тил билан, ундан ҳам қадимроқ генетик жиҳатдан қадимги уйғурлар ва тукюлилар (ўғузлар) билан алоқадор бўлган қадимги яғмо, турғаш диалектларига бориб боғланади.³

Демак, қадимги уйғур тили эмас, балки шарқий қарлуқ (қарлуқ-чигил уйғур) муштарак тили ўзбек тили учун ўзак тили ролини ўйнайди.

Шундай қилиб, туркий тилларнинг ғарбий хунн тармоғининг шарқий қарлуқ туркчасидан ўсиб чиққан ўзбек тилида қадимги туркий тилнинг бир қанча тил хусусиятлари сақланганини кўрамыз.

Бу таъсир даставвал ўзбек тили лексикасида кўринади. Қадимги туркий тилда мавжуд бўлган кўпчилик сўзлар қадимги ўзбек тилига ҳам қабул қилинди. Улар турмушнинг турли соҳаларига тегишли сўзлардир.

1 М. Ваҳобов. Ўзбек элати. «Гулистон», журнали, Тошкент, 1967 йил, 1-сон, 12-бет.

2 Н. А. Баскаков. Тюркские языки. ИВЛ. Москва. 1960. 37-61-бетлар.

3 Юқоридаги асар, 172-бет.

Масалан: аб (ов), абыт (тинчитмоқ), абынчу (қу-
вонч), абуч (қовуч), адаш (ўртоқ), адақ (оёқ), ажун,
ашун, ачун, азун (дунё) азгур (йўлдан урмоқ), азыг
(милк), азуқ (озиқ), адыр (айир), ай (ой, айтмоқ), ал-
ты (олти), алтмыш, аңча (шунча), эв, эб (уй), эр (эр).
бар (бор), бәглиг (беклик), бир (бер), див (дев), иди
(жаноб, худо), изиш (идиш), икки (икки), илгәри (ил-
гари), иллә (бошқа), ич (ичмоқ, ич), илик (қўл), бутун
(халқ), йарыл (ёрилмоқ), йарын (эрта), йәмә (яна),
йық (йиғитмоқ) ва шунга ўхшаш сўзларни қадимги
туркий ёдгорликларда ҳам, ўзбек тилида ҳам учрата-
миз.

Мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, қадимги тур-
кий тилдаги лексик элементлар ўзбек тилига шунча
яқинки, улардан қадимги туркий тилга хос сўзларни аж-
ратиш имконини бермайди.

Стилистика соҳасида ўзбек тили қадимги туркий
тилдан бир қанча бадний тасвир воситаларини, жумла-
дан, эпитетлар, ўхшатиш, қиёслаш, метафора кабилар-
ни қабул қилди. Чунки улар қадимги туркий тилда маъ-
лум даражада ишланган эди. Шунини алоҳида қайд этиш
керакки, ўзбек тилининг бадний тасвир воситалари ўз-
бекча миллий асосда ривожландики, улар халқ оғзаки
ижодига бориб тарқалади. Халқ оғзаки ижодидаги ба-
дний тасвир воситаларининг адабий тилга таъсири қа-
димги давлардан бошланади. Бу нарсани М. Қошғе-
рийнинг «Девон»ида, дидактик темада ёзилган достон-
ларда, Рабғузний ва Али қиссаларида кўрамыз.

Умуман, қадимги туркий адабий тил таъсирида ўз-
бек тилида интенсиф тарзда луғат состави, грамматика
ва бадний тасвир воситаларининг нормаланиш процес-
си юз берди. Натижада ўзбек адабий тилининг ўзини
хос нормалари шаклланди. Ўзбек адабий тили нормалар-
и аста-секин нормалашган экан, ўзбек халқининг тили
ўз тараққиётида турли хил ном билан юритилди. Бу эса
ўз навбатида, маълум адабий нормани белгилаш ишига
тўсқинлик қилди.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ТИЛИ ВА УНИНГ ТАРАҚҚИЕТИ

Ўзбекларнинг номлаиши тарихи

Маълумки, ўзбек халқининг этник состави, юқорида эслатганимиздек, мураккаб бўлиб, унинг таркибий қисмлари хилма-хилдир. Ҳатто ўзбек халқининг алоҳида таркибий қисмлари ўртасида шева ва тил тафовути каттадир. Бунга асосий сабаб XX асрнинг бошигача ўзбек халқининг ягона номи йўқлиғидир.

Тарихий манбаларга кўра, Ўзбекистон территориясида яшовчи ўзбекларнинг бир қисми ўзларини сартлар деб атаса, бошқалари турклармиз дейдилар. Яна бир хиллари эса ўзларини ўзбек деб атайдилар.

Қарлуқ, чигил, уйғур ва эрон тилида сўзлашувчиларнинг аралашувидан пайдо бўлган ва деҳқончилик, ҳунармандчилик билан шугулланувчи ўтроқ қабилалар дастлаб, «сарт» номи билан аталган. Лекин бу ном кейинчалик турли ўзгаришларга учради. Араблар исломи даврида Моварауннаҳрдаги барча ўзбеклар сарт номи билан юритилган. Алишер Навоий ўзининг «Муҳокамат-ул лугатайн» асарида тожикларга ва унинг тилига нисбатан сарт сўзини ишлатади. Шайбонийхон ўзини ўзбек ўрта Осиёдаги ўтроқ қабилаларни сартлар деб атайди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бутун ўрта Осиё халқлари сарт номи билан юритилган. Ҳатто Остроумов, Будзинскийларнинг шу ном билан грамматикалари нашр этилган. Сарт сўзи этник ном бўлмай, балки санскрит тилидан олинган сартаван (карвонбоши) сўзининг ўзағидир. Шунинг учун у этник ном бўла олмайди.

Ўзбекистоннинг тоғ бағри ва тоғ этакларида яшовчи ўзбек халқининг бир қисми ўзларини турклар деб атайдилар. Улар таркибига турклар, қарлуқлар, барлослар, мўғуллар, қалтаойлар, мусобозорлар каби қабилалар кирган. Турк номи ўтмишда ўзбек халқи ва унинг тилига нисбатан қўлланилган.

Бундан ташқари, фақат ўзбек халқинигина эмас, балки ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ, Волга бўйи халқла-

ри ҳам турк деб аталган. Уларнинг тили турк тили ёки туркий тил деб юритилган. Лекин ўтмишда ўзбек тилини бошқа туркий тиллардан фарқ қилиш учун турк сўзи билан боғлиқ ҳолда уни «туркча», «туркистонча», «чигатоёйча», «Ўрта Осиё туркчаси» каби ҳар хил номлар билан атаганлар.

Алишер Навоий ўзининг «Муҳокамат-ул луғатайн» асарида ўзбек халқининг турк ва унинг тилини турк тили деб ҳисоблайди. Амалда турк, туркий, турк улуси, турк тили, турк иборати, туркча, туркий тил, туркий алфоз каби ифодаларни кенг ишлатади.

Масалан: «...менинг таъбим турк алфозиға мулоийм тушган учун таърифида муболага изҳор қилурман. Бу ғариб маъни асосида туркчада бу матлаъ борким».¹ Алишер Навоийдан кейин XVI аср бошларида ўзбек халқи ва унинг тили ўзбек номи билан юритилади. Шайбоний Ўрта Осиёга келгангача унга тобе бўлган қабилалар «ўзбек» номи билан аталарди. Ҳатто бу фикрни М. Солиҳ ўзининг «Шайбонийнома» дostonида ҳам тасдиқлайди:

Холи онинг ери Туркистондур,
Ўзбак элига муаззам хондур...²

Шайбоний Туркистон ва Дашти Қипчоқдан бостириб киргандан сўнг кўчманчилар билан ерли қабилалар аралашади ва ўзбек ибораси умумий ном бўлиб қолади. Унинг тили ўзбек тили деб атала бошланади.

Демак, ўзбек тили Октябрь революциясигача турк тили, сарт тили, ўзбек тили каби турлича номлар билан аталиб келинган. Бироқ, у қайси ном билан аталмасин, ўзбек халқининг бирдан-бир алоқа воситаси ва фикр оламуви қуроли бўлиб келди ва келмоқда.

Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш масаласи

Ҳозирги ўзбек тили қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва бошқа тиллар билан биргаликда туркий тиллар системасини ташкил этади. Чунки уларнинг генеологияси бир-

1 А. Навоий. Муҳокамат-ул луғатайн. Танланган асарлар. 3-том. Тошкент, 1948.

2 Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 690-бет.

дир. Ўзбек алабий тилининг узоқ тарихий тараққиёт йўлларини босиб ўтган ҳозирги ҳолатини илмий жиҳатдан билиш учун тараққиёт тарихини ҳам назарий томондан билиш талаб этилади.

Тилимиз тараққиётининг турли даврларида амал қилган қонуниятларини ва шу қонуниятларга мувофиқ тилимизда воқе бўлган фонетик, лексик, грамматик ва семантик ўзгаришларни ўрганишга қизиқиш қадимги даврлардан оқ бошланган.

Тил тарихини ўрганишдаги энг муҳим масалалардан бири — даврлаштиришдир. Даврлаштириш учун маълум шарт-шароит керак. Ўзбек тили ва унга уруғдош бўлган туркий тилларнинг келиб чиқиш тараққиёти босқичлари, ўзаро муносабатлари аниқланган бўлиши лозим.

Маълумки, даврлаштириш туркий тилларнинг классификацияси билан ҳам боғлиқдир. Н. А. Баскаковнинг айтишича, классификация маълум даражада тиллар тарихини даврлаштириш демакдир. Чунки классификацияда ҳам, даврлаштиришда ҳам, бир хил принципга, яъни тарихийлик принципига асосланилади.

Туркий тилларнинг классификацияси XI асрда М. Қошғарий томонидан қилинган бўлса ҳам, бу соҳада XIX асргача айтарли силжиш бўлмади. XIX асрдан бошлаб туркий тилларни рус олимлари классификация қилди бошладилар. Бу соҳада В. В. Радлов, Ф. Е. Корш, Е. Д. Поливанов, А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, А. К. Боровков, В. В. Решетов, Н. А. Баскаковлар самараланиш қилдилар.

Н. А. Баскаков классификациясидан бошқа классификацияларда хилма-хиллик кўзга ташланади. Уларнинг бирида туркий тиллар территориал - географик жиҳатдан классификация қилинса, иккинчиларида шу тилларнинг бир хил лингвистик белгиси ҳисобга олинади. Учинчиларида туркий тиллар тарихи халқ тарихи билан етарлича боғланмайди.

Ўзбек тилининг турли шевалари ҳар хил классификацион группаларга киритилади.

Классификациялар турли-туман бўлганлиги сабабли уен даврлаштириш ҳам ҳар хилдир. Ўзбек тили тараққиёт тарихини даврлаштириш иши 50-йиллардан кейин бошланди. Етарли тажриба бўлмагани учун, даврлаштириш схемаларида ҳам бир хиллик йўқдир.

Ф. Камаров томонидан тавсия қилинган биринчи даврлаштириш схемаси халқ тарихидан узилиб қолган бўлса,¹ у томондан берилган иккинчи схемада кўрсатилган даврларни аниқлашда тилнинг ёзув системаси тил тарахини даврлаштиришнинг асосий критерияси қилиб олинади.² Баъзи тилшуносларнинг схемасида даврлаштириш учун критерий қилиб турли даврларда яратилган асарлар асос қилиб олинади.³ Кейинги даврда яратилган программа ва айрим илмий ишларда даврлаштиришнинг халқ тарихи билан боғланган схемалари тавсия этилди.⁴ Бу жиҳатдан А. М. Шчербак ва О. Усмонов томонидан таклиф қилинган даврлаштириш схемалари диққатга сазовордир. Улар қадимги ўзбек халқининг ўзбек элати даражасига, элатнинг ўзбек миллати даражасига ўсиб чиқиш процесси асос қилиб олинган. Бу нарса марксизм-ленинизмнинг тил тарихини халқ тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганиш керак, деган принципига мос тушади. Бундан ташқари, адабий тил тарихини даврлаштиришда тилнинг ички тараққиёт қонунларини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Жумладан, адабий тил билан «хом тил»нинг (сўзлашув тили) бир-бирига таъсири характерини, турли тарихий даврларда адабий тил стилларининг бир-бирига муносабати ва ўзгарishi-ни ҳам назарда тутиш керакдир.

Шу юқоридаги фактлар асосида даврлаштиришнинг куйидаги схемасини тавсия этиш мумкин:

I. Илк давр ўзбек халқ тили (X асрдан XIV асрнинг ярмигача бўлган давр).

1) Ўзбек адабий тилида икки хил функционал типнинг шаклланиши ва дастлабки тараққиёти (X—XII асрлар). Бу даврда ўзбек адабий тилининг китобий тил ва

1 Вопросы изучения языков народов Средней Азии в Казахстане, Ташкент, 1952, 51-бет.

2 Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957, 22-45-бетлар.

3 Семинар преподавателей языковедческих кафедр вузов Узбекской ССР, тезисы докладов, Ташкент, 1952, 31-бет.

4 «Ўзбек тили тарихидан программа» (тузувчи Т. Салимов), Тошкент, 1957; Сборник статей, посвященный семидесятилетию академика В. А. Гордлевского, Москва, 1957, 32-бет; Урта Осиё Давлат университетиининг илмий асарлари, Тошкент, 1957, 196-206-бетлар.

халқ адабий тили каби типлари шаклланди. Халқ адабий тилининг шаклланишида халқ оғзаки ижоди катта роль ўйнади. Грамматик ва лугат состави нуктаи назардан китобий тил билан халқ адабий тил бир-бирига актив таъсир қилади. Шу икки типли адабий тил шарқий ёки шарқий Туркистон адабий тили деб аталади. Бу даврдаги китобий тил ёдгорлиги сифатида Юсуф Хос Хожиб Баласоғунийнинг «Қутадғу билиг» (XI аср), Адиб Аҳмад Юкнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» (XII аср) асарларини кўрсатиш мумкин. Уша даврда яратилган юридик документларда¹ китобий тил билан халқ адабий тили аралашган ҳолда кўринади.

2) Адабий тилда маҳаллийлашмиш тенденциясининг пайдо бўлиши ва кучайиши (XII-XIV асрнинг ярми).

Бу даврга келиб Чигатой ва Олтин Ўрда давлатлари тузилиб, адабий тилда территориал элементлар ўз ифодасини топади. Китобий тилда ҳам, халқ адабий тилда ҳам ўзгариш юз беради. Расмий ҳужжатлар тилида ҳам шу каби ўзгариш содир бўлади. Шарқий адабий тилнинг таъсири камайиб, ғарбий адабий тил кучаяди. Ғарбий адабий тил ёдгорлиги сифатида қарлук — ҳоразм лаҳжасида ёзилган Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмати»ни (XII аср), Рабғузийнинг «Қиссас-ул-арбӣё» асарини (XIV аср), адабий тилнинг Олтин Ўрда циклида ёзилган «Наҳж-ул-фародис», «Муҳаббатнома», «Хисрав ва Ширин», «Мероҷнома» каби асарларни; адабий тилнинг Чигатой улуси тилида «Муқаддимат-ул-адаб», «Юсуф ва Зулайхо», «Равнақ-ул-ислом», «Ўғузнома» каби асарларни кўрсатиш мумкин. XI-XIV асрлардаги аралаш диалект хусусиятларини «Тафсир»да учратамиз.

II. Ўзбек халқи тилининг такомиллашмиш даври (XIV асрнинг охиридан XIX асрнинг иккинчи ярмигача).

1. Ўзбек халқи адабий тилининг тўлиқ шаклланиши (XIV асрнинг охиридан XVII асргача).

Бу давр, адабий тилдаги икки тилдан, халқ адабий (народно-литературный) тилининг роли ошганлиги билан характерланади. У маълум даражада ўзбек халқининг оғзаки ижоди (фольклор) билан муносабатда бўлади.

1 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л. 200-221-бетлар.

Халқ адабий тилининг луғат состави, грамматик қурилиши ва товуш составида ўзгариш юз беради. Китобий адабий тил формалари архаиклаша боради. Расмий ҳужжатлар тили халқ-адабий тилига яқин туради. XIV асрнинг охирида Моварауннаҳрда ягона Темур давлатининг вужудга келиши ва бу даврда эски ўзбек адабий тилининг шаклланиб етишиши ва тараққиёти. Эски ўзбек тилининг асосланиши ва гуллаши даврининг ёдгорлиги сифатида Саккокий, Атоий, Лугфий, А. Навоий, Заҳриддин Бобир, М. Солиҳ асарларини кўрсатиш мумкин.

2. Халқ-адабий тили билан китобий тилининг бир-бирига яқинлашувининг тугалланиши ва адабий тилда сўзлашув нутқи хусусиятларининг сингиши (XVII аср ва XIX асрнинг II ярмигача).

Бу даврда халқ - адабий тили сўз санъаткорлари ижодида ривожланади ва мустақамланади. У китобий тил билан ҳам расмий ҳужжатлар тили билан ҳам мустақам алоқада тараққий қилди. Лекин расмий ҳужжатлар услуби ҳали ўрта аср даражасида эди.

Юқоридаги биринчи даврга нисбатан бу даврда сўзлашув нутқи хусусиятлари кўплаб учрайди. Бу давр Абулғози, Турли, Гулханий, Махмур, Мунис, Огаҳий асарлари тилининг халқ тилига яқинлашуви билан изоҳланади.

Ўзбек халқ тилининг такомиллашиши даврида икки хил стилини кўрамиз. Булар дабдабали услуб ва сода сўзлашув тили услубидир.

III. Миллий тил элементларининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиши даври ўзбек адабий тили. (XIX асрнинг II ярмидан ҳозирги кунгача бўлган давр).

1. XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида ўзбек адабий тилининг бойиб бориши ва тараққиёти.

Бу даврда ўзбек адабий тили системасида газета-публицистика тили ва стили шаклланади. Газета-публицистика стили ва демократ шоирларнинг асарлари орқали рус тили ҳисобига тилимиз лексикаси янада бойийди.

Миллий тил нормаларини яратиш соҳасида дастлабки курашлар давом этиб, бунинг натижасида араб.

форс, турк ва татар тилларига хос тил хусусиятлари пайдо бўлади. Миллий тилнинг дастлабки элементлари вужудга келади.

2. Ўзбек миллий тили ва унинг ривожланиши. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг галабаси туфайли ўзбек халқ тили миллий тил даражасига кўтарилди. СССРда маданий революциянинг амалга оширилиши натижасида адабий тилимизнинг территориал диалектларга таъсири кучайди. Экономика ва маданиятимизнинг ривожланиши натижасида ўзбек адабий тилининг луғат состави анча бойиди. Адабий тил стиллари тўлиқ шаклланди ва уларнинг ҳажми анча кенгайди.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТИЛИ ТАРАҚҚИЕТИНИНГ ИЛК ДАВРИ

Бу давр адабий тилининг хусусиятлари

Маълумки, X асрда қарлуқ қабилаларининг یتифоқи анча кучаяди ва улар Еттисувда ўзларининг Қорахонийлар давлатини барпо этади. Уларнинг маркази таълаб Баласоғун, сўнгра Қашқар ҳисобланади. Қорахонийлар ўз таъсирларини бутун Сирдарё водисига ўтказди. Иккинчи томонда, Самарқанд ва Бухоро ҳисобланган қисмта сомонийлар ҳукмронлик қилар эди. Уларга бутун Амударё ва Сирдарё ўртасидаги ерлар қарайди. Кейинчалик бу ёрлар ҳам қорахонийлар таъсирини олади.

Қорахонийлар давлати таркибда икки маданий жиҳатдан ривожланган халқ бирлашди. Булар—Шарқда уйғурлар ва ғарбда турк-эрон маданияти бўлиб, бу маданият ўша давр тилига ҳам кучли таъсир қилди.

Натижада шарқда қарлуқ-чигил—уйғур диалекти асосида шарқий адабий тил ривожланди. Мовараўнаҳр ва Хоразмда ўғиз-қипчоқ диалекти асосида ғарбий адабий тил шаклланади. Худди ана шу адабий тил традициялари эски ўзбек адабий тилининг ривожланишида муҳим роль ўйнади.

XI-XIV аср ёдгорликларини кўздан кечирсак адабий тилда қуйидаги маззари кўрамыз. Бир томондан, ўзбек тилининг илк даврига хос специфик формаларни кўрсак, иккинчидан, уйғур ёдномалари деб аталган асарлар таъсирида қадимги туркий формаларни, учинчидан, у тилининг тараққиётига бутун ўрта Осиё олимлари ҳисса қўшган форсий тил элементлари, тўртинчидан, араб етелочиларининг таъсири остида кириб қолган арабча формаларни учратамыз. Шундай мураккаб бир шароитда ўзбек адабий тилига хос формалар шаклланади. Бу нарса XI асрдаги маҳаллийлашиш тенденциясининг кучайиши билан янада жадаллашади.

Илк давр ўзбек адабий тили тарихида икки хил типли тил мавжуд эканлигини кўрамыз. (Ўша даврда яратилган ёзма ёдгорликларни кўздан кечириб, шундай хулосага келдик).

Булар китобий адабий тил ва халқ адабий тилидир. Китобий адабий тилда арабча, форсча ва қадимги туркий формалар устун даражададир. Шунинг учун ундаги кўпчилик сўз ва формалар бизга тушунарли эмас.

Халқ адабий тилида эса ўша давр халқ тилига хос форма ва элементларни учратамиз. Ҳатто, бу фикрларни М. Қошғарий ҳам тасдиқлайди. У XI аср ёзувлари ва тили ҳақида гапирар экан, китобий тилда ёзилган асарларни ўқий олмаслигини кўрсатади.¹

Китобий адабий тил традицияси диний-мистик ва қисман, дидактик характердаги асарлар тилида ривожланди. Китобий адабий тилда қадимги туркий тилга хос бўлган фонетик ва грамматик формаларни ва форсий, арабий элементларни учратамиз. Масалан, «Тафсири» тилига мурожаат қилсак, унда шу ҳолатни кўрамиз. Хотин сўзи маъносида урағут, хатун, аврат, ажал, киш, тили каби сўзларни учратамиз.²

Фонетик жиҳатдан илк давр ёдгорликларида қадимги туркий *ð*—диалект китоб тили традициясига айланади. Бу традиция XIV асрга келиб *й*—диалектга ўз ўрнини бўшатиб берди.

Халқ адабий-тили халқ жонли тили материаллари асосида шаклланди. Унда жонли тилга хос бўлган бой лексик элементлар халқ оғзаки ижодиغا тегишли бўлган бой стилистик воситалар асосида таркиб топгандир. Илк давр ўзбек адабий тилининг халқ адабий тили формаларини ўзида мужассамлаштирган асарлардан бири сифатида М. Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини кўрсатиш мумкин. «Девону луғотит турк»да Хитойдан Хоразмга қадар бўлган катта территориядаги қабила уруғ ва халқларнинг тили текширилар экан, шу халқ адабий тилига хос қўшиқлар, мақол ва маталлар келтирилади. Улар орқали халқ адабий тили хусусиятларини ўрганиш мумкин. Асарда бой халқ адабий тилининг лексик ва фразеологик белгилари ёритилар экан, ўша лексик элементларни халқ оғазки ижодидан олган фактик мисоллар билан тасдиқлайди.

1 М. Қошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. Тошкент, 1960. 65-66-бетлар.

2 А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тюркца XII-XIII вв. ИВЛ. Москва, 1963. 15-бет.

Масалан, М. Қошғарийнинг ақтурди (оқтирди, оқи-
ди) сўзини изоҳлар экан, бадний адабиётда келишим
бериш учун қуйидаги шеърни парчани беради:

Ақтурур кўзим жолақ,
Тўшланур ўрдак жоғақ.

Кўзим ёшлари булоқ сингари оқади, ҳатто унда ўр-
дак каби сув қушлари йиғиладилар, шўнғишадилар
(М. Қошғарий. *Девону луғотит турк*, 1-том, 227-бет).

Демак, бу фактлар ўзбек адабий тилининг илқ дав-
рида адабий тилнинг китобий адабий тил типни ва халқ
адабий тил типни мавжуд эканлигидан гувоҳлик беради.

М. Қошғарий «Девону луғотит турк» асарининг тарихий ва илмий аҳамияти

Маълумки, XI асрда шаҳар ва қабилалар ўртасида-
ги муносабат кучаяди. Лекин тилда хилма-хил форма-
ларни қўллаш ҳукмронлик қилар эди. Ана шу даврда
тилда маълум нормаларни яратишга эҳтиёж пайдо бў-
лади. Шу эҳтиёж М. Қошғарийни «Девону луғотит
турк» асарини ёзишга даъват этди. Бу асар туркология-
нинг дастлабки намунаси сифатида у давр маданий ҳаё-
тида ва тилшунослик тарихида алоҳида саҳифа очди.

Маҳмуд ибн-ул Ҳусайн ибн Муҳаммадил Қошға-
рий ўз даврининг атоқли олими сифатида тилшунос-
ликка оид «Жавоҳир-ун-наҳв фи луғотит турк» («Тур-
кий тилларнинг синтаксис дурдоналари, қондалари»),
«Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар тўплами») каби
асарлар яратган. М. Қошғарийнинг биринчи асари ҳо-
зиргача фан оламида номаълум бўлиб қолмоқда. Иккин-
чи асари «Девону луғотит турк» 1914 йилда Туркия-
нинг Дийёрбакир шаҳридан топилди. Топилган қўлёз-
мани кўчирган котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Да-
машқийнинг ёзишича, у нусхани Маҳмуд Қошғарий-
нинг ўз дастхатидан олган.

«Девону луғотит турк» 1915-1917 йилларда уч том-
дан иборат қилиб Истамбулда нашр этилди. Шу наш-
ри асосида К. Броккельман асарни 1928 йилда немис-
чага таржима қилиб, уни нашр этади. 1939 йилда эса
Анқарада Басим Аталай таржимасида усмонли турк
тилида босилди. Олим С. Муталлибов «Девон» тар-
жимаси устида самарали ишлаб, 1960 - 1963 йиллар

давонида уч томлик тарзида ўзбек тилида нашр қилди.

М. Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари муқаддима ва луғат қисмидан иборатдир.

Муқаддимада автор «Девон»ни яратиш сабаблари, ўз иш услуби, «Девон»нинг қурилиши, «туркча сўзларнинг тузилишида қўлланладиган ҳарфлар ҳақида», «сўзларнинг тузилиши ҳақида», «китобла айтилган ва айтилмаган нарсалар ҳақида», «турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида», «турк тилининг хусусиятлари ҳақида», «тилда ва лаҳжаларда бўлган фактлар ҳақида» фикр юритади.

«Девону луғотит турк» (ДЛТ)нинг асосий қисмида олтинингдан зиёдроқ сўзлар саккиз бўлимда изоҳланади. Уша даврдаги таомилга кўра, туркий сўзларга арабча изоҳ берилади. Шунинг учун ҳам М. Қошғарий: «Тўшунилиши осон бўлсин учун асарда арабча истилоҳ (термин)лар қўлладим», дейди. (ДЛТ, 1, 45-бет).

М. Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари оддий луғат китоби бўлмай, балки ўша даврдаги туркий тилларнинг ҳолатини белгилашда тилшунослик илмига қўшилган муҳим ҳиссадир.

«Девону луғотит турк» Урта Осиё халқлари тилларининг, шу жумладан, ўзбек тилининг ташкил топишида асос бўлган қабилаларни аниқлаш учун ёрдам берувчи муҳим материал бўлиб хизмат қилади. Ҳатто бунда қабилалар тилида сўз ясалиш масаласи ҳам тўла ёритилган. М. Қошғарий тил фактлари асосида қабиладарнинг бир-бирига бўлган муносабатларини кўрсатди ва, ниҳоят, у даврдаги иқтисодий, ижтимоий шароитлар асосида қабилаларнинг бир-бирлари билан бирика бошлаши натижасида юзага келган халқ тилининг илк даври намуналарини ҳам яққол ифодалаб берди.

М. Қошғарий ўз асарида ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар, татар ва бошқа халқларнинг қадимги қабилаларини ва бу халқларнинг қадимги содда тилларининг намуналарини мукаммал изоҳлаб берди. Шунинг учун ҳам у машаққат чекиб, ўша даврда мавжуд бўлган қабилалар тили намуналарини тўплади. Бу ҳақда М. Қошғарий шундай ёзади: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чингиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим,

турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқ-
дим. Мен бу ишларни тил билмаганим учун эмас, бал-
ки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқ-
лаш учун қилдим. Уларни ҳар томонлама пухта бир
асосда тартибга солдим. (ДЛТ, I, 44-бет).

М. Қошғарий туркий тилларда қўлланилувчи сўз-
ларни изоҳлашда «ўқувчиларнинг фойдаланиш ма-
салисига асосланиб, ...истеъмолдаги сўзларни беришга»
ҳаракат қилади. М. Қошғарий ҳар бир туркий қабила-
нинг ўзига хос хусусиятларини бериш учун алоҳида
бир йўл тутади. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Мен ҳар
бир қабилага мансуб сўзларнинг ясалиш хусусиятла-
рини ва қандай қўлланилиши қисқача изоҳлаб кўрсат-
тиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тарика-
сида туркларнинг тилида қўлланилиб келинган шеър-
лардан, шодлик ва мотам кунларида қўлланиладиган
ҳикматли сўзларидан, мақолларида келтирдим. (ДЛТ,
I, 47-бет).

М. Қошғарий юқоридаги принцип асосида туркий
халқларнинг содда тил намуналарини мукамал изоҳ-
лаб берар экан, улар «Девон» материаллари асосида
ўзларининг тиллари қайси қабила тили асосида тармақ-
қий этиб, камолга етганини аниқлаб оладилар.

М. Қошғарий «Девону луғотит турк» асарида у
давр тилининг фонетикасини, лексикасини, диалекто-
логиясини жуда пухта ва тўла илмий асосда изоҳлаб
беришга ҳаракат қилган.

М. Қошғарий сўзларни изоҳлашда ҳам ўзига хос
алоҳида маҳорат кўрсатди. Унинг изоҳларида сўзлар
маъносининг кенгайиши, абстрактуллаши каби ҳодиса-
лар ҳам очиб берилган. Сўзлар этимологияси, сўз
ясалиши ва ҳар хил сўз туркуми ясовчи аффикслар
тўғрисида дастлабки қондаларни тузди. У сўзлар маъ-
носи ҳақида ҳам лингвистикада анча кейин аниқланган
хусусиятларни изоҳлашга ҳаракат қилди. Сўзларга ян-
ги маъно юклаш йўли билан ҳам янги сўзлар ясалиши
ҳодисаси шу хил янгиликлардан эди.

М. Қошғарий «Девон»ида четдан қабул қилинган
сўзларга икки хил муносабатда бўлади. Турмушга до-
ир турли хил нарса ва предметлар борки, улар ҳаётга
сингиб кетган. Уларнинг номи тилимизда бўлмагани
учун ўша қўшни тилдаги каби қўллашни маъқуллайди.
У тилда бўлган сўзлар ўрнида бошқа тил сўзини қўл-

лашнинг зарарли (маиший ҳолат) деб ҳисоблайди. Агар биз М. Қошғарийнинг иккинчи фикрига асосланганимизда билге, битик, урағут каби туркча сўзлар ўрнида арабча олим, китоб, аёл каби сўзларни қабул қилмаслигимиз керак эди.

М. Қошғарий «Девон»да ўша давр фонетикасига доир йўл-йўлакай берган изоҳларида туркий тиллар фонетикасига доир қимматли фикрлар берди. Ўша давр тилшунослигида фонетикага хос кўпгина янгиликларни яратди. У товуш ва ҳарфлар ўртасидаги муносабатни биринчи марта аниқлади. М. Қошғарий у давр ёзувида бўлган ҳарфлар жонли тил товушларини тўла ифода-лай олмаслигини кўрсатди.

«Туркий тилларда қўлланиладиган асосий ҳарфлар сони ўн саккизтадир. Ҳолбуки, тилдаги товушлар ўн саккизта эмас, кўпдир. Бу ўн саккиз ҳарф етишмайди. Булардан бошқа тилда бўлган товушларни бериш учун яна етти ҳарф керак. Лекин у ҳарфлар йўқ. У етти товушни ана шу мавжуд ҳарфлар устига махсус белги қўйиб ёзилади». (ДЛТ. I, 47-48-бетлар).

М. Қошғарий ўз асарида ўша давр вокализми ва консонантизмига доир оригинал фикрларни ҳам айтади. Китобда унлилардаги кенглик ва торлик, чўзиқлик ва қисқалик масаласи; ун ошлар системасидаги содда ва комбинатор ундошлар, улардаги жаранглилик ва жарангсизлик, ундошларда кинор келиш ҳодисалари ҳақида қизиқарли мулоҳаза юритилган.

Бундан ташқари, XI аср фонетикасига хос бўлган фонетик процесслар ҳақида ҳам дастлабки фактлар баён этилган.

М. Қошғарий ўз даврининг буюк диалектологига сифатида ўша давр қабилалари ва уларнинг тилларини мукамал аниқлаб берди. У қабилаларни тарихий асосда ёритди. М. Қошғарий айрим шеваларгагина хос бўлган тил ҳодисаларини ҳам, кўпчилик қабилаларнинг умумлашган тил хусусиятларини ҳам ўз асарида кўрсатиб берди. Умуман, бу асарда тарихий диалектологияга тегишли қимматли материал берилди.

В. А. Звегинцевнинг фикрича, М. Қошғарийнинг бу асари қадимги тилшуносликда яратилган асарларнинг энг характерлисидир. М. Қошғарий бунда қиёсий тилшуносликка доир ҳам қимматли фикрлар беради. М. Қошғарий ўз «Девони»да йигирмага яқин туркий тил-

лар ҳақида маълумот беради ҳамда уларнинг бир-бирига яқинлиги ва қариндошлиги нуқтаи назаридан тўрт группага бўлади:

1. Булғор-сувор группаси.
2. Уғиз группаси.
3. Қипчоқ группаси.
4. Қарлуқ-чигил группаси.

Ана шу классификация асосида тилларни ўрганлади. Бу классификация ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган деса бўлади. Чунки М. Қошғарийдан сўнг классификация қилган олимлар ҳам туркий тилларни шу классификацияга яқин тарзда группаларга бўлганлар.

М. Қошғарий «Девони»даги асосий камчилик шундан иборатки, асарда йигирмага яқин туркий тил тўрт группага бўлинсада, унда, асосан, ўғиз тили ва ҳоқоний туркчаси ёки уйғур тили ҳақида гапиради. Лекин М. Қошғарий томонидан берилган маълумотлар ҳозирги туркий тилларни ўрганишда ва уларнинг қиёсий-тарихий грамматикасини яратишда қимматли манба бўлиб қолади.

«Девону луғотит турк» фақат тилшунослик асарини бўлиб қолмасдан, балки ўз даврининг энциклопедияси сифатида унда турли қабила ва халқларнинг тарихи, ижтимоий - иқтисодий аҳволи, урф-одати, географияси, табиий шароити, этнографияси ҳамда адабиёти ҳақида қимматли материаллар бордир. Бу асарни ўрганиш билан Урта Осиё халқлари ва Урта Осиё маданиятининг келиб чиқишини ёритишда юз берган хато ва камчиликларни бартараф қилиш мумкин.¹ Шу жиҳатдан бу асар Урта Осиё халқлари тарихи ва тили тарихини ўрганиш учун ҳам муҳимдир.

«Қудатғу билиг» асарининг тили ва у с л у б и

Ўзбек адабий тилининг шаклланиш даврини кўрсатувчи асарлардан бири сифатида Юсуф Баласоғунининг «Қудатғу билиг» («Бахт берувчи билим») асарини кўрсатиш мумкин.

«Қудатғу билиг» асарни шеърини панднома бўлиб,

¹ Проф. А. П. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941. 3-бет.

ундаги шеърлар подшо Кунтуғди, доно вазири Ойтўлди ва унинг ўгли Кунтуғдиннинг маслаҳатчиси Угдулмишлар ўртасидаги суҳбатлар тарзида берилди. «Қутадғу билиг» Ўрта Осиё халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг қорахонийлар давридаги ҳаётини ҳар томонлама ёритиб бериш жиҳатидан муҳим бўлганидек, ўзбек адабиёти ва тили тарихини ўрганишда ҳам катта аҳамиятга эгадир.

«Қутадғу билиг» асарининг уч қўлёзма нусхаси тадқиқотчилар оламига маълум. Улардан икkitаси XV асрда кўчирилган, ҳозир Вена ва Қоҳирада сақланипти. «Наманган қўлёзмаси» деб аталган нусхаси XIII-XIV асрларда кўчирилган деб тахмин қилиниб, у Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абурайҳон Беруний номли Шарқшунослик институтидадир.

Юсуф Хос Хожиб Баласоғунийнинг «Қутадғу билиг» асари топилганидан бошлаб олимлар илмий иш олиб бормоқдалар. Жумладан, рус шарқшунослари В. В. Радлов, Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов, В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский кабилар бу ҳақда катор илмий ишлар яратдилар. Ўзбек тилшуносларитан С. М. Муталлибов, Ғ. А. Абдурахмонов, К. Каримовларнинг бу соҳадаги ишлари айниқса диққатга сазовордир.

«Қутадғу билиг» ҳажм жиҳатидан катта асар бўлиб жанр эътибори-ла давр учун янги китобдир. Жанр нуқтан назаридан янги асар бўлган бу китоб ёзувчи олдига асар тили устида ишлаш учун бошқача талаблар қўйди. Бу талаб, даставвал, ўша даврдаги тарқоқ қабилалар тилида мавжуд бўлган тил фактларини, тил хусусиятларини пухта ҳисобга олишни, келажакдаги, тил тараққиётига хос хусусиятларини қабул қилишни кўндаланг қилиб қўярди.

Бундан ташқари, халқ оммасининг сўз қўллашдаги практикасига суяниб ишлашни, стилистик силлиқликка катта аҳамият беришни ва унга тўла риоя қилишни талаб қиларди. Юсуф Хос Хожиб бу талабларни ўз дostonида шараф билан бажарди. Ана шу нуқтан назардан «Қутадғу билиг» асари ўша давр тилини маълум бир системага солди ва адабий тилни ривожлантиришга хизмат қилувчи янгилıklar билан бойитди.

«Қутадғу билиг» dostonида мамлакатда пайдо бўлган янги ҳодисалар тил материали асосида ёритилган.

Шунинг учун уни ўша даврда алоҳида босқичга кутарилган адабий тил намунаси деса бўлади.

«Қутадғу билиг» достонида қорахонийлар давлати территориясида мавжуд бўлган қабилалар тилидаги умумий фактлар мустаҳкамланди. Бунда чигил қабилаларининг тили асос қилиб олинди. Юсуф Баласоғуний ўз асаридида тилдаги умумийликни мустаҳкамлар экан, у давр қабилалари тилида фарқли талаффуз қилинадиган ва турлича ёзилган сўзлар талаффузида ҳамда имлосида бир хиллик яратди. Масалан: ёғоч, уят каби бир қанча сўзлар турли қабилаларда турлича ўқилар ва ёзиларди. Асарда уларнинг имлосида ҳам, талаффузида ҳам бир хиллик юзага келтирилди.

Юсуф Баласоғуний у давр тилида бўлган турли хил морфологик ва грамматик формаларни янги сўзларда қўллаб, уларни тилда янги ҳодиса сифатида танитишга ва умумлаштиришга муваффақ бўлди.

Масалан, М. Қошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» асарида -чи аффиксининг шахс оти ясаш функциясинигина кўрсатади. Аммо «Қутадғу билиг» асари тилида -чи (-чы, -жы, -жи) аффикси бошқа ваъифаларини ҳам ўтайди.

Ўзунчиғ узунгдан йироқ тут, сокин («Қутадғу билиг» В. В. Радлов нашри, 1910, 446-бет).¹

Келтирилган мисолимизда -чи аффикси «ўзун» сўзига фатнга қўшилиб, алоҳида қилиқли эма одам маъносидаги «ўзунчиғ» сўзини ясаган.

Тарихчи кишилар бўлур ялғи кенг (Дон экувчиларининг қўли кенг бўлади). («Қутадғу билиг», 282-бет).

Бунда -чи аффикси касб - ҳунар ясаи маъносини аниқлатгандир.

Ағичи удуг бўлса, иш ўртамак.

Битикчи керак ўз қамуғ хат билир (ҚБ, 242-бет).

Мисолимиздаги ағичи (идишчи, ошхона бошлиғи), битикчи (котиб) сўзлари мансаб, даража маъноларини билдириб келяпти.

Бундан ташқари, М. Қошғарий XI аср тилида -ғу, -гу, -ку, -қу аффиксларининг функцияси анча тор эканлигини таъкидлайди. Аммо «Қутадғу билиг»даги тил фактлари бунинг аксини кўрсатади. Бу аффикс билан

¹ Бундан кейинги мисолаар шу нашрдан олинади.

ясалган сўзларнинг маъно ва функцияси асар тилида анча кенгдир. У ўнга яқин маънони ифодалайди.

Масалан: от тушоғу бўлди (от тушовладиган вақт бўлди) —сифатдош функцияси; бу ош ичку (бу овқатни ейиш, ичиш) —абстракт от; яна борғу эрса... (Агар бериш керак бўлса...) — зарурлик маъносида; эгни битку кизим... (Эгним битарлик кийим...) — миқдор маъносида; тирағу (тирговчи), козоку (кессов)—қурол номи каби маъноларни билдиради.

Юсуф Баласоғуний ўз асарида юқоридати каби ясабчи эффикслар функциясининг давр адабий тилида стилистик кенгайиб боришига тўлиқ намуналар берган. Тилда бу усулни ривожлантириб, уни пухта системага тушириш учун буюк хизмат қилган.

Ўша давр тилига хос хусусиятларни бериш учун Юсуф Баласоғуний турли стилистик мақсадда лексик элементлардан ҳам усталик билан фойдалангандир.

«Қутадғу биллиг» ёдгорлигида форсча сўзларга нисбатан арабча сўзлар кўпроқдир. Лекин баъзи тадқиқотчилар унда 94 та арабча сўз бор деб кўрсатадилар.¹ Масалан, мамлакат, Юсуф, Муҳаммад ҳурмат, адил, адалатлик, залим, қадир, мадраса, ғалым, китаб, намаз, даулат кабилар.

Сэ бўлса-да, форсча сўзлар ҳам учрайди: осман, баъар, пул, тухум, гўҳар, издан, хан, ваҳа, дост, дихан, гул, гош, пакиза кабилар.

«Қутадғу биллиг» асари тилида ўрхун-енисей ёзма ёдгорликларига хос лексик элементларни ҳам учратамиз:

Ёдгорлик тилида ат—минилдиган от, ат—исм, ат—буйруқ феъли; ачыг—аччиқ, ачыг—тоза каби омонимларни; ярук, ёруқ (ёруғ), қарақу (қоронғу), хош—яхшы—йахшы (яхши) —йаман (ёмон), йумшак (юмшоқ) қатыг (қаттиқ), алыс (олис) —йакын (яқин), ачыг (аччиқ)—татыг (ширин), бедук (буюк-баланд) — қоды (куйи-паст) каби антонимларни; баланд-бедук-алева (баланд), агрыг —иглиг (огриқ), ачыг—силлиг (тоза), тушар—йабуз—ерсел (аҳмоқ) каби синонимларни учратамиз.

Юсуф Хос Хожиб Баласоғуний тилдаги синонимлар-

1 Э. Н. Наджим. Современный уйгурский язык. ИВЛ. Москва. 1960. 18-бет.

ни ёнма-ён қўллаш билан ҳам кўпгина стилистик янгилик яратишга муваффақ бўлди. Ёнма-ён келган синоним сўзлар ўзларининг аввалги маъносидан эмас, балки бошқа абстракт маънода қўлланилгандир.

Масалан, сарой-қарши сўзини иморат ускуна, мол-мулк маъносидан, товар-нанг сўзини бойлик маъносидан, куч-қувват сўзини имконият маъносидан ишлатгандир.

«Қутадғу билиг» асарини тилида ҳозирги тилимизда қўланувчи йигит, колкак (қулоқ), йурек (юрак), идиш, таш, эл, сатыгчы каби отларни; сарық, қара, кок (кўк), қызыл, исиг (иссиқ) каби сифатларни; бир, иги (икки), пеж (беш), қырқ, мин каби сонларни; мен, сен, ол, нече, мундаг (бундай) каби олмашларни; кел, тур, ич, бол, кор, кээ, қый, кир, бил каби феълларни учратамиз.

Бундан ташқари, асар тилида шундай лексик элементлар борки, улар ҳозирги адабий тилимизда қўлланилмайди. Масалан: будун (халқ), қамуғ (ҳамма), тори (қонун), байат (худо), байыг (паст), байық (тушунарли), эб (шошилмоқ), од (вақт), бегу—богу (қаҳрамон), сеч (танламоқ), адын (бошқа), тегур (етказмоқ), тапуғ (хизмат), тыгак (тайёр), ирсел—эрсел (аҳмоқ), чығай (камбагал), укуш (кўп), узне (зид келмоқ), эреч (тйичлик), эринч—(марҳамат, мумкин), эриз (тинч), эрсик (олижаноб), иди (бутунлай), иг (касал), йудуғ (жарима), кувез (мағрурлик), одуғ (хушёрлик), оғра (учрашмоқ), отачы (табиб), пут (ишонмоқ), калы (агар), калық (осмон, кўк), карамоул (гвоздика, қашқар гул), қаршы (сарой), қоғус (бўш жой), тегме (ҳар қандай, ҳар бир) тоғу (урф-одат, қонун) ва бошқалар.

Умуман, «Қутадғу билиг» асарини XI аср қабилавий тилларни бирлаштиришга ва у тилни ривожлантиришга катта ҳисса бўлиб қўшилди. Шунинг учун бу асар тилида ўзбек, уйғур, қирғиз каби туркий тилларга хос хусусиятларни учратамиз. Шу нуқтан назардан бу асар тили пухта системага тушган адабий тил сифатида ҳаммасини эргантирувчи асос ва намуна бўлди.

*«Ҳиббат - ул ҳақойиқ» асарининг
тили ва услуби*

Истеъдодли шоир ва донишманд Аҳмад Югнакийдан сақланиб қолган, ягона адабий асар «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» бадий сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ёдгорлигидир.

«Ҳиббат-ул ҳақойиқ» асарининг яратилган даври ҳақида турли фикрлар бор. С. Е. Малов асар тилидаги архаик элементларга асосланиб, уни X асрга тегишли десди,¹ бошқа тадқиқотчиларнинг ҳаммаси XII асрда яратилган деб изоҳлайдилар.² Кейинги фикр асосли бўлиб, унга қўшилиш мумкин.

Бу асарнинг қўлёзмаси Истамбулда Нажиб Осим томонидан топилади ва 1945 йилда усмонли турк тилида нашр этилади. «Ҳиббат-ул ҳақойиқ»нинг янги қиёсий нашри 1951 йилда турк олими Рашид Раҳмат Арат томонидан оммалаштирилади.

Совет олимларидан Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов бу дostonни ўрганиш соҳасида самарали иш қилганлар.

Дoston 11 боб 256 байтдан иборат бўлиб, асар авторининг таъкидлашича, уйғур тилида ёзилгандир:

Тамоми эрур қошғарий тил била
Айтмиш Адиб риққати дил била.³

Лекин асар кўп хусусиятлари билан «Қутадғу билиг» асарининг тилига яқин туради. Чунки унда ҳам қарлуқ-чигил тили традициялари учрайди.

«Ҳиббат-ул ҳақойиқ» дostonининг автори бирор саргузаштни ҳикоя қилиш вазифасини эмас, балки илм-маърифат, ахлоқ-одоб ва бошқа масалалар ҳақида фикр юритиб, кишиларга насиҳат бериш вазифасини ўз олдига қўяди.

Шунга кўра, «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» дидактик дoston бўлиб, бу нарса унинг тили ва услубини белгилайди. (Н. М. Маллаев, 180-бет).

Маълумки, дидактик дoston асарининг бадний хусусиятлари доирасини хийла чеклаб қўяди, у темани персонажларнинг ҳаёт ва кураш йўлини тасвирлаш орқали ёритишни шарт қилиб қўймайди. Шунга қарамай, Аҳмад Югнакий бадний тил воситалари, халқ мақолларини қўллаш орқали асар услубини ва тилини жозибали қилишга эришган.

1 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, Москва—Ленинград, 1951, 321-бет.

2 Н. А. Баскаков. Тюркские языки, ИВЛ, Москва, 1960, 173-бет.
Азиз Қажумов. Адиб Аҳмад туҳфаси. «Совет Ўзбекистони» газетаси, 35-сон, 10 февраль, 1967 йил.

Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, Тошкент, 1965, 170-бет.

3 Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 171-бет.

Маълумки, қорахонийлар давлати емирилгандан кейин ўзбек адабий тили қадимги туркий тилнинг турли шевалари ҳисобига ва маълум даражада форс-тожик тили сўзларини ўзлаштириш ҳамда арабча сўзларнинг келиб келиши йўли билан тараққий этиб борди. Худди ана шу тараққиётни «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» асари тилида кўрамиз.

«Ҳиббат-ул ҳақойиқ» асарига фонетик жиҳатдан ендашсак, ўша давр китобий тил традициясига айланган *д*—диалект устун даражада қўлланилганини, яъни *й* товуши ўрнида *д* товуши келганини кўрамиз.

Масалан: кидим (кийим), кединки (кейинги), адоқ (оёқ), кўд (кўй—қўймоқ феълидан), адвои (душман) каби. Бундай фонетик ҳолат «Қутадғу билиг»да ҳам учрайди. Баъзи ўринларда кам бўлса-да, *д* товуши *э* ва *й* билан олмашган ҳолатлар ҳам учрайди. Бу нарса унинг X асрдан кейинги даврга тегишли эканлигидан таллолат беради.

Масалан: Қали кийсанг атлас, унутма бузинг (Атлас кийган вақтингда бўз кийганингни эсингда тут). Мисолимиздаги кий (киймоқ) сўзи архаик тарзда кий формасида берилмаган, балки *й* товуши келган. Бундан ташқари, сўз охирида келувчи *н* товуши ўрнида *д* товуши келади: отын — отуқ (ўтин), нана — нақа (нарсига) каби.

Морфологик нуқтан назардан чиқиш келишиги *-дин*, *-дын* аффиксларига, жўналиш келишиги *-ға*, *-го* аффиксларига, тумуш келишиги *-иг*, *иг* ва *-ны*, *-ди* формаларига эгадир. «Қутадғу билиг»да орзу-истак маънада *-ғай*, *-гэй* билан, шарт майли *-сар*, *сэр* билан, буйруқ майли *-сун* билан ифодаланса, «Ҳиббат-ул ҳақойиқ»да *-ға*, *-га*: *-са*, *-са*; *-су*, *-айин* билан ифодаланган. Аччиқ болға — аччиқ бўлғай, болса-бўлса, кэлса-келса, қалсу—қолсин каби.

Асар тилида қадимги уйғур тилига хос бўлган *-ату*, *-тачу*, *-дук* каби сифатдеш ясовчи формалар учрайди. Масалан: йўғуқлу (юзилган).

Улуғ булдуқинг жо тузюкроқ бўлиб

(Улуғ бўлган вақтингда тузумли бўлиб)

Лексик нуқтан назардан «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» асари тилида қадимги туркий тил сўзларини уйратамизки, бу нарса унинг қадимги туркий адабий тил тради-

цияси билан маълум даражада боғлиқ эканлигидан далолат беради.

Масалан: нақ (нарса), будун (халқ), ажун (дунё), кидин (кейин), адиз (баланд), қалу (агар), бўд (гавда), тўға (кўр), обут (уёт), йўд (ҳид), акши (карвон), чингай (гадой) кабилар.

Асар тилида учровчи арабча, форсча сўзлар ва гарбий туркий тилларга хос бўлган урам (кўча) сўзининг учраши, уни XII аср ёдгорликлари тилига яқинлаштиради.

Умуман, «Ҳибат-ул ҳақойиқ» дostonининг тили «Қудатғу билиг» тилига нисбатан кейинги адабий ёдгорликларнинг тилига ҳийла яқинроқ бўлиб, ўзбек адабий тилининг шаклланиш даврини ўзида акс эттиради.

Аҳмад Югнакий «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» дostonи билан эски ўзбек ва уйғур адабий тили тараққиётига катта ҳисса қўшган. Шунинг учун ҳам букк сўз санъаткори Алишер Навоий «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» асарига катта баҳо берган эди.

XI аср адабий тилининг негиз диалекти проблемаси

Ўзбек адабий тилининг илк даврида адабий тилга негиз бўлган диалект проблемаси ҳали ҳал бўлмаган эди. У давр адабий тилида *д* (д, з) лашиш ва *й* (н, н̄) лашиш ҳодисалари параллель қўлланар эди. Лекин у даврда «*д*» лашиш ҳодисаси статкчи роль ўйнар эди.

XI-XII аср адабий тилида «*д*» диалектининг устунлиги шундаки, қорахонийлар давлати барпо этилганга қадар Моварауннаҳрда чигиллар яшаганлар. Чигиллар ерли халқ бўлиб, уларнинг таъсири «*й*» диалектига нисбатан кучли бўлган. Кейинчалик қорахонийлар чигилларни ҳам ўзларига қўшиб олгач, дастлаб ҳар икки диалект параллель қўлланган. XIII асрлардан кейин эса «*д*» лашиш сиёрак, «*й*» лашиш эса устунлашади.

Қадимги туркий адабий тилда «*й*» ҳодисаси кам учрайди. Уларда фақат «*д*» ҳодисаси устун эди. Бу ҳақда С. Е. Малов шундай ёзади: «Руник ва уйғур

ёзувларидаги ёдгорликларнинг тиллари «д» группасидаги тиллардир».¹

Демак, шундай экан, ўзбек адабий тилидаги «й»-лашни ҳодисаси қандай пайдо бўлди?, деган савол туғилади.

Маълумки, у кейинчалик баъзи позицион шароитларда ёки айрим товушларнинг аста-секин ўзгариши натижасида пайдо бўлди. «Й» ундошининг ривожланиш этаплари қадимги туркий тилда ҳам қисман кўрилади.

«Й» товушининг турли туркий тилларда пайдо бўлиши турлича бўлиб, баъзиларида «й» товуши бўлсада, баъзиларида йўқ. «Й»нинг туркий тилларни чегаралашда ҳам роли каттадир. С. Е. Малов туркий тилларни классификация қилар экан, уларни «й» ва «д» товушларининг борлигига қараб ажратади. Бу ҳақда С. Е. Маловнинг ўзи шундай дейди: «Айрим сўзларнинг маълум ўрнида, жумладан, отларнинг ўртасида, феълларнинг охирида «й» товушининг келиши, келмаслигига қараб ҳамма қадимги ва ҳозирги туркий тилларни икки группага бўлиш жуда қулайдир. Агар баъзи сўзларнинг маълум ўринларида «й» товуши келса, албатта, бошқа белгилари билан биргаликда, уларни янги туркий тиллар қаторига киритадилар ва киритиш керак. Агар ўша хил сўзларда бошқа хил товушлар бўлса, уларни қадимги туркий тиллар қаторига киритиш керак».²

«Й» асосли диалект қарлуклар тилига тегишли деб кўрсатади А. М. Шербаков, М. Қошгарий: эслатишча, у чигилларда бор, дейди. Маълумки, Туркистонга қарлуклардан олдин уйгурлар келади. Уйгурлар ва қарлуклар Тибетда яшаганлар. Эҳтимол, қарлуклардан уйгурлар олиб, чигилларга ўтказган бўлиши мумкин.

«Й» товуши бошқа товушлар талаффузининг ўзгариши ва танглай артикуляциясининг кучайиши натижасида пайдо бўлди.

Маълумки, қадимги туркий адабий тилда «й» ундоши уч хил берилар эди: *o* (дз), *di*з ва *j* (н*j*).

1 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Изд-во АН СССР. М.—Л., 1951, 126-бет.

2 С. Е. Малов. Древние и новые тюркские языки. «Известия» АН СССР, ОЛЯ, т. XI, вып. 2, М., 1952, 139-бет.

Ә товуши билан боғлиқ бұлган традиция қадимги туркий тилдаги д—диалект билан боғлиқдир. Биринчи ва учинчи «й»нинг прототиплари асосан сўзнинг ўртасида ва охирида келгандир. Иккинчиси эса, асосан сўз бошида келгандир.

Ә товуши X-XI асргача реал фонетик ҳодиса бұлган бўлиб, у диалектларни фарқловчи асосий белги бұлган.

Бу ҳақда М. Қошғарий ўзининг «Девони луғотит турк» асарида шундай ёзади:

«Яғмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар қайжумул ва ўғузлар ҳар вақт *й* з-ни сўзда *й*-га айлантирадилар ва ҳеч маҳал *д* (дз) билан сўзламайдилар. Чунки, улардан бошқалар қайин дарахтини қазниқ десалар, бу қабилалар қайиқ дейдилар ва ҳеч маҳал *д* (дз) билан сўзламайдилар. Бошқа қабилалар қайинини, яқинларни қазин (қайнаға) десалар, булар қайин дейдилар.

Чигил ва бошқа туркий қабилалар тилида *д* (дз) билан айтилган сўзлар қипчоқ, ямак, сувор, булғорлар ҳамда русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилаларда з-га алмаштирилади. Масалан, турклар оёқни *адақ* (*адзақ*) десалар, улар *азақ* дейдилар. Чигил турклари *қарин тодзти*—қорин тўйди десалар, улар *тозди* дейдилар.¹

Бошқа от ва феълларда ҳам ана шунга қиёс қилиш керак. Хулоса қилиб айтганда, чигилларда *д* (дз) билан айтиладиган сўзлар яғмо, тўхси, ўғиз ва Чинга қадар чўзилган ерларда яшовчи баъзи уругларда *й* билан алмашади».¹

М. Қошғарий «Девон»да ҳам *д* (дз) товуши билан келган сўзларни учратамиз. Масалан: *уду* (туш), *адақи* (унинг оёғи), *ади* (айиқ), *адгир* (айгир). Бу нарсани ўткинчи даврнинг ҳодисаси деб қараш керак. Шарқий туркий тилларда *д* (дз) ҳодисаси камроқ учрай бошлади. Бошқа туркий группаларда у «з» билан олмашди. Ҳамма туркий тилларнинг фонетик системаси ўзгариши билан XII асрга келиб *д* (дз) товуши *й* ва *з* товушлари билан алмашди.

1 М. Қошғарий. «Девони луғотит турк», I-том, Тошкент, 1960, 68-бет.

Ҳаммадан аввал қипчоқлар «й» га эга бўлдилар. Ундан сўнг ўғузлар *д* (дз)дан «й»га ўтдилар. Бу нарсани Ибн Муханна ҳам тасдиқлайди. Туркистонликлар *иди, эдей, идақ* деб гапирсалар, бизнинг мамлакат турклари *ити, эйгў, айақ* дейдилар, деб таъкидлайди у.

Ўзбек адабий тилида *д* (дз) товушининг *й* га ўтиши XI асрга тўғри келади. Лекин у XI аср ёдгорликларида ҳам учрайди ва у «й» билан параллел ҳолда келади.

Масалан, «Қутадғу билиг» асариди «й»ли формага кўра «д»ли форма кўпроқ учрайди: *кедин*—кейин, *кудрук* — дум, *кэдик* —ҳайвон каби.

Худди шу каби аралаш ҳолатни Қарши шаҳридан топилган «Тафсир»да ҳам учратамиз. Шунинг учун ҳам А. К. Боровков тафсирни *д* товушли тилга киритади. Лекин баъзан «й»ли ҳолат ҳам учрайди, деб кўрсатади: *қоди, қози, қойу-қуйи* каби.

д ва *й* товушларининг аралаш ҳолда ишлатилишини кейинги давр ёдгорликлари «Қиссасул анбиё», «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» ва «Ўғузнома»да ҳам учратамиз.

д товушнинг *д*, *й* билан олмашиниши тасодифий эмасдир, чунки *д* тараққий этиб, *д* товуши *ж* товуши билан алмашди. У, ўз навбатида *й* товуши билан олмашди. Демак, *й*-диалектли тил М. Қошғарий даврига кам қўлланилган бўлса, XIV асрдан эътиборан адабий тилда асосий ўрнини эгаллади. Шунинг учун ҳам А. К. Боровков XI-XIV асрларни *д* (дз) диалектдан *й* диалектга ўтиш даври деб атайдди.¹ «*И*» диалекти Ибн Муханна асарларида кўплаб учрайди: *йузўм*—узум, *ипак*—ипак. Лекин бу товуш *д*-нинг прототипи сифатида кўринади. Шунга кўра, *й*-ли асос кейинги ҳолатдек кўринади.

И-диалектли ўзбек тилининг тараққиётини тўлиқ аниқлаш учун XI-XIV аср ёдгорликларини пухта ўрганишга тўғри келади.

1 А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тифсира XII-XIII вв. М., 1963, 10-бет.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ XII АСРДАН КЕЙИНГИ ТАКОМИЛЛАШИШИ

Маълумки, X-XII асрлар ўзбек адабий тилининг шаклланишида катта бир босқич бўлди. Чунки бу даврда ўзбекларнинг этник чегараси белгиланди.

Ўзбек адабий тилининг XII асрдан сўнгги такомилда XII-XIV асрлардаги тарихий воқеаларнинг роли каттадир.

Маълумки, мўғул қабилаларининг активлиги X асрданоқ оша боради. Биричи мўғул қабилаларидан бўлган қорахонийлар Еттисувга ва XII асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёга бостириб кирадилар.¹ Лекин қорахонийлар бир томондан кучли давлат бўлган Хоразмшоҳлар билан курашса, иккинчи томондан, мўғул уруғларидан найманлар билан ҳам курашади. Хоразмшоҳлар бу курашда кўчманчи қипчоқлар, ўғузлардан фойдаланади. Натижада қорахонийлар Ўрта Осиёни ташлаб чиқишга мажбур бўлади. Лекин улар ўзбек элати составига хитой деб номланган уруғни ташлаб кетдилар.

Ўзбек элати ва унинг тили тарихида XIII асрнинг боши янги давр ҳисобланади. Чунки шу даврдан мўғулларнинг Ўрта Осиёни истило қилиш даври бошланади. Академик В. В. Бардольдининг фикрича, мўғуллар истилоси турклар тақдирига кучли таъсир қилди. Чунки улар томонидан Ўрта Осиёда тузилган давлатнинг тили аста-секин туркий тил бўлди, дейди у.²

Мўғуллар истилоси натижасида тузилган давлатни Чингатой давлати деб атайдилар. Бу давлат XIV асрнинг охиридан Темурийлар империяси тузилгангача давом этди.

Чингатой давлати турк тилида ва эрон тилида сўзлашуви қабила, элат, халқлар яшовчи Ўрта Осиёнинг маданий территориясида тузилди. Бу давлат ўзининг

1 В. В. Бардольд. Киргизы (Исторический очерк), Фрунзе, 1927, 45-бет.

2 В. В. Бардольд. История турецко-монгольских народов, Ташкент, 1928, 17-бет.

ёзма адабий тилини яратдики, у Навоий давридаги эски ўзбек адабий тилига база бўлиб хизмат қилди.

Кўпчилик илмий ва лингвистик алабиётларда чигатоёй тили деб аталган адабий тил қорахонийлар даврида ташкил топган карлук-уйғур-чигил ва гарбий хоразм тили базасида вужудга келди.

XII-XIV асрлар адабий тилига қорахоний даври тили асос қилиб олинган экан, у тилдаги диалект китоб тили традициясига айланиб боради. Чунки М. Қошғарий эслатганидек,¹ кейинчалик Чигатоёй давлати тузилган территориядаги қабилалар асосан «д» ишлатадилар. Шунинг учун XII-XIV аср ёдгорликларини кўздан кечирсак, «д» диалектининг устун даражада эканлигини кўрамыз.

XIII асрда мўғул қабилаларининг таъсири натижасида Хоразм аҳолисининг туркий тилга ўтиш процесси тугалланади. XIII асрнинг охири, XIV асрнинг бошига туркий тилларда сўзловчи аҳоли нуфузи мўл районларида ва қишлоқлардагина эмас, балки Тошкент, Ўзган, Қашқар, Сайрам, Баласоғун ҳамда Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда ҳам ошади.

Шу билан бир қаторда, бадий адабиёт тилида эпик тилига нисбатан жонли халқ тилига мурожаат килиш кучаяди. Бундан ташқари, XIII-XIV асрда Хоразмни ҳам ўзига қўшиб олган Олтин Ўрда давлати тузилади. Олтин Ўрданинг бир қисми бўлган Хоразмда адабий тил қиччоқ-ўғуз тили элементлари асосенда ривожланади.

Хоразм орқали Олтин Ўрданинг таъсири Моварауннаҳрда кучаяди. Натижада XIV асрда келиб Ўрта Осиёнинг марказий қисми билан Қашқар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий алоқалар ўзилади.

Ўзбек элатининг шаклланиши ва тилининг тараккиятини таъсир қилувчи омил бўлган халқнинг ўтроқ қисми билан кўчманчи қисми ўртасида муносабат ва алоқа анча кучаяди. Ҳатто кўчманчи ўзбеклар Ўзбекхон бошчилигида XIV асрнинг бошларида Моварауннаҳрга бир неча марта юриш қилади. Бу юришлар Абулхайрхон ва унинг набираси Шайбонийхон даврида анча кучаяди.

1 М. Қошғарий. «Девону луготит турк», 1-том, Тошкент, 1960, 68-бет.

Кўчманчи ўзбекларнинг (буларда д-диалектга нисбатан й-диалект устун эди) ўтроқ ўзбекларга (буларда д-диалект ҳукмронлик қиларди)¹ таъсири натижасида қипчоқ элементлари сезиларли ўрин эгаллай бошлайди. Бундан ташқари, Моварауннаҳрнинг гарби, шимолӣ-гарбига ва жанубий Хоразмга ўғуз қабила-ларнинг таъсири кучаяди. Маълумки, ўғузларда ҳам асосан й-диалект ишлатилар эди.²

Ана шу тарихий процесс натижасида қадимий туркий тилда мавжуд бўлган X-XII аср ёдгорликларида акс этган, XII аср ва XIV аср бошларида китоб тили традициясига айланиб кетган д-диалектда бирмунча ўзгарин юз берди. XIV асрда гарбий адабий тил традицияси деб аталган тил таъсирида ёзилган ёзма ёдгорликлар тилида д-товушининг қўлланиши камайиб, унинг ўрнига й-товуши ишлатила бошлайди. Бундай кескин бурилишни «Ўғузнома» афсонасида ва Олтин Урда циклига кирувчи асарлар тилида учратамиз.

Юқоридагилардан ташқари, қарлуқ - чигил-ўйғур муштарак тилининг гарбий туркий тилларга таъсири бўлган. Бу таъсир мўғулларгача анча кучли бўлган, улар давридан бошлаб сусайган. Шарқий адабий тилинг сусайиши билан гарбий адабий тил ёки Н. А. Баскаков термини билан айтганда «қарлуқ-хоразм подгруппа»³ адабий тилининг тараққиёти бошланади.

Н. А. Баскаков фикрича, қарлуқ-хоразм подгруппа адабий тили кейинчалик эски ўзбек адабий тилига ўсиб чиқди. Унгача у қарлуқ-хоразм адабий тили шаклида, хоразм адабий тилига асосланган Олтин Урда адабий тили шаклида, қорахонийлар ва Олтин Урда тилининг кўпилишидан пайдо бўлган чигатой тили шаклидаги босқинчи босиб ўтди.⁴

1 М. Қошғарий. «Девону луготиг турк», I том, Тошкент, 1960, 68-бет.

2 Шу асар, 68-бет.

3 Н. А. Баскаков. Тюркские языки, ИВЛ, Москва, 1960, 175-бет.

4 Н. А. Баскаков. Тюркские языки, ИВЛ, М., 1960, 176-бет.

Ўзбек тилининг қарлуқ - хоразм адабий тили ҳақида

Ўзбек тилининг қарлуқ-хоразм адабий тили қоракхонийлар давлати қулагандан кейин Хоразмда ривожланди. Қарлуқ-хоразм адабий тилида қарлуқ-уйғур ва гарбий тилларга хос хусусиятларни учратамиз. Қарлуқ-хоразм адабий тили мўғуллар истилосидан сўнг икки бир-бирига яқин бўлган адабий тилларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Улардан бири Олтин Урда ёки Хоразм адабий тили ва иккинчи Чигатоё улусининг тилидир. Қарлуқ-хоразм адабий тилининг ёдгорлиги сифатида Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»ни ва Рабғузийнинг «Қиссас-ул анбиё» асарини ва Алининг «Қиссаи Юсуф» достонини кўрсатиш мумкин.

Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и ва у н и н г т и л и

Аҳмад Яссавий сўз санъатидан фойдаланиб, таркидунёчиликни тарғиб қилувчи шеърлар ёзиб, «Девони ҳикмат» тўпламини тузади.

«Девони ҳикмат»нинг қўлёзма нусхалари ҳам, босма нусхалари ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Тил ва услуб жиҳатидан ҳам «Девони ҳикмат» нусхалари бир-биридан фарқлидир. «Девони ҳикмат»нинг бирорта нусхасининг тили XII аср ўзбек тилининг ёдгорлиги бўла олмайди. Чунки Аҳмад Яссавий ҳикматлари китобдан-китобга, оғиздан-оғизга ўтиб, ўз асл тилини ўзгартириб юборган. Ҳатто «Девон»га киритилган шеърларнинг кимга тегишли эканлигини аниқлашнинг ҳам мушкуллаштиради.¹

Узоқ замонлар давомида «Девони ҳикмат»га турли хил ўзгаришлар киритилган. Бу ўзгаришлар шеърларнинг миқдори ва ҳажмига ҳам, тил ва услубига ҳам тааллуқлидир. Яссавий ҳикматларининг тили ва услуби ўзгариб, кейинги даврларнинг тилига мувофиқлашиб борган.

1 А. К. Боровков. Очерки по истории узбекского языка (определение языка хикматов Ахмеда Яссави). «Советское востоковедение», V. 1948. 245-бет.

Маълумки, «Девони ҳикмат» тўплами яссавизм тантанаси даврида, яъни XV-XVI асрларда тўпланган. Ҳозиргача бизга маълум эмаски, шеърларнинг қайсилари Яссавийга тегишли ёки тегишли эмас.

Аҳмад Яссавий ҳикматларининг тили ҳақида ҳам турли хил фикрлар мавжуд. Баъзилар ҳикматларнинг тили қарлуқ-уйғур тилида ёзилган «Қутадғу билиг» тилига яқинлашмайди, деб таъкидласа,¹ Г. Вамбери ҳикматлар тили Қўқон хонлиги диалектига асосланган, дейди.

Проф. Купрулизода Аҳмад Яссавийни Арғу уругининг вакили деб, унинг тилини қисман ўғуз тили таъсири бўлган ва «Қутадғу билиг» асарига яқин турувчи тил деб кўрстади.

Проф. А. К. Борвков эса, Яссавий ҳикматларининг тили ҳақида гапирар экан, қарлуқ-қипчоқ-ўғуз тили асосида ривожланган, дейди. Лекин бу фикрни исботлаш учун Яссавийнинг ўзи томонидан ёзилган ҳикматларининг ўзгаришга учрагани имкон бермайди. Сақланиб қолган ҳикматларнинг текстлари бизга қуйидагиларни айтишга имкон беради.

Ҳикматларнинг тилини анализ қилар эканмиз, уларга маҳаллий диалектал хусусият киритилганини учратамиз. «Девони ҳикмат»ни кўчирган киши қайси шева вакили бўлса, ўша диалект хусусияти ўз ифодасини топган. Жонли ўзбек тили шеваларида қаратқич ва тушум келиши учун *-ни* формаси қўлланилади. Бу ҳолни ҳикматларда ҳам учратамиз.

Масалан: *дарйани, гавҳари, карванни, соқин олиб қочармиза кабилар.*

Феълнинг иккинчи шахс бирлик буйруқ формаси *-гил, гин, (-ғил, -гин)* аффикслари орқали ҳосил қилинади. Масалан: *кўргил—кўргин, салғил—солгин, қил, гил—қилгин кабилар.*

Локатив келишларда, худди айрим шевалардаги *каби*, бир «н» товуши орттирилади. XV-XVI асрнинг кўпчилик ёдгорликларида бу ҳолат бўлса ҳам, баъзиларида йўқдир.

1 А. К. Боровков. Очерки по истории узбекского языка (определение языка хикматов Ахмеда Яссави). «Советское востоковедение», V, 1948, 246-бет.

Демак, бу нарса ҳикматларда икки диалектал кутб бирлашган, деган хулосага олиб келади. Масалан:

Асалари елкияда ҳиммат кўри белинда,
Идм ёди тилинда олло деган ларвишлар.

Лекенга соҳасида ҳам баъзи диалектал элементларни учратамиз. Масалан: йақин, йавуқ—йингламайму—ўлар вақтим йақин етти; йингламайму улар вақтим йавуқ етти; оқ-сол ва он-соқ-он, у соқа қачар ермиш кабилар.

Бундан ташқари, арабча-форсча элементлар ҳам ҳикмат тилида кўплаб учрайди. Ҳикматларда учровчи форсча элементлар форс тилининг таъсирида пайдо бўлгандир. Масалан, ҳамма кис вой деди. Эй кўкеси баланд, ду олам; рўйи сиёҳ, бадкардаму бад кирдам; кундин-кунга зиёд кабилар.

Ҳикматлар тилида форсча изофат конструкцияси ҳам кўплаб учрайди. Масалан: Ризқи фаровон, аҳди вафо, рўзи маҳиар, хоки пойи кабилар.

Форс тили учун характерли бўлган «у» боғловчи билан келган конструкциялар ҳикматларда кўп қўлланилади. Масалан: доғу ҳасрат, молу мулк, жону душман, ичу ташим, тоғу тош кабилар.

Форсча элементлар кейинги даврларга кўчирилган ҳикматлар нусхаларида кўплаб учрайди. «Девони ҳикмат» тилдан-тилга, китобдан-китобга ўтиб борар экан, П. М. Мелноранский айтганидек, тил жиҳатдан замонавийлашар эди.¹

Биз «Девони ҳикмат»да архаик элементларни ҳам учратамиз. Бу архаик элементлар ҳикматларнинг қисман бўлса-да, дастлабки ҳолатини аниқлашда имёой беради. Ҳикматлардаги архаик элементлар уларнинг оригиналидан сақланиб қолгандир ва улар бир даражада Ясавий тилининг дастлабки хусусиятлари бўла олади.

Фонетик жиҳатдан сўзларнинг охирида «г» товушининг келиши ҳолати учрайди: туфроғ, тоние, камуғ, чирог, улуг кабилар. Шунингдек, -луғ, -лиғ аффикси билан ясалган ишбнӣ сифатлар ҳам қўлланилади: ҳақиқатлиғ, уйғулуғ, қайғулуғ, ўнғулуғ, сўнғулуғ, сўфилиғ

1 П. М. Мелноранский. Ахмед Йессави. Энцикл. дас ислам, I. 217-бет (немис тилида).

кабилар. Масалан, Залеман нашридаги қўидаги мисоллар билан қиёсланг:

Муҳаббатлиғ ошиқлари ранги сариғ,
Ойнага назар қилса андин таниғ,
Ўзи ҳайрон, кўзи ёшлиғ.

Бу хил хусусиятлар қадимги урхун-енисей ёдномаларида, «Қутадғу билиғ», «Қиссасул анбиё» ва XV аср ёдгорликларида ҳам бор. Лекин кейинги даврларда «г» ўрнида кўпинча «қ» товуши ишлатилган. Бундай нарса ҳикматларнинг кейинги нусхаларида ҳам бор.

Рабғузидда, Тафсирида ва қисман XIX асргача сақланиб қолган равишдошнинг эски формаси *-у, -ю* аффикслари ҳикматларда жуда сийрак учрайди. Масалан:

Тейу — деб, сайрайу шаҳдин шохга қўшар,
Дўстлар, истайу бўлди аниқ содиқлари.

Шуниси қизиқарлики, баъзи авторлар, жумладан, «Абушқа» дугатининг автори, Цавоий, Султон Хушайн Меҳдихондан мисол келтириб, «у» формасини фақат буйруқ феълли формаси деб таъкиллайдди. Ҳақиқатда келтирилган мисолларда равишдошлик аниқ сезилиб турибди. Лекин «у» формаси асосан равишдон ясовчи аффикс бўлиб, баъзан буйруқ маънони ҳам ифодалаши мумкин ва инкор формали феъллар таркибида ҳам келиши мумкин. Масалан: тўқ сйу тўғри *йуру*. Гофия *йурума* аслинг-наслинг ҳамма туффоғ.

Демак, бундан кўринадики, *-у, -ю* аффикслари икки маънога эга экан.

Эски уйғур тили ва XIV аср ёдгорликларида кенг тарқалган сифатдон ясовчи форма *-юр* «Девони ҳикматида» жуда оз ишлатилади. Масалан: *Сайратор бечари будбул*. Бу форма ҳикмат нусхаларининг кейингиларида ҳам учрайди: *ийлаюрлар, бузлаюрлар, манлаюрлар*.

Шарқий адабий тилда қўлланилувчи ҳозирги-келаси замон феъл формаси *-гу* Яссавий ҳикматларида маҳсулдор ишлатилади:

Зори қилсанг банда девон *сургум* маъно,
Шафи бўлиб шафоатни *қилгум* узум.

Ҳикматлар тилида *-миш* аффикси билан ясалган сифатдошлар ҳам учрайди: билмишлар, олмишлар, тиламишам кабилар. Бу форманинг ҳикматлар тилида пайдо бўлиши ҳақида бирор нарса айтиш қийин. Бизнингча, бу форма эски уйғур традицияси асосида ёки кел-

Йинча жанубий-ғарбий тилларнинг таъсирида келиб келган бўлиши мумкин.

Ҳикматлар тилига лексик нуқтан назардан ёндашганимизда ҳам архаик сўзлар унча кўпчиликти ташкил қилмайди. Масалан: қайу—қайси, камуг—ҳамма, илик—илк —қўл, ай—айтмоқ, ариғ—тоза, учмоқ—жаннат, иди—худо, ёзуқ—гуноҳ, нучук—қандай, эмгаксизин—ишсиз. Бу каби лексик элементлар XIV-XVI аср ёдгорликларида ҳам кўп учрайди.

Девонда қайта-қайта такрорланиб келган арш, ваҳдоният, гуноҳ, дўзах, ёзуқ, зикр, маҳшар, охират, ояғ, пир, сирот, субҳон фано, холиқ, қиёмат, ғайб, ҳадис, ҳақ каби бевосита дин ва тасаввуфга доир сўз ҳамда терминларнинг жуда кўп ишлатилиши «Девони ҳикмат» тили учун характерли хусусиятдир.

Умуман, Яссавий ҳикматларининг тили қарлуқ-хоразм адабий традициясига бориб тақалади. Ҳикматларнинг кейинги нусхалари тили эса эски ўзбек тили тараққиётини кўрсатувчи бир ҳолдир.

«Қиссасул анбиё» асарининг тили ва услуби

Маълумки, мўғуллар истилоси диний реакциянинг кучайишига олиб келди. Бу ҳолат бадний адабиётга ҳам таъсир қилди. Кўпчилик ёзувчилар диний мистикага берилиб, диний қонунларни халққа тушунарли тилда ёритишга ҳаракат қилдилар. Бунда улар қисса жанридан фойдаландилар. Қиссаларда сўзлашув тилига мурожат қила бошладилар. Натижада халқ тилига хос элементлар айрим диний-афсонавий сюжет асосида ёзилган асарлар услубига кириб қолди. Бу жиҳатдан Алининг «Қиссан Юсуф» дostonи ва Рабғузийнинг «Қиссасул анбиё» асари характерлидир.

Рабғузий XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида яшаган. Унинг бизгача «Қиссасул анбиё» асари етиб келган. Бу асар ўша давр тилини ўрганиш учун етарлича маълумот беради. Асардаги 72 қиссани «Қуръон» ва бошқа диний китоблардаги сюжет асосида яратган.

Рабғузий ислом динини тарғиб этиш мақсадида халққа тушунарли бўлсин учун халқ сўзлашув тилига мурожат қилади. Унда халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган қисса ва латифалар стили устун даражада ўзифодасини топган. У китобий тил билан халқ тилини бир-бирига яқинлаштиришга ҳаракат қилади.

Рабгузий баён этиш услубини шундай соддалаштирганки. «Қиссаи Рабгузий»ни халқ эртақларига хос услуб билан ёзган, яъни «қиссадан ҳисса» чиқаришга ҳаракат қилган. Халқ мақолларидан ҳам усталлик билан фойдаланган.

«Қиссаул анбиё» асарини фонетик жиҳатдан диалектнинг камайиб, й-диалектнинг устулашган даврига тўғри келади. Умуман, ҳар иккаласи параллель қўлланди. Масалан: иди—изи (жаноб, худо) формаси билан бирга, қайғу, қайқулуқ (ғам) формада келишини учратамиз.

Морфологик жиҳатдан Рабгузийнинг «Қисса-ул анбиё» асарининг тили «Тафсир»га мос келади.

Қаратқич келишиги -нинг, нунг ёки -инг, -унг формаларига эгадир. Масалан: Арабнунг одати бор. Ул элинг эвлари. Тушум келишиги -ни, -н аффикслари эга: Бир адақин кесдилар.

Жўналиш келишиги -га, -ға, -ка, -қа, -а, -на каби аффиксларга эга: ёзиқа — далага, вазырина, илигина — қўлига, эвиқа — уйига, кавмуқа—халқига, ағзыга—оғзига каби.

Чиқиш келишиги аффикси —дин тарзида ишлатилади. Лекин унинг фонетик вариантлари ҳам мавжуд. Масалан: Мен сендин нарса тиламасмен.

«Қисса-ул-анбиё»да кишилик олмошларига чиқини келишиги қўшимчаси қўшилишидан олдин қаратқич қўшимчаси қўшилади.

Бизингдин қачтинг. Сизингдин кедин.

Жўналиш келишигининг -гару, -гару формалари учрайди: ташқару, қайғару (қарерга), ўнгару (илгарига) каби.

—Гача маъносини ифодаловчи тегру, тегн, тегин, тегинч, тексун каби сўнг кўмакчилар ишлатилади.

Ернинг остинга тегинч (ернинг остигача), кўкка тегинча (осмонгача). Сўнг кўмакчилардан яна учун, беру, кедин, қатинда сўзлари ҳам учрайди: ўн йил беру. Анда кедин.

Асарда ушул, мундоғ, андоғ каби кўрсатиш; қаю, қач, қаю эрса, канда, нелук (неча) каби сўроқ; ўз, қаиду каби ўзлик олмошлари учрайди.

Жамловчи сонлар -агу аффикси билан, тартиб сон -нич аффикси билан ясалади: икагу, учагу, биринч, икинч.

Равишдош -ибан аффикси билан ҳосил қилинган: ка-зибан. — *Мадин* аффикси билан инкор равишдош ясалган: отам сўзин тутмадин.

—Дук, -дачи, -ғли, -ған, -миш аффикслари билан сифатдош мсаш учрайди: қилдачи, кечмиш, очилдук, билмадук, барган каби.

«Турур» гапнинг кесими вазифасида келган. Булгудук иш турур—Бўладиган ишдир. (Турур-дурур-дур-дир).

-Гай, -гай аффикслари ёрдамида келаси замон феъллари ясалади: олғай, бўлғай каби.

Феълнинг буйруқ формаси ҳам қўлланилади: Бутқа тагынмоқ кириқиз бу динга.

Келаси замон аниқ феъли маъносини ифодалаш учун -гуси, -ғуси ва -аси аффикслари қўлланилади.

Масалан:

Мақа на жазо бергусидир,

Мақа на жазо берасидур.

Ҳозирги келаси замон феълнинг биричи шахс аффикси -миз орқали тусланиш билан бирга, ўғуз тилининг элементи ҳисобланган -уз (из) аффикси билан ҳам тусланади. Масалан: Бу уч насина ана аргумон аппаратсауз герек эрди. Ўтган замон феълнинг формалари жуда кам қўлланилади. Бу феълнинг биричи шахс кўплиги бир неча ўрнидагина мавжуд. Масалан: келтурдук, келдук, бардук.

Феълнинг аналитик формаси бермадин ирса тарзида тузилади.

Алининг «Қиссаи Юсуф» достонининг тил хусусиятлари

Али Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги диний-афсонавий сюжетни ижодий қайта ишлаб, унга дунёвий руҳ беришга интилиб, «Қиссаи Юсуф» достонини ўғуз диалекти хусусиятларини устун бўлган адабий тилда ёзади. «Қиссаи Юсуф» достони ҳақида ва унинг тил хусусиятлари тўғрисида проф. М. Броккельман қимматли фикрларини берган. У қиссанинг лексик хусусиятлари ҳақида гапириб, ундан 198 та сўз олади ва шундан 73 туркча, 65 таси туркистонча ва уйғурча, 10 таси татарча ва бошқа тилларнинг сўзлари борлигини кўрсатади.

К. Броккельман «Қиссаи Юсуф»ни усмонли турк адабиётининг ёдгорлиги деб атайди. Қиссанинг тил хусусиятларида бўлган фактлар бу фикрни тасдиқламайди.

Лекни Қ. Броккельман қисса лексикасини классификация қилар экан, айрим хатоларга йўл қўяди. У би; группага айрим сўзларни киритадики, у сўзлар шу группа ҳажмида эмас, балки бутун туркий тиллар чегарасида ишлатилади. Қ. Броккельман «Қиссаи Юсуф» лексикасини қуйидагича тақсимлайди:

1. Шарқий-Туркистон ва уйғурча сўзлар.
2. Туркча ва татарча сўзлар.
3. Туркча, татарча ва қрим-татарча сўзлар.
4. Туркча ва қрим-татарча сўзлар.
5. Соф туркча (усмонли туркча) сўзлар.

Юқоридаги классификациядан соф туркча деб аталган қисмини кўздан кечирайлик.

«Қиссаи Юсуф»да соф туркча ҳисобланган алқышла (табрикламоқ) сўзини келтиради. Бу сўз бошқа туркий тилларда ҳам мавжуд. Туркманча алқышламоқ, озарбайжонча ал чалыб алқышламоқ, ўзбекча олқиншламоқ, уйғурча алқус каби.

«Қиссаи Юсуф» тилидаги баъзи сўзларни қиёсла-сақ, унинг қайси тил ёдгорлиги эканини билишга имкон беради:

«Қиссаи Юсуф»да берилган соф туркча деб аталган с ў з л а р	:	Бошқа туркий тиллардан, кумладан, турман тилида ушровчи сўзлар
унигутмас—гамхўр бўлмоқ		унжу — потивлик
урган—ш, каниш		урган—каниш, трос
ушмак—тўпланмоқ		ушмак—тўпланмоқ
булаштир—сувамоқ		булашдырмак —сувамоқ
тагила—улоқтирмоқ, сочмоқ.		дагамак—улоқтирмоқ, сочмоқ.
гозда — кузатмоқ		гозлемек — кузатмоқ

«Қиссаи Юсуф» тилидаги сўзлар билан туркман тилида ушровчи сўзларни қиёслаш асосида қуйидаги хулосага келиш мумкин. «Қиссаи Юсуф» усмонли турк тилининг ёдгорлиги эмас, балки унинг келиб чиқиш ядизларини Ўрта Осиёдан ахтариш керак бўлади. «Қис-

сан Юсуф» тилидаги Шарқий Туркистон тилига хос морфологик элементлар ҳам бу фикрни исботлайди.

«Қиссан Юсуф»да қурол-восита келишиги қўшимчаси ин (алин—қўлини, козин—кўзини, дилин—юрагини), жўналиш келишик қўшимчаси -ға, -га, -а, а; қаратқи келишиги қўшимчаси -ниқ, иқ тарзида учрайди.

Ҳозирги-келаси замон феъли «Қиссан Юсуф»да урам (ураман), қилам (қиламан), ачман (очмайман), ўлдиравуз (ўлдирамиз), қилавуз (қиламиз), сақлайавуз (сақлаймиз) тарзида келади. Бу ҳолат ўзбек тилининг Қарши шеvasи учун нормал ҳолатдир.

«Тафсир» ва бошқа ёдгорликлардаги каби «Қиссан Юсуф»да сифатдош -дук, дук аффикслари орқали ясаллади. «Қиссан Юсуф»даги фарқли томон шундаки, -дук аффикси билан ясалган сифатдошлардан сўнг -ча, ча қўшимчаларини қўшиш билан равишдош ҳосил қилинади. Масалан: ўкдукинча — имконияти борича мақтаб.

Бундан ташқари, равишдош -а, -и, ў, -и аффикслари орқали ясаллади: севи, ачи, йиглайу, йашнайу каби.

—У аффикси билан ясалган равишдошдан инкор форма қилиш мумкин: келумади (кела олмади), булмазиз (биз топа олмадик).

«Қиссан Юсуф»да ҳаракат нормалари -гу, -ку аффикслари орқали ҳосил қилинади: качкучи.

Қисса тилида бирла, ила, бикин, таба, қат каби сўнг кўмакчилар ҳам учрайди.

Умуман, «Қиссан Юсуф» афсонаси тилида мавжуд бўлган жанубий гарбий ёки ўғил-туркман тили элементлари уни Урта Осиё халқларининг ёдгорлиги дейишга имкон беради.

Чинатой улусининг адабий тили¹

XIII асрда мўгуллар истелосидан сўнг Моварауннаҳрда Чинатой давлати тузилади. Бу давлат идора ишларини олиб боришда қорахонийлар давридаги адабий тилга ва Хоразмдаги адабий тилга мурожаат қилади. Лекин кўпроқ тарзда қорахонийлар давридаги тилга мурожаат қиладилар. Бу нарса маълум даражада

1 Н. А. Баскаков терминологияси.

қарлуқ-уйғур тили хусусиятларининг бу тилда сингиб қолишга сабабчи бўлади. Чигатой улусининг адабий тили ёдгорликларида қадимги китобий *o* товуши ўрнида *z* ва *y* ундошларининг келганлигини кўрамиз. Бундан ташқари, баъзи асарлар тилида туркман, баъзиларида уйғур тили хусусиятларини учратамиз. Чигатой улуси адабий тилининг ёдгорликлари сифатида «Муқаддимат-ул адаб», «Юсуф ва Зулайхо», «Равнақ-ул ислом», «Ўғузнома» каби асарларни кўрсатиш мумкин.

Қарлуқ-уйғур тили тараққиётида «Ўғузнома» асарининг роли

Чингизхон истелосининг даҳшатли оқибатлари, халқнинг босқинчиларга қарши кураши бадий адабиётда ўз ифодасини топди. Урта Осиё туркий халқлари хусусан, ўғуз ва қарлуқ-уйғур диалектининг қадимги ёдгорликларидан «Ўғузнома» афсонасининг қайси даврда ва қерда кўчирилганлигини билиш қийиндир.

Агар асар мазмуни билан танишсак, унинг қайси даврда яратилганлигини аниқлаш мумкин бўлади. Лекин унинг қайси даврда яратилганлиги ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуддир.

Доцент Н. М. Маллаев «Ўғузнома» XIII асрда ёки XIV аср бошларида китобат қилинган, дейди.¹ А. М. Щербакнинг тахминича, XV асрда Еттисувда кўчирилган.² Тожиқ тарихчиларидан Хондамир ва ўзбек тарихчиларидан Абулғози Баҳодирхон «Ўғузнома» афсонасини Александр Македонский даврида яратилган бўлса керак, дейдилар.³ Профессор С. П. Толстов бу афсонани скифлар афсонаси деб атайд.⁴

«Ўғузнома»да қадим замонларга яратилган мифологик афсоналар билан бирга, даҳшатли истело ва ўрунлар тасвири берилган. Бу Чингиз истелосининг маълум инъикоси бўлиши мумкин. Асар тилидаги мўғул элементлари ҳам шундан дарак беради.

1 Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т. 1965, 204-бет.

2 А. М. Щербак. Огуз-наме. Муҳаббат-наме. ИВЛ. Москва. 1959, 16-бет.

3 Юқорилган асар, 20-21-бетлар.

4 С. П. Толстов. Древний Хорезм. Москва. 1948, 295-бет.

И. Маркварт шуларни назарда тутиб, Ўғуз Чингиз бўлиши мумкин, деган хулосага келган. Биз Г. Н. Потапин ва А. М. Шчербакнинг Ўғуз мифик образдир, деган фикрини қувватлаш билан бирга, «Ўғузнома» афсонасида XIII-XIV асрлардаги воқеалар ҳам маълум из қолдирган деб ҳисоблаймиз.

Асар тилига келганда фонетик жиҳатдан, шупингдек, морфологик ва лексик томондан эски уйғур тилига хос хусусиятларни учрагамиз. Шунинг учун ҳам Ризо Нур бу афсонани энг қадимги уйғур тили даврида тузилган, дейди. У ўз фикрини тасдиқлаш учун афсона тилида мавжуд бўлган баъзи хусусиятларни кўрсатади. Сўзнинг негизида келган орқа қатор қаттиқ унлилар ўртасида *ʔ* товушининг келиши: каған, шағам, кағатир, суғи, чирағи типидagi фонетик формаларнинг келиши билан исботламоқчи бўлади. Хақиқатда эса лингвистик нуқтаи назаридан яхши тайёргарликка эга бўлган хаттот сўз ўртасидаги унли товушни чўзиқ талаффуз этиш мақсадида ҳамза қўйиб ёзган бўлиши мумкин. Шу ҳамза кўчириб ёзувчи томонида *ʔ* деб ўқилган бўлиши мумкин. Сўз ўртасидаги унлини чўзиб ёзиш ва талаффуз қилиш XII-XIV аср тилида мавжуд эди.

«Ўғузнома» тилида учровчи баъзи қипчоқ тили элементларига асосланиб, П. Пелльо уни қирғизлар яшовчи территорияда ёзилган, дейди. Бу фикрни В. В. Бардольд ҳам қувватлайди.

Умуман, афсона тилни кўздан кечирсак, унда Урта Осиё ва шарқий Туркистонда мавжуд бўлган қарлуқ-уйғур, ўғуз қабила иттифоқи тили хусусиятларини учратамиз. Бу хусусият эски ўзбек тилининг шаклланишида асос бўлиб хизмат қилди.

«Ўғузнома»да мавжуд бўлган қарлуқ-уйғур тили хусусиятларини уни «Қутадғу билиг» асари билан чоғиштирганимизда аниқ кўрамиз. Унла «Қутадғу билиг» асаридаги каби қуйидаги хусусиятлар бор:

Афсона тилида ярим қисқа Э унлиси мавжуд. Сўз охирида қисқа ва кенг унлилардан сўнг тил орқа товушининг сақланишини кўрамиз: *адуг, тириг, олўч, таʔ*.

Сўз ўртасида келувчи д ва й товушлари олмашиниб туради: *адуг—айуг, адғир—айғир* каби.

Асар тилида ўзига хос жамлик билдирувчи сонлар бор: *ўчағў, икағўн, бэшағў* каби. -Иш, -ш билан ясал-

ган ҳаракат номлари кўп қўлланилади. Аниқлов-кўрсатиш маъносини билдирувчи ошул, ошбу олмошлари ҳам кўп ишлатилади. «Қутадғу биллиг» асарида кўп учровчи эл кўн ва эл будун бирикмаларидан афсонада фақат эл кўн бирикмаси келади.

«Ўғузнома» афсонасида X-XII аср ёдгорликларида учровчи тушум келишик қўшимчаси *-иғ, -иғ* ва қурол-восита келишик қўшимчаси *-ин, ин* тарзида келади. Лексик жиҳатдан М. Қошгарий «Девон»идаги кўпчилик сўзлар ўрнига мўғулча сўзлар ишлатилади. Масалан: жида (копье), мурай (дарё), талуй, талай (денгиз), чак/чағ (вақт), чўнг (чап), амирак (яхши ўртоқ), уран (пароль), қурултай (халқ йиғини), шира (стол) каби.

Афсона тилидаги бу каби сўзлар мўғул тили таъсирида кириб келганлиги аниқдир. Айниқса, афсонада ҳарбий соҳага тегишли сўзлар ҳам кўпдир. Бундан ташқари, соф мўғулча киши номлари (томўртў Қағул) ҳам учрайди.

Умуман, «Ўғузнома» XIII-XIV асрларда ёзилган бўлиб, унда қарлуқ-уйғур, ўғуз тили хусусиятлари ўз ифодасини топган. «Ўғузнома» асарининг тилини эски ўзбек тили билан қарлуқ-уйғур тилини бир-бирига боғловчи восита деб қараш керак бўлади.

Олтин Ўрда адабий тили ҳақида

Олтин Ўрда адабий тили Хоразм адабий тили таъсирида ривожланди. Шунинг учун Олтин Ўрда циклига кирувчи ёдгорликларини кўпчилик адабиётларда Хоразм ёдномалари деб ҳам юритадилар. Хоразм ёдгорликларида қадимги китобий тил ҳамда ўғуз, қипчоқ элементларининг аралашганлигини ва бу билан умумхалқ тили грамматик қурилиши ва лексикасини бойитишга таъсирини кўрамыз.

Хоразм ёдгорликлари умумий бир адабий нормага эга эмас. Натижада уларнинг ёзилган ўрни ва авторига қараб фонетикаси, грамматик қурилиши ва лексикасида ҳар хилликни кузатиш мумкин.

Масалан, «Муҳаббатнома» ва «Наҳж-ул Фародис» ўғуз ва қипчоқ элементларининг аралаш ҳолда қўлланилиши билан характерланади. «Хисрав ва Ширин» ҳамда «Меърожнома»да ўғуз, қипчоқ тиллари билан

бирга, қорахонийлар давридаги тилнинг таъсирини ҳам кўрамиз.

Умуман, Хоразм ёдгорликларининг характерли хусусияти сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: фонетик жиҳатдан з, д ундошлари ўрнида й ундоши қўлланилади: азғыр адғыр эмас, балки айғыр тарзида ишлатилади. Унлилар конвергенцияси натижасида индиферент и унлиси пайдо бўлади. Тушум келишигининг гўлиқ -ни формаси қўлланилади.

Масалан: хирадни аздуруп ғамзанг хуморы («Муҳаббатнома»).

Унлиларнинг палатал сингармонизми йўқолиб, қисман лаб гармонияси сақланади. Феъл ва отларни ясаши формаларнинг қарлуқ-ўғуз тилига тегишли аффикслари параллел қўлланилади. Масалан, ҳаракат номи ясашда -ғу, -ғулуқ ва -мақ, -мақлик сифатдош ясашда -ғуси, -ажақ ва -ғай аффикслари ишлатилади. Луғат составида ўғиз, қипчоқ ва арабча элементлар кўпчиликини ташкил қилади.

*Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достонида ўғуз,
қипчоқ тили элементларининг адабий тилга
ўзлаштирилиши ва мувофиқлаштирилиши*

Мўғуллар истибдоди ўрта Осиё халқлари билан Кавказ халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларга барҳам бера олмади. Хоразмлик шоир Қутб томонидан Озарбайжон шоири Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонининг форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилиниши ана шу алоқанинг муҳим маҳсулидир.

Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достони XIV аср ўзбек адабий тили тараққиётида муҳим роль ўйнаовчи ва Хоразм диалекти хусусиятлари ўстун бўлган адабий тил ёдгорлиғидир.

Форс-тожик тилида битилган «Хисрав ва Ширин» достонини ўзбек тилига таржима қилиш таржимондан ўзбек тили бойлигини яхши билишни талаб қилар эди. Достон таржимаси билан танишар эканмиз, Қутбнинг ўзбек тили бойликларини, унинг ўзига хос хусусиятларини мукамал эгаллаганлигини кўрамиз. Қутб таржимасида форсча-тожикча сўзлар хийла сақланган бўлса

ҳам, лекин дostonни содда тил ва равои услуб билан таржима қилишга эришгандир.

Қутб Низомий мисраларини сўзма-сўз таржима қилмайди, балки уни ўзбек тили бойликларидан унумли фойдаланган ҳолда таржима қилади. У образли сўз ва ибораларни таржима қилар экан, уларнинг моҳиятига мос келадиган халқ мақоллари ва таъбирларини ўйлаб топган. Натижада дostonнинг мазмуни, образлилиги ва тилини бойитишга эришган. Бу ўринда Қутб халқ мақолларини айнан ишлатмай, унинг мазмунини шеърӣ мисраларга сингдириб юборган. Қутб ишлатган халқ мақоллари баъзи ўзгаришлар билан ҳозир ҳам қўлланилади.

Масалан: Англамаз оғу ютар теб — англамай сўзлаган, оғримай ўлар; Жароҳат узра қаро туз эқилди-ярага туз босди кабилар.

Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» дostonи тил хусусияти жиҳатидан Олтин Урда циклига кирувчи «Муҳаббатнома», «Таашшукнома» каби поэтик асарлар тилидан фарқ қилади. Тил хусусияти томонидан «Хисрав ва Ширин»да Олтин Урда циклига кирувчи ёдгорликларнинг тил хусусиятини ҳам қорахонийлар давридаги ёдгорликларнинг тил хусусиятларини ҳам учратамиз.

Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» дostonида фонетик жиҳатдан тиш орасида пайдо бўлувчи *д* (дз) товуши кенг қўлланилади. Масалан: бэдзук — баланд, идзи — жаноб, кедзурду — кийдирди, эдзгу—яхши, адзақин оёгини, кудуқ—қудуқ, кодуп — қуйиб, кадғу — қайғу, эдарлап — эгарлаб кабилар. Башық қалғай азақ астында турсақ (Хисрав ва Ширин); Азақ бағлық айўрсэн бар урушғил (Хисрав ва Ширин); Пуз урды йолға арзылды булардын (Хисрав ва Ширин); Яна башлады созгэ тон кэзуруб (Хисрав ва Ширин).

Лекин й товушининг қўлланилишини ҳам учратамиз: замана таж кэйди сарығ алтун (Хисрав ва Ширин).

Буйруқ феълининг учинчи шахс бирлиги *-су, -сў* формаси орқали ҳосил қилинади: кэлсў—келсин; йэтсў—етсин, болсу—бўлсин, қалмасу — қолмасин.

Равишдош ясовчи —*ўйу, ўйў* асар тилида кенг қўлланилади: ҳал қилу бэр — ҳал қилиб бер, издайу — охтариб. Қиёсланг: андын соқ Мэккэдин укуш саҳабалар келу башладылар (Хисрав ва Ширин); куйар эрди хабар кэлгэй теу шах (Хисрав ва Ширин).

Орзу-истак майлининг I-шахс бирлиги ва кўплигини ҳосил қилувчи аффикслар таржима тилида турли-тү-мандир: -ым, -им, -гайым, -ин, -ын, -гаын, -гайин, -лим, -ғалым, -ғалим, -линг, -лынг, -ғалин, -ғалынг кабилар.

Масалан: жавралим—қайтарайин-чи, айайим — айта-йин-чи, қилалинг—қилайлик-чи, бақайин—карайин-чи, қачалинг — қочайлик-чи, ичалинг — ичайлик-чи, қиз-лагайин—яширинай-чи, издалинг — ахтарайин-чи, не-ғалим — борайлик-чи, уйнағалинг — ўйнайлик-чи.

Анга бир атланыб жавлон қылайым (Хисрав ва
Ширин)

Бу сўратнинг билэлиг барму (Хисрав ва Ширин).

Қутб таржимасида -агу, -агу аффикси билан ясал-ган жамловчи сонлар ва тартиб сонларнинг қисқа фор-маси учрайди: тўртагу, икагу; биринч, икинч, учунч кабилар.

Ўрин-пайт келишиги қўшимчаси чиқиш келишиги ўрнида қўлланилади: анда сўнг—ундан сўнг, кетти энг-да али — юзидан қизиллик кетди.

Шарт майлининг тўлиқ формаси асар тилида қис-ман сақланган: табсамай—агар топсам, табмасаман—агар топмасам каби.

Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» дostonи Олтин Ўрда циклига кирувчи ёдгорликларнинг дастлабкиси ҳисоб-ланиб, у эски ўзбек адабий тили тараққиётида муҳим манбадир.

Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асари ва унинг тил хусусиятлари

XIV асрга келиб ўзбек тилининг нуфузи анча ошади ва бу тилда ижод этиладиган асарлар кўпаяди. Бу асар-ларда халқ тили элементлари устун даражададир. Бу нарса нома ва қиссаларга мурожаат қилишда кўри-нади.

Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си шундай асарлар-дан биридир. «Муҳаббатнома»нинг араб ва уйғур ёзу-видаги икки қўлёзма нусхаси бўлиб, улар маълум дара-жада бир-бирдан фарқ қилади. Бу асар ўзбек ва рус тилларида 1959 йилда А. М. Шчербак томонидан нашр этилди.

«Муҳаббатнома»нинг 317 байти ўзбек тилида, 186 байти форс-тожик тилида ёзилгандир. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Муҳаббатнома» асосан ўзбек тилида ёзилган. Асар катта қисмининг ўзбек тилида ёзилиши, барча сарлавҳаларнинг ўзбек тилида номланиши ва форс-тожик тилидаги номларни хотималовчи байт сифатида ҳам ўзбек тилидаги нақаротнинг келиши фикримизнинг исботидир.

Ўзбек адабий тилининг раванг топиши, унинг маданий ҳаётда кенгроқ ўрин эгаллай бориши, ўзбек китобхонларининг эҳтиёжи ва талаби форс-тожик тилидаги асарлари билан шухрат топган Хоразмийни ўз она тилида — ўзбек тилида ҳам ижод этишга ундади. Бу тилда «Муҳаббатнома»дек катта бадний асар яратишга илҳомлантирди. У ўзбек классик адабиётида илк зуллисонайн (икки тилли) шоир бўлиб етишди.

Хоразмий асарнинг халққа тушунарли бўлиши учун ўша давр тилидан усталик билан фойдаланган. Шоир ёр васфи ва ошиқ кечинималари тасвирида жонлантириш, тазод, тажохуди орифона (билиб билмасликка солиш) каби усуллардан, хилма-хил бадний тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланади.

Шоир халқ тилига хос ўхшатишни, метафора ва жонлантириш билан боғлаб бера олгандир:

Шакарму эрнингиз ё қанд ё жон,

Уялур лаълингиздан оби ҳайвон.

Ўзбек тили бойликларидан яхши фойдаланган шоир омоним сўзлар воситаси билан оригинал сўз ўйинлари ясайди:

Ошар елдин сенинг'елганда отинг,
Қуёш ёнглиқ жаҳонни тутти отинг.

(от—ҳайвон, от ном)

Буюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилган кишиларга вафо қил.

(қил—сочининг қили, қил—қилмоқ)

Хоразмийнинг сўз бойлиги ва ўзбек тили талаффузига яхши эътибор бериши ҳамда айрим ғазалларнинг бевосита музика куйларига мувофиқ яратилиши шеърини мисраларни раванг ва оҳангдор қилган.

«Муҳаббатнома» XIV аср адабий тилининг ёдгорлиги бўлиб, унда ғарбий ва жанубий тилларга хос хусусиятларни учратамиз. Жўналиш келишигининг қўшимчаси -на, -а тарзида келади. Масалан: *илгина* — қўли-

га, *гавҳарина* — гавҳарига, *мулкина* — мулкига, *нурна* — нурига, *бу тана* — бу танга.

Тушум келишиги кўшимчаси -и тарзида келади: *кўнглими*—кўнглимни, *ўзимни* — ўзимни.

Равишдошлар -гач, -гач аффикслари билан, феълнинг орзу-истак майли —али аффикси билан, ҳозирги-келаси замон формаси -сар аффикси билан ҳосил қилинади: эшитгач; қилали—қилайлик-чи, ичали—ичайлик-чи, сачали; сўлисар—сўлийди, бўлисар — бўлади каби.

Ҳозирги-келаси замон феълнинг инкор формаси қисқарган ҳолда келади: йавутман — яқинлашмайман, унутман — унутмайман, кўтарман — кўтармайман.

Ила юкмаси қурол-восита маъносини ифодалашга хизмат қилади: ҳусн ила каби.

Унли товуш билан тугаган ўзакларга -йур, -ур аффиксларини қўшиш орқали ҳозирги-келаси замон формаси ясалади: сайрайур — сайрайди, ишнайур — ялтирайди, таплайур — эгилади, сингилади.

Бундан ташқари, *кэдин* сўнг кўмакчиси ҳам кўп қўлланилади.

«Муҳаббатнома»нинг фонетик жиҳатдан характерли томони шундаки, от ва сифатларда қисқа унли товушлардан сўнг тил орқа ундошлари ишлатилмайди: *кўралу* — гўзал, *татлу*—ширин, *ай йўзлу*— ой юзлик, *ари*—тоза, *ширин сўзлу* — ширин сўзлик.

Бошқа ёзма ёдгорликларда кам учраган —*бан* аффикси билан ясалган равишдошлар «Муҳаббатнома»да кўп қўлланилади: *оқубан* каби.

Ҳаракат номлари ва сифатдошларнинг келишиги кўшимчалари билан ишлатилиши асар тилида кенг қўлланилади. Масалан: йирақтин бақмаға имкан йоқ — узоқдан қарамоққа имкон йўқ; аяқнинг ўпмақин—оёгининг ўпмоқ; қайда ўларни билса бўлмас — қаерда ўлишини билиб бўлмайди.

Асар тилида баъзан сўзнинг охирида айрим ҳолларда икки унли ўртасида тил орқа жарангсиз ундошлар учрайди: бутақи, қамуқ, топрақ, топрағи кабилар.

Бундай ҳолат ҳозирги Жанубий Хоразм шеваларида ҳам учрайди.

«Муҳаббатнома»да асосан ўғуз, қичоқ элементлари бўлса ҳам, кўплаб уйғурча сўзларни ҳам учратиб мумкин. Бу асар фонетик ва морфологик жиҳатдан ўзи-

га хос хусусиятга эга бўлса-да, XIV аср ёднома-ларига яқинлашувчи умумий томонларга эгадир.

«Муҳаббатнома» тилини характерлашда асосий ролини ўйновчи нарса унинг лексик составидир. Унинг лексик составида қуйидаги сўзларни учратамиз. шун-қар—бургут, қатра — томчи, бойла — шундай қилиб. йубан — иккиланмоқ, уқуш — қўш, ош—у, бу, элгу — яқини, чимкан—ўтлоқ, тиклик—ўтқазилган, асру—жуда. кўркабой—гўзал, кат—томон, йақту — ёруғ, йа-вут — яқинламоқ, урам — кўча, қамуқ — ҳамма, узра-устиди, эл сун — қўл узагмоқ, тақи — жумладан, та-луқ—хизмат, тапла — эгилмоқ, тэгма — ҳар бир, ай-ман — уялмоқ, йўла — машъал, нелук — нима учун қалпуқ — эшик, йўй — кирмоқ, ашну — даставвал, да-гул — инкор юклагаси, талим — кўп, уған — худо, ду-зақ—лаб, тэги — гача кабилар.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, «Муҳаббат-нома» асарида ҳам XIV асрнинг охири ва XV аср бош-ларида Хоразм ва Моварауннаҳрда ҳукм сурган кито-бий — поэтик тил традицияси давом эттирилган. Шу-нинг учун ҳам унда қипчоқ — ўғуз тили элементлари-ни ва қисман уйғур тили хусусиятларини учратамиз.

«Муҳаббатнома» XIV аср ўзбек адабий тилининг му-ҳим ёдгорликларидан биридир. У ўзбек адабий тили та-раққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди ҳамда ўзбек адабий тилининг XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилишига замин тайёрлаган асарлардан биридир.

Алишер Навоий «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида ўзбек тилида катта ҳолни ифодаловчи махсус «менг» сўзи борлигини айтиб, «Муҳаббатнома»даги қуйидаги мисраларни келтиради:

Анинг ким ол энгинда менг яратди.

Бўйи бирла сочини тенг яратди.

«Муҳаббатнома» мисраларининг «Муҳокамат-ул-лу-ғатайн»да мисол тариқасида келтирилиши унинг тил жиҳатидан хийла бой эканини кўрсатади.

Шундай қилиб, биз «Хисрав ва Ширин» ва «Муҳаб-батнома» каби асарларда ўзбек адабий тилининг «Қу-тадғу билиг» ва «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» тилидан сезилар-ли даражада илгари кетганлигини, халқ жонли тили асо-сида бойиб борганини, мўғул тили айрим элементла-рини қабул қилиб, уларни ўзига сингдирганини ва XV

аср ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун маълум замин тайёрлаганини кўрамиз.

XI - XIV асрлардаги расмий ҳужжатлар тили ва услуби

XI-XIV асрда тузилган расмий ҳужжатлар услубида ўша давр тилига хос хусусиятлар ўз ифодасини топган. XI-XIV асрлар расмий ҳужжатлар тилини баён этишда проф. С. Е. Малов томонидан нашр қилинган ва X-XIII асрларга тегишли юридик ҳужжатлардан¹ О. Д. Чехович томонидан нашр этилган ва XIV асрга тегишли Бухоро ҳужжатларидан² ҳамда Э. Р. Тенишев томонидан нашр этилган XIII-XIV асрларга мансуб хўжалик ёзувларидан³ фойдаландик.

X-XIII асрларга тегишли юридик ҳужжатлар Турфон водисидан топилган бўлиб, уларда қадимги уйғурларнинг хўжалик ҳаёти ёритилгандир.

«Уйғурларнинг юридик ҳужжатлари»да ўша даврга тегишли социал-иқтисодий, давлат-юридик, ижтимоий-сиёсий ҳаётга тегишли терминларни учратамиз. Масалан: *алум бирим*—солиқ, *тўлов*; *арамай*—гуллаган ой; *акин*—экин; *алчи*—элчи; *аниз (ангиз)*—ҳайдаладиган ер; *арк*—эрк, *арклик*—тўла хўжайинлик; *бадур*—ҳажм ўлчови; *бағлук*—пакет; *бақсу*—қўшноч; *бас битиг*—мирзабоши; *вак*—бек; *мингбаки*—мингбоши; *баклик*—беклик; *бил*—тўлиқ хўжайин бўлмоқ (ведать); *бас битик*—асосий ҳужжат; *бос битик*—нишдан бўшатилш ҳужжати; *буйанжу*—дин хизматкори; *жарум жам*—тортишув (препирательство); *иш*—иш; *иши*—хоним; *йалаваж*—юборилган (посланник); *йанг*—форма; мода, қонун; *ил йангунжа*—халқ урф-одатига кўра; *йага*—тўлов (аренда); *йанглаглуғ*—ходовой, употребительный; *кажир*—вақтини узайтирмоқ (кечир); *нишан*—печатать; белги; *одкуру*—сотмоқ, ўтказмоқ; *қақула*—печатламоқ; *қалан*—бермоқ; *қару*—

1 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, 200-221-бетлар.

2 О. Д. Чехович. Бухарские документы XIV в., Ташкент, 1965.

3 Э. Р. Тенишев. Хозяйственные записки на древнеуйгурском языке, сб. «Исследования по грамматике и лексике тюркских языков», Ташкент, 1965, 37-71-бетлар.

узунлик ўлчови (қариш); *салуг* — солиқ; *сатуғ* — сотмоқ; *тамга* — печать; *туштуш йимис* — аслда натижа маъносида юридик ҳужжатла процент кабилар.

«Уйғурларнинг юридик ҳужжатлари» деб аталган бунёдномаларда тил структураси нуқтан назаридан X-XIII асрларнинг тил фактлари, яъни қадимги туркий тил элементлари мавжуд. Лекин ўзбек тили учун типик бўлган бир канча сўзларни ҳам учратамиз. Масалан: акин—экин, илчи—элчи, арк—эрк, иш—иш, торт—тўрт, уругум туғмушум— менинг қариндошларим, йору-юрмоқ кабилар.

«Юридик ҳужжатлар» тили умуман халқ-адабий тилга яқин туради. Бу фикрни фақат лексик фактларгина эмас, балки ундаги фонетик, морфологик ва синтактик материаллар ҳам тасдиқлайди. «Юридик ҳужжатлар» тилида ўша даврдаги Шарқий Түркистон тили хусусиятлари ўз ифодасини топган. Бунда юридик формулаларни ифодалашга хизмат қилувчи лексик ва грамматик воситалардан фойдалангандир.

Услуб нуқтан назаридан қараганимизда образли стилистик воситалар «ҳужжат»ларда практик нуқтан назардан ҳам учрамайди.

Кўскў йул алтунж ай он йақуқа
Мақа Қазсудуқа тушка кунжит
каргак бўлуп Ил-Тамир тин бир кўри
кўнжит алтум кўз ики кўри кўнжит

Бирёрман. — Сичкон йилининг олтинчи ойи ўнинчи янги кунла менга, яъни Қазсидга процент ҳисобида кунжут керак бўлиб, Эл Тамирдан бир кури (кури — хажм ўлчови) кунжут олдим, кузда икки кури кунжут берурман (Юр. 7).

Келтирилган парчалан ҳам кўриниб турибдики, «ҳужжатлар» тили бир хил синтактик конструкцияларга эгалиги билан ҳам ажралиб туради.

Узининг лексик, морфологик хусусиятлари билан «Юридик ҳужжатлар»дан ёнма-ён фарқли томонни XIII-XIV асрларга тегишли «хўжалик ёзувлари»да учратамиз. Ҳужжатлар ва хўжалик ёзувлари халқ тилида ёзилган бўлса ҳам, формал жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Юридик ҳужжатлар число, қўйиладиган шартлар, гувоҳлар ва уларнинг имзоси тарзидаги форма асосида тузилган бўлса, «хўжалик ёзувлари»да оли-

надиган нарсалар ва ким олиши уқтирилади. Бу нарса уларнинг стилига ҳам таъсир қилган.

«Хўжалик ёзувлари» халқ тилига яқин бўлганлиги учун, унда олди-сотди билан боғлиқ бўлган кўпчилик сўзлар халқ тилидан олингандир.

«Хўжалик ёзувлари»да савдо-сотик, кундалик турмушга тегишли бўлган: ейиш, ичиш, кийиш билан боғлиқ сўз-терминлар кўпдир: ал—олмоқ, алтун—олтий, алтунлуғ — зарҳал материя, асуғ — фойда, процент; эдиқ — этик, эшиқ — ёпқич (покривало), этжи — қас, соб, ав — уй, йалта — плащ, йану — янги, йақалуқ ёқалиқ, жўшун шойи халат, жўмат—хотинлар халати, йастуқ — ёстиқ, йинжў — инжу, йинг ағузлуқ — манжет, қақси — шойи материя, мўжуқ — мунчоқ, пижак — пичоқ, пилак — совға, пўр—вино, пурлуқ—узум, пўрак—пирог, чучварз, поз—материя, бўз, позжи — бўзчи, қалбур — галвир, тавар—қимматбаҳо материя, тўш—процент кабилар.

Фонетик нуқтан назардан «хўжалик ёзувлари»да и ва ю олмашиниб қўлланилади: шиш—бир юза, жиж жаш — жаж.

Ёзувларда п ва м олмашинади: когўсмак — когўсмак — куртка, тартпан— тартман каби.

Морфологик жиҳатдан тушум келишиги *-иғ, -иғ* аффикслари билан эмас, балки *-ну, -ни* аффикслари билан келади. Чиқиш келишиги эса *-тун, -тин* ва *-тан* аффикслари билан келади. Масалан: Масартан ики са турқа ат алтум. Угрўнжтан сақиз сатўр икирар пақур асуғқа алтум. Мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, *-тан, -тан* аффикси фақат атоқли отларга қўшилиб келгандир. *-Тун, -тин* аффикслари эса жой номларига, сифат ва олмошларга қўшилиб келади: автин, йабугтун, мунтун. Масалан: кўмутутун пир йастуқ тардма кўмўш пилак адти. Қомутидан бир ястиқ бир тарози кумўш совға юборди.

XIV аср Бухоро ҳижжатларида эса олдинги икки ҳужжатдан фарқли ҳолатни кўрамыз. XIV асрдаги вақфномалар структура жиҳатидан ҳам фарқланади. Вақфномаларнинг кириш қисмида худо ва пайғамбарларга мадҳия ўқилгач, вақфнинг юридик моҳияти ёритилади. Сўнг вақфга кирувчи мол-мулк ва ерларнинг чегараси кўрсатилади. Охирида вақфнинг шартлари ва имзо билан тугалланади.

Бухоро ҳужжатларида хўжалик, аграр ва ирригацияга тегишли терминларни учратамиз. Бухоро ҳужжатлари тил хусусиятлари нуқтани назаридан китобий адабий тилда ёзилгандир. Туркий сўзларга нисбатан арабча, форсча сўзлар кўпчиликни ташкил қилади.

Масалан: амири об, садри жаҳон, ифтихори жаҳон, деҳ, руд, мулки хос, афдақ, амлоки ширкоти, жўй, иморат, мавозий, вақфнома, фуқаро каби.

Баъзан шундай ҳолат учрайдики, айрим нарсалар номи арабча, форсча ва туркча берилади: Масалан: пора, қасаба, кўшк, деҳ каби сўзлар қишлоқ, жой маъносига ишлатилади.

Юқорида айтилганлар асосида қуйидаги хулосага келиш мумкин: XI-XIV асрлардаги расмий ҳужжатлар тилининг ўзбек тили тараққиётига маълум даражада таъсири бўлди.

Аралаш диалект хусусиятларининг «Тафсир»да акс этиши

Қадимги ўзбек тили ёзма ёдгорликлари орасида ўзбек тили тарихи учун энг муҳим манбалардан бири Қарши шаҳридан топилган «Тафсир»дир.

Тафсир «Қуръон»даги айрим сураларнинг изоҳли таржимаси бўлиб, тил жиҳатдан мўғуллар давридаги ўзбек тилига тўғри келади. Лекин унинг тилидаги айрим архаик элементлар, уни қадимги туркий адабий тилга ҳам яқинлаштиради. Тафсир тилида XI-XIV аср ўзбек тилининг характерли хусусиятлари акс этган деб ҳисобласа бўлади. Лингвистик адабиётларда қайд этилишича, д-диалект ҳукм сурган давр XI-XIV асрлар бўлиб, унинг аксини «Тафсир»да кўрамыз. Умуман, «Тафсир»да шарқий адабий тил элементларини ҳам, жанубий-ғарбий ёки ўғуз адабий тили элементларини ҳам учратамиз. Бу диалектал элементлар «Тафсир» ёзилган пайтда Урта Осиёда мавжуд эди.

Шу нуқтани назардан «Тафсир» ёзилган вақтни ва унинг қайси даврга тегишли эканлигини белгилаш мураккабдир.

В. В. Бартольд унинг тил хусусиятларини ҳисобга олиб, «Тафсир»ни XI асрнинг машҳур дидактик асари

«Қутадғу билиг» даврида ёзилган, дейди.¹ «Тафсир»ла учровчи шимолий туркий лексик элементлар «Қутадғу билиг»да ҳам учрайди.²

Профессор С. Е. Малов «Тафсир» тилини текширганда XII аср ёдгорлиги «Ҳиббат-ул-ҳақойиқ» билан бир қаторда қўйиб текшириш керак, деб уқтиради.³ XI-XIV аср ёдгорликларида феълларнинг шарт формалари устида кузатиш олиб борган Э. Р. Тешишев «Тафсир»ни XIII асрда пайдо бўлган деб ҳисоблайди.⁴ Профессор А. К. Боровков ўзининг «Тафсир» ҳақидаги аввалги ишида уни XIV-XV асрларда яратилган деб ҳисобласа,⁵ кейинги ишида XII-XIII аср ёдгорлиги деб қарайди.⁶ Бизнингча «Тафсир»ни XI-XIV асрларнинг ёдгорлиги деб қараш керак бўлади.

«Тафсир»да й-нинг прототипи бўлган *д-ли*, *з-ли*, *й-ли* хусусиятлар ўз ифодасини топгандир. Умуман, «Тафсир»да ўғуз-туркман элементлари сезиларли даражададир. Бу нарса унинг фонетикасида, яъни «т» товуши ўрнида «д» товушининг келишида кўрамин: *аткй* — *адгй*, *атлиғ*—*адлығ* каби.

Морфологик жиҳатдан ўғуз тилининг элементи дагул-тагул сўзи отлардан кейин қўшилиб никор маъносини ифодалаши «Тафсир» тили учун характерлидир.

«Тафсир» тили билан тапшииб чиққан академик В. В. Бардольд уни аралаш тилли асардир деб шундай ёзади: «Унда шимолий, жанубий ва турк тили элементлари билан аралаш архаик тил фактлари учрайди».⁷

- 1 В. В. Бардольд. История культурной жизни Туркестана, Ленинград, 1927, 72-бет.
- 2 Азиатский музей Российской Академии Наук, 1818-1918, Краткая памятка, 41-бет.
- 3 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, 324-бет.
- 4 Э. Р. Тешишев. Грамматический очерк древне-уйгурского языка по сочинению «Золотой блеск», автореферат канд. дис., 1953, 12-бет.
- 5 А. К. Боровков. Очерки истории узбекского языка. II. Опыт грамматической характеристики языка «Среднеазиатского тefsира» XIV-XV вв. Сов. востоковедение, VI, 1949, 24-25-бет.
- 6 А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. ИВЛ, Москва, 1963.
- 7 Азиатский музей Российской Академии наук. Краткая памятка, Петербург, 1920, 41-бет.

В. В. Бартольднинг бу фикрини тасдиқлаш учун «Тафсир»га мурожаат қилсак, унда аралаш ҳолатни кўрамиз. Масалан, хотин сўзи маъносида «Тафсир»да урагут, хатун, аврат, айал, киши, тиши сўзлари; қўл сўзи маъносида *ал, алиг, қол* сўзлари; дарё сўзи маъносида *ақар, арық, ирмақ, мықар* сўзлари; шаҳар сўзи маъносида *ел, кант, урам, шаҳар, шаҳристан*; қуйи сўзи маъносида *асра, алтына, ишақы, коди, қойу* каби сўзлар қўлланилгандир.

Келиб чиқиши ҳар хил бўлган сўзлар «Тафсир»да кўплаб учрайди. Масалан, *талим, ўқуш, коп* сўзлари кўп маъносида: *картў қони* сўзлари тўғри маъносидадир.

Келиб чиқиши турлича бўлган сўзлардан синонимик қаторлар ясалиб, улар жуфт сўз бирикмаси ташкил қилади. Улар баъзан *йаъны* сўзи воситаси билан ҳам бирикади. Бундай сўз бирикмалари «Тафсир» тили учун характерлидир.

Масалан: эв барқ — уй, қап қадаш — қон-қариндош, кенл-улус—шаҳар, ортақ-еш — ҳамнафас, *бачығ йаъны шаҳадат* — гувоҳнома, *аки йаъны дана* — экин кабилар.

«Тафсир» тилининг ўзига хос хусусияти шундаки, турли хил сўзлар бир хил типли сўз бирикмаларида ишлатилади. Масалан: *андағ санды* — ким-у шундай ўйлади, *ман айла сандум ким* — мен шундай ўйладим каби.

Қадимги туркий ёдгорликларда бўлгани каби *-иғ/-иғ* аффикси «Тафсир»да ҳам учрайди. Лекин у тушум келишининг аффикси эмас, балки феълдан от ясовчи аффикс сифатида кўринади. Бундай ҳолатни «Хиббат-ул-ҳақойиқ»да ҳам учратамиз. Масалан: қуниғ (ётоқхона), қурқуғ (қўрқув), узук (мудлат).

«Тафсир»да сифатдош ясовчи *-дуқ, -дачы, -ғлы* аффикслари кўп учрайди. Масалан: Фирави қачти, қатинда туриғли табуғчи йама қачтилар — подшо қочди, қошида турган хизматчилар ҳам қочдилар.

«Тафсир» тилида «Уиббат-ул-ҳақойиқ» ва «Девони луготит турк»да учровчи архаик лексика элементларини учратамиз. Масалан: *асығ* — фойда, *асра* — паст, *эл*—улус, *аду*—ёки, *илиг* — қўл, *аркин* ва *арки* — мўмин, *арклиг*—кучли, *ат* -оз—ўзим, *атиз* — баланд, *йиг*—касаллик, *йа* — ей, *йарин* — эртага, *йама* —жум-

ладан, *йумғы* — ҳамма. *утру* — қарама-қарши, баса-
сўнг, *еш*—ўртоқ, *огди* — мақтов, *қықыр* — бақирмоқ,
сажча — юборилган, *сij* — армия, *қўшин*, *тэгра* — ат-
роф каби.

«Тафсир» лексикасида шарқий адабий тил элемент-
лари билан бирга, ўғуз-туркман элементлари ҳам мав-
жуддир. Масалан: *армаз ёки армас ва дағўл ёки тағўл*.
Қиёсланг: *армас арди ҳеч нарса* — у ҳеч нарсага ўхша-
мас эди. *Ол дағўл турур* — у бу эмас. *Арбындын* —
орқадан, *ашақ* — паст, *эйэ* — хўжайин.

«Тафсир» тилида бу хил турли тил элементларининг
мавжудлиги ўша давр учун характерлидир. Чунки XII-
XIVасрда яратилган бошқа асарлар тилида ҳам ўғуз-
туркман элементлари мавжуддир. Бундай ҳолатни биз
ўша даврдаги бошқа ёзма ёдгорликларда ҳам уч-
рагамиз.

ЎЗБЕК ХАЛҚИ ТИЛИНИНГ ТАКОМИЛЛАШИ

(XIV асрнинг охиридан XIX асрнинг
иккинчи ярмигача)

*Адабий тилнинг XIV асрнинг охири ва XVII
асрларгача бўлган тараққиёти*

Маълумки, XIV асрнинг ярмига келиб мўғулларнинг мавқеи пасаяди. Уларга қарши сарбадорлар ҳаракати кучаяди ва улар ҳокимиятни қўлга олади. Моварауннаҳр ҳокимлиги Темур қўлига ўтади. У Моварауннаҳр билан чегараланмай, Хуросонни ҳам қўлга киритади ва катта империя тузади.

Темур ҳаёт вақтида ўз қарамоғидаги баъзи қалъа ва кўрғонларни яқинларига ва ўғилларига суюргал тарзида тақдим этади.¹ Натижада Темур вафотидан сўнг мамлакат бир неча хон ва бекликларга бўлиниб кетади. Ўрта Осиё территориясида Мирзо Улуғбек ва Шоҳруҳ бошчилигида Моварауннаҳр ва Хуросонда мустақил давлат тузилади. Мирзо Улуғбек ва Шоҳруҳ вафотидан сўнг мамлакатда ўзаро феодал урушлари анча кучаяди. Ўзаро урушлар натижасида тарқалиб кетган Ўрта Осиёга кўчманчи ўзбекларнинг тазйиқи кучаяди.

1 Суюргал тўғрисида қараи: А. М. Беллинский. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране при тимуридской эпохе (XIV-XV вв.) «Историк-марксист» 1941. № 4; Н. П. Березин. Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева, ТВОРАО, том IV; В. А. Гордлевский. Государство сельджукидов Малой Азии. 1941. 69-70-бетлар; А. Ю. Якубовский. Тимур. «Вопросы истории». 1946, № 8, 9; Б. П. Заходер. История восточного средневековья, Москва, 1943; П. П. Иванов. Хозяйство джучибарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. М.—Л., 1954; Р. Н. Набиев. Новые документальные материалы к изучению феодального института «Суюргал» в Фергане XVI-XVII вв. «Общественные науки в Узбекистане», Ташкент, 1959, № 3; М. А. Абдураимов. Позднейшие упоминания о суюргале. «Общественные науки в Узбекистане», Ташкент, 1961, № 2.

Мамлакат тахтига Хусайн Бойқаронинг ўтириши билан бир оз тинчланиш сезилади.

Ўзаро курашлар натижасида бўлиниб кетган Моварауннаҳрга Абулхайрхоннинг набираси Шайбонийхон XVI асрда бостириб киради. Натижада қипчоқ тили элементларининг адабий тилга таъсири кучаяди.

Темур босқинчилик урушлари олиб борган бўлса ҳам, Ўрта Осиёда XIV-XVI асрларда бир қанча фанлар соҳасида буюк олимлар етишиб чиқди. Сунъий суғо. ришга асосланган хўжаликни ривожлантириш, кemasозлик, денгиз саёҳати ва бошқалар астрономич, геометрия, математика каби табиий фанларнинг тараккий этишини тақозо қилса, жамиятнинг маънавий эҳтиёжи гуманитар фанларнинг ўсишини талаб қилар эди.

Астрономия соҳасида буюк ишлар қилинди. Тарих, адабиётшунослик, ахлоқ, музика, ҳарбий ишларга доир илмий асарлар яратилди.

Фаннинг турли соҳаларида бўлган ўзгаришлар тил формалари воситасида ифодаланади. Турли фанларга доир яратилган тазкиралар, рисолаларда илмий терминологияга асос солинди. Лекин у илмий терминология ва услуб ислом дини қобиғига ўралган эди.

Ўзбек тилидаги бадний адабиёт ривожланди. XIV-XVIII асрларда адабиётда бўлган тематик доира анча кенгаяди, дунёвий мотивларни куйлаш устунлашади. Бундан ташқари, адабиёт жанр эътибори билан ҳам ўсди. Агар аввалги адабий жанр доираси (ғазал, қитъа, қўшиқ каби) тор бўлса, бу даврда ғазал, рубоий, қитъа, туюқ, қасида, нома, мунозара, дoston, ҳикоя, масал, мемуар ва бошқа жанрларда ижод этдилар. Натижада адабий тилнинг янги услублари пайдо бўлди.

Марказлашган давлат учун кураш ғоясини маълум бир ғазал, рубоий доирасида баён этиб бўлмас эди. Ана шу эҳтиёж янгича баён этиш услуби бўлган тазкира ва дoston жанрининг ривожланишига олиб келди.

Маълумки, марказлашган давлат учун кураш ғоясини одил шоҳлар амалга оширади, деган тенденция мавжуд эди. Шу одил шоҳларни мадҳ этиш жараёнида адабий тилда қасида услуби адабиётда қасида жанри пайдо бўлди.

Эски ўзбек тилидаги шаклдош сўзлар ва халқ қўшиқлари услубидан усталик билан фойдаланиш асосида туюқ жанри вужудга

келди. Туюқ қофиялари омоним сўзлардан ёки сўз ўйини воситасида ясалган бўлади.

Адабий тилда муаммо услуби ҳам пайдо бўлиб, муаммода (яширинган) маънодош ёки шаклдош сўзларни топиб олиб, бир тилдаги сўзнинг иккинчи бир тилдаги эквивалентини қўллаш, сўзлардаги маълум ҳарфларни тизиб, янги сўз ясаш, абжад ҳисобини ишлатиб, рақамлар асосида сўз тузиш кабилар амалга оширилади.

Умуман, ўзбек классик адабиётининг вужудга келиши ўзбек адабий тилининг грамматик ва лексика жиҳатидан ишланиб, мукаммаллашиб боришига таъсир қилди.

Ўзбек адабий тилининг мукаммаллашиб боришида Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари, диний прозаик асарлар («Сирож-ул-қулуб», «Бахтиёрнома», «Газкиран эвлия»), васиқанома, давлат-маъмурий ёрлиқлар, бир қанча луғатлар, грамматикага доир асарлар («Бадон-ул-луғат», «Абушқа», «Туркий луғати», «Келурнома», Муҳаммад Ризо луғати, «Мабони-ул-луғат», «Санглоҳ», Фатҳ Алихон луғати) асосий омил бўлиб хизмат қилди.

Эски ўзбек адабий тили ҳақида

Биз XIV асрнинг охири ва XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган даврдаги адабий тилга нисбатан эски ўзбек тили терминини қўлладик.¹ Кўпчилик туркологик адабиётда XIV-XVI аср адабий тилига нисбатан «чигатой тили» терминини ишлатадилар.

Китобий адабий тил ҳақида фикр юритилганда «чигатой тили» терминини, халқнинг жонли сўзлашуви асосида таркиб топган адабий тил ҳақида фикр юритилганда эски ўзбек тили терминини қўллаганлар. Ҳақиқатда эса, чигатой тилининг қачон, қаерда ва қандай диа-

1 Ўзбек тилининг ilk давр тараққиётидаги адабий тилга нисбатан баъзи ишларда кўрсатилганидек, шарқий Туркистон адабий тили терминини қабул қилдик. Қаранг: А. М. Шербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961; Ўзбек тили тарихий грамматикаси, программа (тузувчи проф. Ғ. А. Абдурахмонов), Тошкент, 1963. —

лектал асосда вужудга келганлигини аниқлаш қийиндир. Бундан ташқари, чигатой тилининг адабий нормасини белгилаш билан ҳеч ким қизиқмади. Чунки чигатой тили деб аталган тилда форс, араб ва уйғур тили элементлари усун даражада эди.

В. В. Радлов,¹ А. М. Шчербак,² Абулғози Баҳодирхон³ таъкидлаганидек, чигатой тили сунъий тилдир.

XIV-XVII аср адабий тилида тилнинг соддалиги, сзммага тушунарли бўлиши учун кураш кетар эди. Туркий тилнинг форс тили билан тенг ҳуқуқлиги ва соддалиги учун кураш ғояси Навоий ва унинг замондошлари асарларида ўз ифодасини топди.

Адабий тилга жонли тилдан кўплаб янги элементлар кириб борди. Лекин адабий тил билан жонли тил бир-бирига тенг ҳолиса эмас.

Эски ўзбек адабий тили жонли тилдан анча узок эди, чунки унда арабча, форсча элементлар ва маълум қолипга кириб қолган синтаксик приёмлар мавжуд эди.

Демак, шундай экан, эски ўзбек тили билан шарқий Туркистон адабий тили ўртасига қандай фарқ бор? Шарқий Туркистон адабий тили билан эски ўзбек тилидаги ўхшашлик ва фарқли томонлар қуйидагилардан иборат:

1) Фонетик жиҳатдан шарқий Туркистон адабий тили ёдгорликларида сўзда «д» товуши келса, эски ўзбек адабий тилида «й» билан олмашиди.

Шарқ майлидаги феълларнинг охирига «р» товуши келса, эски ўзбек адабий тилида бу товуш йўқолган. Келсар, борсар, олсарман—олсам, борсанг, олсангиз кабилар.

Сўз бошида келувчи «б» товуши «м» товушига ўтади: бен-мен, бенгу-менгу, бунг-мунг, бинг-нинг каби.

2) Морфологик жиҳатдан келишиклар сони бир хил эмас. Баъзи келишиклар бошқа-бошқа номланади. Шарқий Туркистон тилида бош, тушум, жўналиш, ўрин, чиқиш, қурол-восита келишиклари бўлса, эски

1 В. В. Радлов. Ярликки Темур-Кулуга п Токтамыша. ЗВО. РАО. т. III. вып. 1—2. 1888. 2-бет

2 А. М. Шчербак. Грамматика староузбекского языка. М.—Л. 1962. 13-бет.

3 А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, 36-бет.

Ўзбек адабий тилида бош, вокатив, тушум, жўналтиш, ўриш, чиқиш, чегара келишиклари бордир.

Шарқий - Туркистон адабий тилида кўплик -лар, -ан, -ат аффикслари билан ҳосил қилинса, эски ўзбек адабий тилида асосан -лар билан ҳосил қилинади. Сифатдош ясовчи формалар эски ўзбек тилида икки барабар қисқаради ва фақат -ар, -ган, -миш, -гу каби тўрт аффикс сақланиб қолади.

3) Синтактик жиҳатдан тенг боғловчилар билан боғланган қўшма гапларнинг салмоғи эски ўзбек тилига ошади.

4) Лекин жиҳатдан эски ўзбек тилида арабча фореча сўзларнинг ҳажми бир оз кўнаяди, лекин туркий тил билан назм битиш тенденцияси сусаймайди.

XIV-XV асрдаги форсий тилнинг нуфузи билан барабар даражага кўтариш учун шоирлар туркий тилда шеърлар, асарлар ижод эта бошлади. Адабиётни она тили асосида ривожлантириш учун кураш кетади. Бу кураш ўзбек адабий тили тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Туркий тилнинг нуфузи ва тараққиёти учун Алишер Навоий ва унинг замондошлари Лутфий, Атоий, Саккокий, Яқиний, Амирий, Аҳмадий, Хўжандий, Мир Ҳайдар, Муқимий, Гадсий, Бобир, М. Солиҳлар муносиб ҳисса қўшдилар.

Ўзбек адабий тили тараққиётида шоир Атоийнинг ўрни

«Назм денгизининг тубига» шўнғиб, шеърый дурлар» яратишга интилган Атоий ўзбек дунёвий адабиётининг Навоийга қадар етишган атоқли намояндаларидандир.

Атоий адабий мероси билан танишар эканмиз, унинг халқ оғзаки ижодини яхши билганлигини ва улардан ижодий фойдаланганлигини сезамиз.

Атоий халқ қўшиқлари тилининг соддалиги, равшанлиги ва мусиқийлигидан ҳам илҳомланади ва уни ўрганади. У ўзининг 260 газалидан 109 тасини халқ қўшиқлари вазида яратади. Бу нарса унинг халқ тили бойликларидан баҳраманд бўлиб ижод этганлигини кўрсатади.

Атоий халқ мақоллари ва таъбирларига катта эътибор беради. У халқ мақолларига мурожаат этиш билан

ўз газалларининг мазмунини ҳам, тили ва бадиъийлигини ҳам бойитган. Атоий халқ мақолларини айнан келтиради ёки уларнинг мазмунини шеърий инсраларга сингдиради:

Бўлди бағрим сўз ғамингдин, яхшилик қил
соғ сўға,
Охир эй гул, кирманни, албатта, ҳар эккап ўрор.
Басл нуши дунёда бўлмас. Атоий нешсиз

Бундан ташқари, Атоий халқ тилига хос ҳазил-мутомба тарзида айтилган инсралардан контраст ҳусулдан фойдаланади. Лекин у энгил кулгига жиддий тус беради:

Юзига кўп тика боқсам, манга кулуб айгур,
«Атоий, не кўзи тўғнас гадо емиштуксен?»

Атоий халқ тили бойликларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал ўхшатиш, киноя, муболаға, тажохули орифона, лаф, нашр каби бадиий тасвир воситаларини яратади.

Шоир омоним сўзлар ва турли бирикмалар воситаси билан чиройли сўз ўйинлари ясайди ва гўзал классик туюқлар намунасини яратади.

Десанским: «Жон сипар қилғил, Атоийим!»
Турубмен ушманоқ ўлдур, от ойим-..
Юзунгни, эй малоҳат хони, бир оч,
Гўя кўрсун сени бу мустаҳиқ оч.

Атоий асарларининг тили Олтин Ўрда ёдгорликларининг тилидан фарқ қилса-да, унда қипчоқ тили элементлари устув даражададир.

Атоий газалларида қўйидаги тил хусусиятларини учратамиз.

Жўналиш келишиги қўшимчалар -га, -ға, -ка аффикслари билан бирга, -а, -на, -ма шаклида ҳам учрайди: кунглама, юзума, юзина, биза, сиза каби.

Эй вой, нетай хаста кўнглаум қолди *аламга*.

Назм баҳрина чўм, қаърина ет дурдек, Атоий,

Дарё юзига чун хасу хошок керактур.

-А, -на, -ма каби жўналиш келишик қўшимчалари ҳотирги желанувчи ўзбек шеваларида ҳам учрайди.

Атоийдаги бу аффикслар желанувчи ўзбек шевалари хусусияти бўлмай, ўтуз тили хусусиятидир.

Ўрия-найт ва чиқини келишиги қўшимчаларидан олдин бир «и» товуши орттирилади.

Гарчи оҳуи Хўтандур бехато билмон недин,
Чину Мочин лозазоринда қилур сайрон кўзунг.
Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозукликиндин сув била ютса бўлур.

Сифатдош ясовчи форма -ган шаклида ҳам, -ан шаклида ҳам учрайди. Масалан: қилан—қилган, алан — алган каби

Буйруқ феълнинг биринчи шахс кўплиги феъл негизларига -алинг аффиксини қўшиш орқали ясалади: боралинг, келалинг, олалинг каби. Бу ҳолат «Муҳаббатнома»да ҳам учрайди.

Атоий ғазалларида лексика жиҳатдан қуйидаги сўзларни учратиш мумкин: укуш—кўп, ари — тоза, боқмоқ—қарамоқ, ул — бўл, менг—холнинг каттаси, қамуқ — ҳамма, асрук — маст, дудоқ — лаб, ожун — дунё, нанг — нарса, ийдгаҳ — сайилгоҳ кабилар.

Умуман, Атоий ғазаллари тилида XV аср бошидаги ўзбек адабий тилига хос хусусиятларни учратамиз. Атоий ўз асарлари билан XV аср ўзбек дунёвий адабиётигагина эмас, балки ўзбек адабий тили тараққиётига ҳам муносиб ҳисса қўшди.

Саккокийнинг ўзбек тили тараққиётидаги роли

А. Навоий таъбири билан айтганда, Моварауннаҳрда шуҳрат топган шоирлардан бири Саккокийдир. У Улуғбек замонида яшаб ижод этган шоирдир. Шоир ғазаллар ва қасидалар битган.

Саккокий ҳам Атоий каби халқ тили элементларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал тасвирий воситалар яратишга интилади. У тазод, таносуб, жонлантириш, лаф ва нашр каби усуллардан фойдаланади, ўхшатиш, муболаға, мажоз ва бошқа турдаги тасвирий воситаларга мурожаат қилади. Натижада халқ оғзаки услубига хос бўлган халқ қўшиқлари услубида ғазаллар битади.

Саккокий туюқ жанрида асарлар битмаган бўлсада, унинг айрим ғазаллари билан танишар эканмиз, унинг сўз ўйинига уста шоирлиги кўзга ташланади. У халқ мақоллари билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тилини ҳам бойитди.

Саккокий снёсий лириканинг адабий жанри бўлган қасида ёзиш учун ҳам қалам тебратди.

Маълумки, қасида давлат арбобларига, сиёсий ва ҳарбий воқеаларга бағишлаб ёзилади. Шоир Улуғбекка атаб ёзган қасидаларида унинг илмий ва сиёсий фаолиятини мақтайди. Улуғбекни «Сулаймони замон», «Нуширавон», «Мусотек», «шубон», «атодин меҳрибон», «хуршиди замон» каби сифатлар билан улуғлайди. Қасидага хос бундай услубни Саккокийдан кейинги шоирлар ҳам давом эттирдилар.

Саккокий асарларида тил жиҳатдан қуйидаги хусусиятларни учратиш мумкин. Саккокийда қипчоқ тили элементларига нисбатан ўғуз тили ёки ғарбий адабий тил традициясининг таъсири кучлидир.

Саккокий асарларида айла, қолма, қилма каби кўмакчи феъллар учрайди:

Гул юзингни орзула юз кўзни гулзор айлади.

Утган замон сифатдоши феъл негизига -миш аффиксини қўшиш орқали ясалади.

Маълумки, бу қўшимча урхун-енисей ёзувларида ҳам, ундан кейинги ёдномалар тилида ҳам маҳсулдор қўлланилади. Саккокийдан кейинги шоирларда сийпақ қўлланилади. Масалан: тун чамац ичра ниқобин олмиш ул гул юзидин. «Бўл» феъли ва унинг ўғуз тилларига хос бўлган «ўл» формаси шоир асарларида параллел қўлланилади.

Адолат боғи сабз ўлди чу нўширавон келди.

Саккокий асарларида келувчи «бикин», «янглиғ» сўзларни «каби», «ўхшаш» деган маъноларни беради. Бу сўзлар А. Навоийгача бўлган шоирларнинг ҳаммасида учрайди. Саккокий асарларининг яна характерли томони шундаки. Атоийга нисбатан унда тожикча-форсча сўз ва иборалар кўпчиликни ташкил қилади.

Масалан: кўҳкан — тоғ қўпоровчи, жонкан — жон олувчи, горат—барбод, турра—кокил кабилар.

Умуман, Саккокийнинг ҳам ўзбек адабий тилини ривожлантиришда самарали ҳиссаси бордир.

Лутфий ижоди адабий тил воситалари тараққиётида янги давр

Уз даврининг «малик-ул-каломи» бўлган Лутфий ўзининг кўп йиллик адабий фаолиятини ўзбек дунёвий адабиёти ва ўзбек адабий тили тараққиётига бағишлади. У даврининг атоқли сўз санъаткори сифатида ўзбек

ва форс-тожик тилидаги лирик шеърларнинг, «Гул ва Навруз» ҳамда «Зафарнома» дostonларининг авторидир.

Лутфий газалларида ва дostonларида бир-бирига жўр, оҳангдор сўзларни қoфия қилиш билан бирга, мисраларнинг мазмунини кучайтириш, таъкид йўли билан асосий масалага эътиборни кўпроқ жалб этиш учун бир ёки бир неча сўздан таркиб топган радифлардан усталик билан фойдаланади.

Сенсен севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Лутфий ўзбек адабий тилининг жанговар курашчи-си сифатида халқ жонли тилида, унинг мақол ва афоризмларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал асарлар яратди. Натижада ўзбек адабий тилининг гуллаб-яшнашига муносиб ҳисса қўшди.

У ўз шеърларининг мазмуни, баднийлиги ва тилини бойитиш учун халқ таъбирларидан самарали фойдаланди. Натижада янги-янги бадний тил воситаларини ва оригинал баён этиш услубини яратди. Масалан:

Эл юзига боқсалар, ўлармен,
«Хуршидни, нетай, ёшурса бўлмас».

Бу шеърин мисраларга «Ойни этак билан ёпиб бўлмайди» халқ мақоли сингдирилган.

Ёки: Ҳаёт суйиға элтиб, сувсиз кетурди мени,
Дудоғингиз не бало ол кўргузди.

Бу шеърин парчада «Дарёга олиб бориб, сувсиз келтирди» мақоли берилгандир.

Бундан ташқари, Лутфий ўз асарларида халқ тилига хос бўлган юмор, қарғиш, эркалаш ва бошқалардан ҳам ўринли фойдаланган:

Лутфийни ким қарғади «ёраб, балога учра» деб,

Ким, сенингтеқ тош бағирлик дилрабога учради.

Маълумки, ўша давр адабий тилида синонимлар доираси тожик, араб тилларидан кирган сўзлар ҳисобига ҳам кенгайиб бормоқда эди.

Лутфий синоним сўзлардан усталик билан фойдаланди ва ўз даврига хос бадний услуб вужудга келтирди. У ёв, ёғи, хасм, душман; лаб, дудоғ, эри; юз, ораз, васл, жамол каби синонимик қаторлардан ижобий фойдаланган:

Ою кун юзунг била лоф урсалар, йўқтур ажаб,
Тутармен кўзки, кўрсам оразингни.
Тилар *васлинг*ни Лутфий қил ижобат,
Ой тонгга қолди кеча боқиб ул *жамол*ға.

Келтирилган мисолларда бир синонимик қаторни ташкил қилувчи *юз, ораз, васл, жамол* берилгандир.

Лутфий ўзбек классик лирикасининг оригинал жанри бўлган туюқнинг ўзига хос хусусиятларини яхши эгаллаб олди, халқ аскияси ва халқ тили бойликларидан кеиғ фойдаланиб, ажойиб туюқлар яратди. Бунинг учун ўзбек тилидаги омоним ва полисемия сўзларидан кеиғ фойдаланди. Натижада у шу сўзлар воситаси билан чиройли сўз ўйинлари ясаиди:

Кўнглума ҳар ёнки, боқсам, доғи бор,
Хар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Биз сори бўлди фироқининг доғи бор.

Бу туюқдаги доғи сўзи биринчи мисрада «яра», иккинчи мисрада «яна-тағин» ва тўртинчи мисрада «тоғ» маъносидан келгандир.

Лутфий асарлари тилида эски уйғур, озарбайжон ва туркман тилларига хос морфологик, лексик хусусиятларни учратамиз.

Қаратқич келишигининг қўшимчаси I ва II шахс кишилик олмошларидагина эмас, бошқа ҳолларда ҳам -инг формасида келади. Қаратқич келишиги қўшимчасининг -инг шакли урхун-енисей ёзувларида ҳам учрайди: йарумунг—ёримнинг, багруминг — багримнинг.

Қаратқич келишигининг -инг формаси XI асрдаёқ -ининг шаклига ўтган бўлса-да, Лутфийда -инг тарзида учрайди. Бу келишик қўшимчасининг тараққиёти ҳақида проф. Богородницкий ўзининг «Введение в тюрко-татарское языкознание» номли асарида фикр билдиради. Унингча, қаратқич келишик қўшимчаси бўлган -ининг бошда -инг шаклида бўлганини XI асрда кишилик олмошларининг I-II шахс бирлигидаги «н» товушининг -инг аффиксига ўтганини кўрсатиб, натижада -ининг ҳосил бўлганини қайд қилади. Унинг таъбирича, бу ҳодисани «морфологик қайта анализ» («морфологическое переразложение») деб аталади. «Н» товушининг қаратқич келишиги қўшимчаси бўлган -ининг аффиксига ўтиши билан бирга, яна кишилик олмошларининг ўзида ҳам сақланган.

Қаратқич келишигининг -инг формаси ҳозирги ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasида ҳам учрайди.¹

Мақтаб грамматикаларида бу ҳодиса бошқача изоҳланади. Агар кишилиқ олмошларининг I-II шахс бирлигига қаратқич келишиги қўшимчаси қўшилса, бир «н» товуши тушиб қолади, деб нотўғри изоҳ берилади. Мақиқатда эса, унинг қадимги формаси намоён бўлади.

Тушум келишиги аффикси -ни, -и тарзида келади: хиттайи маъмуруми, ашкуми каби.

Қўймағил ҳардам рақибимни қошингдин, сур бегим.

Бу мисолда келтирилгани каби тушум келишиги -ни билан, чиқиш-келишиги -дин билан ифодаланган.

Ўтган замон сифатдоши -миш, -ан аффикслари орқали ясаллади: қилмишам, бўлмишам, қилан, алан каби.

Бу вафосизлиқки, сендин кўрмишам,

Эътиқодим қолмади ҳеч ёр ила.

Бўл ва ўл феъллари Лутфий асарларида параллел қўлланади.

Жўналиш келишиги қўшимчаси -га, -ка, -а, -на формаларига эгадир.

Шаръ ичинда бўлса усрук сўзига йўқ, эътибор.

Қонима бергай тонуклуқ икки айёриг сенинг—

Кишилиқ ва кўрсатиш олмошларининг ҳозирги формаларидан ташқари дининг, анга, ўшул формалари ҳам учрайди:

Ўшул кунларки вақтим эрди нохуш,

Лутфий асарларида «билан» кўмакчисининг бирла, ила, била, -ла каби вариантлари бордир.

Яротқон бирда кўп ниятлар этти...

Нариншонлик била ақлим мушавваш...

Лексик жиҳатдан қараганда Лутфий асарлари тилида ўгуз, араб, форс-тожик сўзларини кўп учратамиз. Масалан, илик — қўл, улус — халқ, қамуғ — ҳамма, ирин—дудог, лаб, ужмоғ—жаннат,эв—уй, тори гисўйи —соч ўрими, дугул — эмин, черик — аскар, армия каби.

Хулоса қилиб айтганда, Лутфий ўз ижоди билан адабий тил тараққиётида янги даврни бошлаб берди ва Навоий каби ўзбек адабий тили асосчисининг етишувига маълум даражада замин тайёрлади.

1 К. К. Юдахин. Некоторые особенности карабулакского говора. Узбек диалектикасидаан материаллар, Тошкент, 1957, 34-бет.

АЛИШЕР НАВОИЙ — УЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ АСОСЧИСИ

*Алишер Навоий — она тили софлиги учун
толмас курашчи*

Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг адабий тил равнақи учун олиб борган кураши маданиятимиз тарихида муҳим ўрин тутадн. У чинакам ватанпарвар шоир ва олим сифатида халқ тилининг битмас-туганмас маибалардан фойдаланиш, унинг бойлиги ва нафислигини намойиш этиш билан нафақат ўз замондошларига, балки ундан кейинги бутун авлодга ўрناк кўрсатди.

Маълумки, ўрта асрда Фарбий Европада лотин тили, шарқий ва жанубий славянларда черков-славян тили халқаро тил ҳисобланганидек, мусулмон оламининг шарқида ҳам араб тили халқаро тил сифатида қўлланилган. Урта Осиёнинг дунёга машуҳр олимлари Абу Али ибн Мусо ал-Хоразмий, Абунасер Фаробий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абурайҳон Беруний ва бошқалар илм-фаннинг турли соҳаларини камраб олۇшчи асарларини араб тилида ёздилар. Ҳатто XI асрда янаб ижод этган улкан туркшунос-лингвист олим Маҳмуд Қошғарий ҳам «Девону луғотит турк» асарини шу тилда ёзишга мажбур бўлди. Халифаликка қарам бўлган деярли ҳамма мамлакатларда аҳвол худди мана шундай эди.

Бироқ, X асрда «дарий» ёки «форсий» деб аталган тил ҳам мавжуд эди. Бу тил айниқса сомонийлар даврида ягона давлат тили сифатида маданий ҳаётда, баддий адабиётда кенг ўрин эгаллади. Шунн айтиш мумкинки, форсий тили то XV асрларгача бир неча ўлка ва халқларнинг муштарак адабий тили сифатида кенг қўлланилди. Ҳазнавийлар ва салжۇқийлар давридаёқ улар босиб олган ўлкаларда ҳам, жумладан, Кавказ (Аррон, Ширвон, қисман Грузия ҳамда Арманистон)да ва Ҳиндистоннинг шимолий районларида дарий-форсий тили давлат тили ва адабий тил сифатида эълон қилинди. Ана шу сиёсат туфайли буюк Озарбайжон шои-

ри ва мутафаккири Низомий Ганжавий (1141-1203) «Лайли ва Мажнун» достонининг кириш қисмида асарларни она тилида эмас, балки форс тилида ёзишга мажбур бўлаётганлигини қайд қилган эди.

Ўша даврда форсий тилни билиш ва шу тилда сўзлашни, ижод қилиш жамиятнинг юқори табақасига хош бўлган «имтиёз» ва «билимдонлик» белгисига айланганди. Бу анъана ҳатто темурийлар даврида ҳам сақланиб қолди. Бу пайтга келиб, форсий тил ҳатто феодал аристократиясининг сўзлашув тилига ҳам айланди. Ҳар икки темурийлар давлати — Хуросон ва Моварауннаҳрда ҳам форсий тил ҳоким эди. Бу худди XIX асрларда рус зодагонларининг ўз она тилни писанд қилмай, ўзаро француз тилида гаплашганликларини эслатади.

XV асрда ўзбек тилида оригинал ва таржима асарлари яратган салафларининг тажрибаларини давом эттирган Лutfий, Саққокий, Атоий, Амирий, Гадоний, Яқиний каби истеъдодли шоирлар ўзбек дунёвий адабиётини равнақ топтириш билан бирга, ўзбек адабий тилни тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Бироқ, улар сон жиҳатдан ниҳоятда оз эдилар. Навоний «Мажолис-ли нафоес» асарининг иккинчи бобида ўзи сўз юритган 90 шоирдан фақат 16 шоир «туркигўй» эканлигини эслатиб ўтади. Навонийнинг айтишича, булар — Харимий Қаландар, Қабулий, Ғарибий, Тарханий, Лutfий, Яқиний, Атоий, Муқимий, Каман, Латифий, Саққокий, Мирзобек, Саид Хасан Арлашер, Мажнуний, Шайқий, Гадонийлар эди. Навонийнинг таъкидлашича, ҳатто кўпгина ўзбек шоирлари ҳам ўзбек тилининг бойликлари ва кенг имкониятларидан фойдаланишга кам эътибор берадилар.

«Бу тил даража, ҳинда юксак санъат асарлари яратиб бўлмайди» деган фикрларга узил-кесил зарба бериш ўзбек тилининг яширин қоллиб келаётган хазиналарини очиб ва уни ним аҳлларига, шеър муҳлисларига тушунтириш ўзбек халқининг буюк фарзандлари олдида муҳим вазифа бўлиб туради. Худди шундай даврда Арлашер Навоний ўз халқининг адабий ва адабий тилини ҳимоя қилиш, ривожлантиришдек зўр, давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим масалани кўтариб чиқди ва ўз умрининг охиригача ўзбек адабий тили ва адабиётини юксак даражага кўтариш учун курашди.

Маълумки, ўша даврда ўзбек китобхонларининг бир қисми форс-тожик тилидаги адабиётдан баҳраманд бўлса ҳам, кўнчилиги ундан фойдалана олмасли. Шу сабабли, Навоий «Бу алфоз ва иборатда бу навъ даққойиқ кўндирким, бу кунга дегунча ҳеч киши ҳақиқати-га мулоҳаза қилмагон жиҳатидан бу яшурун қолиб-дур.. Ва филҳақиқат, агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чу бу лафзда вусъат (кенглик) ва май-донда мунча фусҳат (очиқлик) топилур...» деб ёзди ва ўзбек шоирларини ўз она тилини мукамал билишга чақирди. Навоийнинг фикрича она тилини фақатгина халқ оmmasигина эмас, балки шоирлар ҳам қўлалаша, шу тилда иложи борича ўз иқтидор ва маҳоратларини кўрсатишлари керак эди. Масалан, Навоий худди шу мақсадда қуйидагича ёзади: «... турк тилининг жамия-ти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидан пайдо бўлгон таъб аҳли салоҳият ва таъбларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил билан зоҳир қилмаса эрди. Ва агар иккаласи тил (ўзбек ва форс-тожик) била айтув қобилиятлари бўлса, ўз тиллари бирла кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил билан оз-роқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, икка-ласи тил билан тенг айтсалар эрди... турк улусининг шу таъблари мажмун сорт тили била назм айғқайлаб ва билкул турк тили била айтмағайлар, балки кўпи ай-та олмағайлар...»

Навоийнинг бу терап назарий фикрларидан шу нарсани ҳам равшан англаб олиш мумкин: у асло бошқа тилларни, жумладан форс-тожик тилини камситмайди, олим ва шоирларнинг бу тилда ижод этишларини инкор қилмайди.

Алишер Навоий форс-тожик, озарбайжон шоирлари Низомий, Ҳоқоний, Фаридиддин Аттор, Хусрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз кабилардан шеърининг улкан меросини қабул қилди. Уларнинг анъаналарини давом эттирди, ўзи форс-тожик тилини камоли эҳтиром, чексиз ҳурмат билан ўрганди, бу адабиётнинг намояндаларини катта муҳаббат билан қаради. Алишер Навоий билан буюк тожик шоири Абдураҳмон Жомий ўртасидаги шахсий дўстлик ва адабий ҳамкорлик бунинг яққол далили сифатида қардошлиқ тарихимизда ҳам сўнмас саҳифадир. Навоий ўзбек адабиёти ва ўзбек тили билан бир қаторда, тожик тили ва адабиётининг ривожига

ҳам гамхўрлик қилди. Фопий тахаллуси билан шеър ёзиб, ўзининг форс-тожик тилини мукаммал эгаллаганлигини, тожик тили ва адабиётига чексиз ҳурматиини намойиш этди. Улуг зуллисонайн шоир ўзининг икки тилда яратган асарлари ҳақида фахрланиб бундай деган эди:

Маънии ширину рангинам ба турки беҳад аст,

Форси ҳам лаълу дурҳон симин чун бингари.

Гўё дар раст бозори суган бикшодаам,

Як тараф дўкони қаннодию, як сў заргари.

Мазмуни: Туркий тилда ранг-баранг ширин маъноли шеърларим беҳад кўпдир, форсий шеърлари ҳам бебаҳо лаълу гавҳарларга ўхшайди. Гўё сўз бозорида дўкони очганман: бир томонда қандалот дўкони-ю, бир тарафда заргарлик.

Навоийгача ҳам ўзбек шоирлари орасида зуллисонайлик анча кенг тарқалган эди. Ҳоразмий, Атоий, Лугфий ва бошқа шоирлар ўзларининг истеъдодларини ҳар икки тилда ҳам намойиш қила олдилар. Аммо бу анъана тожик шоирлари ижодида деярлик учрамас эди. XV асрларнинг ўрталаридан бошлаб форс-тожик адиблари ўртасида ҳам туркигўйлик пайдо бўлди. Бу эса ўзбек адабиётини юксакликка кўтариб, ўзбек тилининг қудратини намойиш этган Навоийнинг бевосита таъсири натижасида эди. Форс-тожик шоирларидан биринчи бўлиб ўзбекча шеър ёзганлар ҳам Навоийнинг дастпарварлари — Камолиддин Биноий, Бадриддин Ҳилолий, Давлатшоҳ Самарқандий, Зайниддин Восифийлар эдилар.

Навоий она тилининг имконият ва қудратига эътиборсизлик билан қаровчиларга, уни дағал тил деб пастга урувчиларга қарши чиқди. Уларнинг ноҳақ эканликларини қоралади. Она тили учун кураш ҳар бир халқнинг энг биринчи ва муқаддас вазифаси эканлигини қайд қилди. Навоий бу ҳақда «Ҳайратул-аброр» дostonида бундай ёзади:

Сенга онча ҳақ лутфи воқеъдурур,

Ки то турк алфози шоеъдурур.

Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,

Яқин қилмамиш халқ сенидек киши.

Форси эл топди чу хурсандлиқ,

Туркий доғи топса барумандлиқ.

Буюк шоир, мутафаккир ва лингвист олим ана шу

муддаолар, саъй-ҳаракатлар жараёнида ўзбек адабий тилининг мубориз ҳимоячиси, байроқдори бўлиб чиқди. Бу соҳадаги илғор доно фикрлари ажойиб асарлари, амалий фаолияти билан шон-шуҳрат қозонди. Навоий:

Турк назмида чу тортиб мен алам,

Айладим бу мамлакатни якқалам, —

деб ҳақли равишда фахрланди. Бобир тили билан айтганда, Навоий ўзбек тилида барчадан кўп ва хўн ёзиб, қалам кучи билан қалблардан жой олди.

Биз Алишер Навоийнинг илм ва маданият, жумладан, ўзбек адабий тили ривожига соҳасидаги буюк хизматларини франциялик Дю Белле (1522-1560), италиялик Данте (1265-1821), германиялик Лютер (1483-1546) каби шоир ва олимларнинг ўз она тилларини яратишдаги хизматлари билан қорғиштиришимиз мумкин. Чунки биз номларини қайд этган буюк шоир ва олимлар ҳам ўз она тилларининг шавкати учун курашган ватанпарвар кишилар эдилар. Навоий ўзбек тилининг ҳимоячиси ва тарғиботчиси сифатида ҳам назарий, ҳам практик ишларни амалга оширди. Шунинг учун буюк турколог Н. И. Ильминский А. Навоийни: «Она тили учун курашда ягона ва баҳодир жангчи эди»¹ — дейди.

Европалик географ олим М. Белли А. Навоий хизматлари ҳақида шундай ёзди: «Навоий миллий тилга мурожаат қилиб, уни рад қилиб бўлмайдиган даражада асослаб, ватанпарварликни бошлаб берди»².

Алишер Навоийнинг адабий тили ҳақида

Ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлган Алишер Навоий уч тил (форс, араб ва турк тили) стихияси курашаётган бир пайтда ўз асарларини ўзбек тилининг бой хазинасидан фойдаланган ҳолда ёзди. У «Хазони-ул-мазоний», «Хамса», «Лисои-ут-тайр» каби бадий адабиёт намуналарини, «Маъжоласе-ун-нафос», «Мезои-ул-авзон» каби адабиётшунослик асарларини, «Муҳокамаг-ул-луғатайн» каби тилшуносликка оид асарини шунда ёратди. Бу билан ўзбек тилининг бадий, илмий

1 Н. И. Ильминский. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка, Казань, 1862, 27 бет.

2 М. Белли, А. Навоийнинг биографияси, 1861, 222-бет.

асарлар яратиш учун имкониятларга эга эканлигини амалда ҳам назарий, ҳам практик жиҳатдан исботлади.

Умуман, форс тилининг қайси жанр ва услубида асарлар яратилган бўлса, Навоий уларнинг ҳаммасида ўзбек тилида асарлар ёзди. Алишер Навоий ўзининг практик ишлари билан ўзбек тилининг ихчам грамматик қурилишга ва бой лугат фондига эга эканлигини кўрсатди.

Алишер Навоий томонидан асосланган адабий тил қандай негиз асосида пайдо бўлди?

А. Навоийнинг адабий тили ҳақида ва унинг қандай негиз асосида шакллангани ҳамда шонининг она тили билан адабий тил ўртасидаги муносабат ҳақида олимлар турлича фикр юритадилар. Бу фикрлар ўша даврда мавжуд бўлган қуйидаги шарт-шароитларни ҳисобга олиш натижасида келиб чиққандир:

1. Ўша даврда араб, форс ва она тили каби уч тилнинг стихияли кураши давом этмоқда эди.¹

А. Навоий замонасида илмий асарлар араб тилида бадиий асарлар форс тилида ёзилар эди. Хазина бўлган ўзбек тили атрофида, Навоий тили билан айтганда, «илон»лар ва «тикан»лар бор эди.

2. Маълум даражада шарқий - туркистон тили ва уйғур тилининг таъсири мавжуд эди.² Мўғуллар ҳужуми даврида ҳам адабий тил сифатида шарқий-туркистон тили асосий роль ўйнаган. Қадимги уйғур тилига хос бўлган бир қанча морфологик, лексик, фонетик элементларни Навоийгача бўлган ҳамма ёдгорликларда учратамиз. Ҳатто XIV-XV асрларда кўчирилган «Бахтиёрнома», «Меъроҷнома», «Тазкирани аблиё» каби уйғур ёзувидаги асарлар пайдо бўлди. Ҳатто 1469 йида тузилган Умар Шайх ёрлиғи уйғурча ёзилгандир. Бундай ҳолат маълум даражада ўша давр адабий тилига уз таъсирини кўрсатган.

3. Бир-биридан фарқ қиладиган территориял диа-

1 А. К. Берюков. Алишер Навоий вақ асосиномологик узбекского литературного языка. сб. «Алишер Навоий», М.—Л., 1936, 97-бет.

2 В. В. Радлов. Ярлыкн Токтамышча и Тимур Кутлуга. ЗВО, том. III, СПб, 1889, 2-бет.

лектлар мавжуд эди.¹ А. Навоий даврида туркий тилда сўзлашувчи халқлар турли-туман бўлган ва турли шеваларда сўзлашганлар. Бу шевалар бир-бирига таъсир қилиб, адабий тилга ҳам турли элементларини киритиб борган. Бунинг устига тил гуруппаларининг аниқ номларининг йўқлиги масалани яна хиралаштиради. А. Навоий ўз асарларида, жумладан, «Мезон-ул-аввал» асарида ўз она тилини туркча² деб, баъзан чигатоий³ тили дейди.

Турк тили термини остида А. Навоий кенг маънони кўзлайди, яъни бу термин билан араб ва форс тилларидан фарқ қилувчи туркий тилни атайди. Чигатоий тушунчаси Навоийда тор маънодадир. Буни «Чор девон»дан олинган қуйидаги мисрада кўрамиз:

Ки турк қавмлар жўжидур, инак ва чигатоий.

Бундан ташқари, «Чор девон»да темурийлар давлатида элатни ташкил қилган қипчоқ, оқар, қиёт, белугут, арлат, барлос қабилаларининг номларини тилга олади.

Бекка қипчоқу оқар, шоҳга қиёт, белугут,

Эй Навоий менга бас ул санамн дўлваш.

Бошқа бир жойда тархон, сулдуз қабила номларини келтиради. «Вақфия» асарида Султон Хусайннинг жалоийр, айгус, қиёт, қўнғирот, тархон, қовучин қабилалари вакилларини мукофотлагани ҳақида гапирди.

Навоий ўзининг «Мажолис-ун-нафонс» асарида шoir Хусайн Хоразмий ҳақида гапириб, «хоразмча турк тила била» ёзар эди, деб Хоразмда алоҳида шеванинг борлигини кўрсатади.

Буларнинг ҳаммаси Алишер Навоий адабий тилига

-
- 1 В. В. Радлов. Ярлык Токтамышна и Тимур-Кулуга. ЗВУ. РАО, том. III, вып. 1—2, 1888, 2-3-бетлар.
 - 2 Турк терминини ва унинг этимологияси ҳақида қаранг: А. И. Кононов. Опыт анализа термина турк. СЭ, 1949, № 1, 40-44-бетлар; Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм, Ленинград, 1934, 48-бет; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности тюрков. М.—Л., 1951, 397-бет; С. Е. Малов. Еврейская письменность тюрков. М.—Л., 1952, 108-бет.
 - 3 Л. Розен. О термине огуз и турк. Ориен. вол. 6, 1953, № 2, 315-322-бетлар.

асос бўлган негиз диалект проблемасини ҳал этишни анча мушкуллаштирган.

3. М. Бобир ўзининг «Бобирнома» асарнда А. Навоийни олий мартаба соҳиб, қобилият эгаларининг буюк хомийси, ўзбек тили ва адабиётининг байроқдори сифатида тараннум этади ва Навоий адабий тилига Андижон шеvasи асос бўлган дейди:

«Андижон... эли турктур. Шаҳар ва бозорасида турки билмас киши йўқтур. Элнинг лафзи қалам бирла ростдур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти Хирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур элнинг орасида ҳусни хили бордур».

3. М. Бобирнинг бу фикрига турколог олимлардан Г. Вамбери, Берёзин, Н. И. Ильминскийлар қўшилади. Аммо Ильминский адабий тил билан маҳаллий шевалар ўртасидаги муносабатнинг мураккаб характерга эга эканлигини кўрсатиб, Навоий адабий тили Андижон шеvasига ўхшаса ҳам, лекин бутунлай мос келмайди, дейди. Чунки унинг фикрича, жонли халқ шеvasида адабий тилдагидек чет тил элементларининг кўп бўлиши мумкин эмас.¹ А. Навоий тилида арабча, форсча, қисман уйғурча ва ўғизча элементлар учрайди. Проф. А. К. Боровков ҳам Н. И. Ильминский фикрига қўшилиб, Навоий адабий тилини Андижон шеvasи билан тўла мос дейиш кийин, деб уқтиради. Унингча, Навоий Андижонда ҳе1 бўлмаган, фақат андижонликлар билан суҳбатда бўлган, холос.²

А. Навоий адабий тилининг хусусиятларини тўғри аниқлаш учун унинг тилида мавжуд бўлган товуш составини ва у товушларнинг ҳозирги диалектлардаги параллелларни белгилаш зарур. Лекин Навоий тили вокализмининг составини аниқлаш масаласида турли хил фикрлар мавжуд. Проф. К. К. Юдахин XV-XIX асрларда ўтган Лутфий, Амирий, Камёбийларнинг туюқларини анализ қилиб, Навоий даври адабий тили ҳозирги ўзбек тилидагидек олти унли фонемага эга дейди. Бундан ташқари, у XV-XIX аср шоирларининг тили сингар-

1 Н. И. Ильминский. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка. Казань, 1862, 37-бет.

2 А. К. Боровков. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка, сб. «Алишер Навои», М.—Л., 1946, 112-бет.

монизмга шаҳар шеваларига мос келади, деб хулоса чиқаради.¹ Бу фикрнинг тўғрилигига ишониш қийин, чунки хронологик ва географик жиҳатдан бир-биридан жуда узоқ бўлган шоирлар—ҳиротлик Литфий (XV) билан қўқонлик Амирий (XIX аср) тили бир-биридан анча фарқ қилади. Шундай экан, А. Навоий тили ва XV аср қўлғемалари олти унлили системага асосланган деган фикрни рад этади.

Проф. А. К. Боровков А. Навоий тилида 8 унли фонема мавжудлигини уқтиради. Улар *i* (индеферет «и»), *e* (ярим кенг «Э»), *a* (орқа қатор «а»), *a* (олд қатор «а»), *y* (орқа қатор «у»), *ü* (олд қатор «у»), *o* (орқа қатор «о»), *o* (олд қатор «о») унлиларидан иборат деб кўрсатади.²

А. М. Шчербак эски ўзбек адабий тилида 8 унли фонема борлигини кўрсатади. Лекин А. К. Боровковга бўлган олд қатор «а» унлиси Шчербакда йўқ. А. К. Боровков «и» унлисини индеферент ҳисобласа, А. М. Шчербак олд қатор ва орқа қатор *i* (*i*, *ï*) унлиси мавжуд деб кўрсатади.³

А. Рустамов Алишер Навоий тилини текшириб, Навоий тилида, умуман, эски ўзбек тилида 9 унли фонема борлигини кўрсатади. У Навоий тилида очиқ «*o*» унлиси борлигини, «а» унлиси инферент эканлигини, «и» унлиси қаторга қараб эмас, балки чўзиқлиги билан фарқланшини кўрсатади.⁴

Умуман, Алишер Навоий тилининг товуш составини аниқлашда бирдан-бир манба унинг ўз сўзларидир. Ўзининг «Мухокамат-ул-лугатайн» асарида товушлар характеристикасини беришда қизиқ бир усулдан фойдаланган А. Навоий унли товушларнинг турлича талаф-

1 К. К. Юдахин. Материалы к вопросу о звуковом составе чигатайского языка, «Культура и письменность Востока», кн. 4. Баку, 1929, 62-68-бетлар.

2 А. К. Боровков. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка, сб. «Алишер Навои», М.—Л., 1946, 104-107-бетлар.

3 А. М. Шчербак. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, 66-67-бетлар.

4 А. Рустамов. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. Автореферат доктор. диссер., Ташкент, 1966, 6-бет.

фузи ҳақида гапириб, ёзилгани бир хил, талаффузи ҳар хил бўлган сўзлардан бир нечасини мисол қилиб келтиради ва уларга старли изоҳ беради.

А. Навоийнинг кўрсатишича, У, В вов, ей И, Е ҳарфлари форс тилида қофиядош сўзларнинг фақат иккига-сида келиши мумкин. Масалан: дуд—худ; нур—зўр; шир—бир кабилар.

Туркий тилда эса талаффузда бу ҳарфларнинг ҳар бири уч-тўрттадан қофиядош сўзларда кела олади.

Масалан, у (вов ҳарфи тўртта қофиядош омонимларда кела олади: ўт (молнинг тукини оловда куйдириш), ўт (этмоқ), от (олов), от (ўтмоқ), тўр (ов қуроли), тўр (қушлар турадиган жой), тор (уйнинг тўри), тор (парда).

А. Навоийдан келтирилган бу фактлар шунинг кўрсатдики, у ўз асарларида «У» «Ў», «О» «О» товушларини бир-биридан кескин фарқлагандир. Навоий ей (и, е) ҳарфи ҳам учтадан қофиядош сўзда келиб, икки хил талаффуз қилишини кўрсатади. Масалан: чин (рост) — чи : н (Хитой), биз — олмош ва би : з (бигиз) кабилар.

Навоийнинг бу фикрларидан ва келтирилган мисоллардан кўринадики, у чўзиқ ва қисқа «и» унлисини фарқлагандир. Урғусиз талаффузда «е» унлисига яқинлашади. Масалан: биз—олмош, без—гўштдаги без маъносда.

А. Навоий тилидаги баъзи унлилар характеристикаси асосида шундай хулосага келиш мумкин. Навоий тилининг товуш состави, унлилар состави жиҳатидан ҳозирги замон ўзбек тилининг Тошкент, Самарқанд ва Бухоро шеваларидан фарқ қилади. У товуш состави жиҳатдан Андижон ва Қўқон типидagi Фаргона шеваларига яқинлашиб келади. Чунки бу шеваларда «У» ва «О» фонемалари қаттиқ ва юмшоқлик хусусиятларига эгадир.¹

А. Навоий адабий тилининг ҳозирги ўзбек адабий тили диалектларига муносабати нуқтан назаридан қараладиган бўлса, у ҳолда А. Навоий адабий тилини маълум даражада сингармонизмнинг лаб гармонияси

1 В. В. Решетов, Ш. Шобдуррахмонов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 1962, 120-бет.

сақланган¹ УШУ, ОШО унлилари фарқланадиган шева-ларга киритиш мумкин. Бу шевалар вакиллари темурийлар даврида Фарғона водийси, Самарқанд ва ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмида яшаганлар.

А. Навоий асарлари тилида лексик ва грамматик нормаларнинг белгиланиши

Ўзбек адабий тилининг асосчиси А. Навоий илмий асарлар араб тилида ва бадивий асарлар форс-тожик тилида ёзиш традицияга айланган бир даврда ўзбек тилининг ҳам бадивий, илмий асарлар яратиш учун бой имкониятларга эга эканлигини кўрсатди.

Форс - тожик тилида қайси тур, қайси жанр ва услубда асарлар яратилган бўлса, А. Навоий шуларнинг ҳаммасида ўзбек тилида оригинал асарлар яратди. У форс - тожик сўз санъаткорлари билан ижодий мусобақалашди. Бу мусобақада катта муваффақиятларга эришиб, ўзбек тилининг лексик ва грамматик бойликларини намоён этди.

А. Навоий ўзининг «Мезон-ул-авзон» асарида шундай ёзди:

«...Ажам шуароси ва фурс фусақоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намоёнш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қондадаким, маъни абкориға зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, чигатой лафзи билан рақам урдум».

Демак, А. Навоий ўз асарларида ўзбек тилининг лексик бойликларидан, синонимлари ва омонимларидан, халқ мақол ва маталларидан, фразеологик, идиоматик бирикмаларидан, жумла тузилишидан кенг фойдаланган. Натижада лексик ва грамматик нормаларни маълум қилишга, системага солишга интилган.

Ўз асарларида сўз бойлигидан ижодий фойдаланган А. Навоий ўзбек тилининг лексик жиҳатдан форс-тожик тили каби бой эканлигини ҳам таъкидлайди.

А. Навоий ўзбек тилининг бой синонимларидан ўз асарларида усталик билан фойдаланади. Ўзбек тилида

¹ А. Рустамов. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. Автореферат доктор. диссерт., Ташкент, 1966, 12-бет.

турли маъно нозикларини ифодаловчи синонимик феъллардан юзтасини «Муҳокамат-ул-лугатайн»да ҳам эслаб ўтади:

«Бу юз лафздурки, гариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурлар».¹

А. Навоий ўзи келтирган 100 та масдар феълнинг ҳар бири ўзбек тилида ўз синонимларига эга эканлигини таъкидлайди.

Масалан, бирор бир суюқликни ичиш ҳаракатини кўрсатувчи ичмоқ феъли бор. Навоий бу феълнинг сипқармоқ, томшимоқ каби синонимларидан ҳам фойдаланган:

Соқис: тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин борай,
Шарт буким, ҳар неча тутсанг лабо-лаб
сипқарай.

Соқий чу ичиб, менга турар қўш,
Томший-томший ани қилай нўш.

А. Навоий асарларида «йиғламоқ» сўзининг йиғламосимоқ, бўҳсамоқ, ииграмоқ, синграмоқ, сиқтамоқ, ўкурмак, иничкирмақ, ҳой-ҳой йиғламоқ каби синонимларини самарали қўллаган.

Истасам давр аҳлидин ишқингни ишқон айламак,
Кечалар гаҳ ииграмакдур одатим, гаҳ синграмак.
Ул ойки, кула-кула қироглатти мени,
Ииглатти мени демайди, сиқтатти мени.

А. Навоий юқоридаги мисолларни келтирар экан, улардаги синонимларнинг поэтик устуңлигини, стилистик бўёқдорлигини ва поэзиядаги ролини кўрсатади. Бу билан тилдаги синонимларнинг ролини яхши тушуниб етганлигини кўрсатди.

А. Навоий ўзбек тилининг омонимларига ҳам ижобий қарайди. У омонимларнинг полисемантик ва поэтик хусусиятларини очар экан, уларни она тилининг бойликларидан бири деб ҳисоблайди. А. Навоий ўзбек тили омонимларга бойлигини ва улар орқали шoirлар гўзал туюқлар яратганликларини таъкидлайди.)

Шoirнинг ўзи ҳам омонимлардан фойдаланиб, яхши сўз ўйинлари ясаган: туш—туш, ярим кун, томон:

1 А. Навоий. Таълиқан асарлар, 3-том, Тошкент, 1948, 178-бет.

ён — ёнмоқ, ёнбосиш, қайт; ёқ — ёқмоқ, томон, ёғ каби.

Навоний бу омонимлардан фойдаланиш билан бирга, сўзининг функционал семантик тараққиётини ҳам кўрсатди.

(А. Навоний ўз асарларида фақат омоним, синоним сўзларини эмас, балки форс тилида бўлмаган ва туркий тилда бўлиб, истеъмоля қилинмаган сўзлардан фойдаланди.)

Масалан, чўқир, қабок (қсвоқ), менг, падирим (яшин), чақин (яшин) каби.

Булар туркий тилда мавжудлигини кўрсатиб, адабий норма сифатида ўзлаштирди. А. Навоний лексик нормаларни белгилашда ҳаётнинг турли соҳаларига тегишли бир қанча туркий сўзларни ўз асарларига сиғдирди. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Озиқ-овқат номлари: қаймоқ, қатлама, буламик, курут, улаба, манту, қўймоқ, ўркамач, қимиз, сўзма, бўза, татмач, умач, кўмак кабилар.

2. Чорвачиликка оид сўзлар: тубучак, аргумак, йақа, йабу, тажу; той, гунон, тулан, чирга, ланга, жибиладир, хана, тўқум, чилвир каби.

3. Кийим-боти номлари: дастор, қалпоқ, наврўзи, тўпни, ширдоқ, жалак, дакла, қур, теранк.

4. Ов ҳайвонлари номлари: кийик, тўнғуз, ҳуна, қилчақчи, суйқун, буғу, марал, оҳу, гавази, хук, гураз кабилар.

А. Навоний бу каби ўзбек тилининг ўзига хос лексик хусусиятларини кўрсатар экан, у форс тили лексик бойликларидан фойдаланганими, деган ҳақли савол туғилади.

А. Навоний ўзбек тилининг лексик нормаларини белгилашда араб, форс-тожик тили сўзларидан ҳам фойдаланди. Айрим тушунчаларни ифодалашда бошқа тилдан сўз олиш зарур ва шарт деб билди у. Чунки арабча, форс-тожикча сўзларни кўпроқ ишлатишни ўша давр адабий жанр ва услуби ҳам талаб қилар эди.

(А. Навоний чет сўзларидан ўрилган фойдаланиб, адабий тил лексик нормасини белгилашда самарали иш қилди.)

(А. Навоний фақат лексик нормаларнигина эмас, балки грамматик нормаларни белгилашда ҳам самарали ишлади.)

А. Навоий ўз асарларида грамматик формаларнинг ихчамлигига ва сўз ясаи техникасига масъулият билан қаради. Ихчам грамматик формалар орқали янги сўзлар ҳосил қилишга, янги маъно ифодалашга А. Навоий катта эътибор берди.

Навоий асарларида феълнинг биргалик даражаси *-и* (шин) ҳарфи билан ҳосил қилинади. Масалан: чопишмоқ, топшишмоқ, қочшишмоқ каби. Навоий асарларида нормалаштирилган бу форма ҳозирги ўзбек тилида ҳам актив қўлланилади. Феълнинг орттирма даражаси ҳозирги ўзбек тилидаги каби Навоий асарларида «т» аффикси билан ясалди: югурт, қилдирт, чиқорт каби.

А. Навоий равишдош ва сифатдошларнинг ясалишига, уларнинг поэтик бўёқдорлиги ҳамда нозикликларига алоҳида эътибор беради. Ҳаракатни бажаришга интилиш, тайёрланиш каби оттенкалар равишдош ясовчи *-дек*, сифатдош ясовчи *-ғу*, *-қу*, *-ғу* аффикслари орқали ифодаланади. Масалан: борғудек, билғудек, айтғудек, урғудек, сўрғудек каби.

А. Навоий асарларида *-гач*, *-қач* аффикслари ҳам нормал ҳолатда ишлатилади ва кетма-кетлик ҳамда узлуксизликни билдиради: айлагач, етгач каби. Ҳозирги тилимизда пайт маъносини ҳам ифодалайди. Шоир поэтик нутқнинг бадий бўёқдорлигини ошириш учун улардан унумли фойдаланган.

А. Навоий от ясовчи аффиксларни ҳам нормал тарзда қўллаган. У ўз асарларида от ясовчи *-чи* аффиксининг касб *-хунар оти*, лавозим номи ясагини, овчиликка доир терминлар ясагини нормал ҳол деб кўрсатади.

Масалан: қушчи, баречи, қўриқчи, қўрчи, сувчи, юртчи, хазиначи, шилончи, ахтачи; ғозчи, қучи, турначи, кийикчи каби.

А. Навоий асарларида *-чи* аффиксининг функциясида ҳам келувчи, ҳозир архаиклашган *-вул* аффикси нормал ишлатилган. Масалан: яккавул — йўл бошловчи, киптавул — қўрғон қоровули, бакавул, қаравул, ясавул, чинговул каби. Асосан *-вул* аффикси воситасида ҳар хил лавозим билан боғлиқ бўлган сўзлар ясалган.

Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмайдиган ва Навоий тилида нормал ҳол ҳисобланган ҳаракат номи ясовчи *-л* (лом) аффикси ҳам мавжуддир: қабо*л*, ясо*л*, тутка*л* каби.

Умуман, А. Навоий эски ўзбек адабий тилининг лексик ва грамматик хусусиятларини нормалаштирар экан, у бу тилинг бадний асарлар яратиш учун кенг имкониятларга эга эканини исбот қилиш, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида ижод этишга даъват этади.)

А. Навоийда архаизм ва ундан фойдаланиш принциплари

А. Навоий асарлари тили ҳақида гапирилар экан, унинг тилида мавжуд бўлган архаик элементларга ҳам эътибор бериш керак бўлади.

Архаик элементлар деганда шарқий-туркистон тили хусусиятларини тушуниш керак.

Маълумки, шарқий-туркистон тили XI асрдан бошлаб, ғарбга томон ёйилади. Натижада чигатой улусига хос, Хоразмга хос, Олтин Ўрдага хос адабий тил шаклланади. Уларда маълум даражада уйғур тилининг хусусиятлари ўз ифодасини топади. Қадимги уйғур тилига хос бўлган бир қанча морфологик, лексик, фонетик хусусиятларни Рабғузийнинг «Қиссас-ул анбиё», Юсуф Хос Хожиб Баласоғунийнинг «Қўтадғу билиг», Аҳмад Юкнакийнинг «Ҳиббат-ул ҳақойиқ», Алнийнинг «Қиссан Юсуф», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Лутфий ва А. Навоий асарларида кўриш мумкин. Ҳатто Навоий даврида «Бахтиёрнома», «Мерожнома», «Тазкирани авлиё» асарлари уйғур тилида кўчирилади.

Темурнинг тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг маълумотига кўра, чигатой улусининг ёзуви уйғурча деб аталган. Ҳаттоки, ҳозирги кунга қадар Шарқ маданиятининг подир намуналаридан бири сифатида сақланиб келаётган Гўри Амир мақбарасида ҳам уйғур ёзувининг намуналари бор. Демак, шарқий-туркистон тилининг белгилари А. Навоий даврида ҳам сақлангандир.

(А. Навоий ўз асарларида дунёвий мотивларни акс эттирар экан, давр билан боғлиқ бўлган баъзи архаик формалардан ҳам фойдаланади.

Маълумки, архаизмлар поэтик нутққа дабдабали тус бериш, экспрессивликни ошириш учун хизмат қилади. Шунанга назардан А. Навоий ўз асарларида шарқий-туркистон тилига хос бўлган лексик элементларга ва грамматик формаларга ҳам мурожаат қила-

ди. Лекин у шарқий-туркистон тили традицияси билан алоқани бутунлай узади.

Шундай бўлишига қарамай, А. Навоий асарларида шарқий-туркистон тилига хос баъзи лексик элементлар ва грамматик формаларни ҳам учратамиз.

Морфологик жиҳатдан шарқий-туркистон тилига хос бўлган сифатдош ясовчи -ғлу (-қу), -гу (-ку) аффиксларини учратамиз: оқуғу, деғу, йаққу, эшитқу. Тартиб сонларни ясовчи аффикс -нич тарзида келади. Бу фикрни «Ал-лугат-ан Навоия» асарининг автори ҳам тасдиқлайди.

Масалан: иккинч, учунч, бешинч кабилар.

А. Навоий асарларида бир қанча лексик архаизмларни ҳам учратамиз: қамуқ—ҳамма. Бу сўз ўрхуненисей ёзувларида, «Қутадғу билиг»да, Маҳмуд Қошғарий лугатида, Рабғузийда, «Наҳж-ул-фародис», «Муҳаббатнома»да ҳам учрайди.

Ариг—тоза. Бу сўз Навоийда, Маҳмуд Қошғарийда ариг тарзида учраса аҳм, «Хисрав ва Ширин» ва «Муҳаббатнома»да ари тарзида келади.

Ўгон — худо, укуш—кўп, уксук—кам, қайу—қайси, битик—ёзилган, хат каби. Бу сўзлар ҳам юқорида эслатилган асарлар тилида ва Навоийда учрайди.

А. Навоий асарларидан келтирилган бу сўзлар китобий, адабий характерга эга бўлиб, уларни омма тушунмас эди. Лекин А. Навоий XI-XIV асрлардаги китобий лексикадан кам фойдаланишга ва омма учун тушунарли бўлган лексик материалга кўпроқ мурожаат қилди. Архаик формалардан ҳам ўз ўрнида фойдаланди.

*А. Навоийда турк тиллари бойлигидан
фойдаланиш усуллари ва уларнинг
стилистик хусусиятлари*

Ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун курашган А. Навоий бошқа туркий тилларнинг материалларидан ҳам самарали фойдаланади. А. Навоий даврида ҳам ўзбек, туркман, озарбайжон, тожик халқлари бир-бирларининг адабий тажрибаларидан илҳомланиб, адабий традицияларни давом эттирдилар. Бу нарса адабий тилга ҳам ўз таъсирини кўрсатарди.

А. Навоий асарларини кўздан кечирсак, уларда

гарбий ёки ўғуз тилларига хос бир қанча лексик ва грамматик белгиларни учратамиз.

Навой бошқа туркий тиллар бойлигидан фойдаланишда «бир халққа тегишли бўлган сўз етмиш икки тилнинг сўзига айланиши мумкин» деган концепцияга амал қилиб иш тутлади.

Туркий тилларнинг сўзларидан фойдаланишда Навой она тилининг лугат бойлигини юқори даражага кўтариш учун курашди. Бошқа тилларнинг ҳисобидан бўлса ҳам она тилининг бойлигини ошириш ва демократлаштириш асосий мақсад қилиб олинади.

А. Навой асарларида бошқа туркий тиллардан ўзлаштирилган сўзлар она тилига жуда мустақкам сингиб кетди.

1. Гарбий тиллардан ўзлаштирилган баъзи сўзларнинг ўзбек тилида синонимлари ҳам мавжуд эди. Масалан: эв (Наводир-уш-шаббоб) — уй, ўл (Ғаройиб-ус-сигар) — бўл кабилар.

Фурбатда тушиб заиф бемор ўлдум,

Дарди-гам, меҳнат илкида зор ўлдум.

2. Айрим сўзлар борки, уларнинг синонимлари ўзбек тилида йўқдир. Масалан: бўйла—Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз инҳон бўлгач қуёш; уйумоқ («Фавонд-ал-кибар») — ухламоқ, эскилмак («Ғаройиб-ус-сигар») — эскирмоқ кабилар.

Навой асарларида морфологик жиҳатдан гарбий туркий тилга хос бўлган баъзи грамматик формалар ҳам учрайди. Масалан, *-миш* аффикси учрайдики, бу аффикс воситасида ўтган замон сифатдоши ясалгандир: ўлмишам—бўлдим, топмишам—топдим, қилмишам—қилмади, боғламишмен,—боғладим, топмамишлар—топмадилар каби.

Ул майини ичиб йўлнингда баст ўлмишмен,

Хай-ҳай не дедим, магарки маст бўлмишмен.

(«Фавонд-ул-кибар»)

Ҳозирги-келаси замон феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формалари ҳозирги озарбайжон тилларидаги каби ишлатилади.

Масалан: борурам — бораман, ўпарам — ўпаман, қилмам—қилмайман каби.

Оталиқ ҳақи учун бордур арода,

Ижозат истарам бу мажорода.

(«Наводир-уш-шаббоб»).

А. Навоий асарларида ҳозирги-келаси замон феълнинг биринчи шахс бирлиги кўп қўлланилади. Бу форма эски озарбайжон ва туркман тилларига хос хусусиятдир.¹ Масалан: де олман—айтолмайман, айтман—айтмайман, билман—билмайман, айирман—ажратолмайман.

Туруп маърузда сўз қадимни *билман*,
Жавоб айтурга ўз ҳадимни *билман*.

(«Наводир-уш-шабоб»).

А. Навоий ва унинг замондошлари асарлари тилида жўналиш келишигининг гарбий формаси -а, -на формалари маҳсулдор ишлатилади.

Масалан: кўнглима, бағрима каби.

А. Навоий тилида инфинитивнинг бўлишсиз формаси ҳам учрайдики, бу хусусият ҳам эски озарбайжон, туркман тилларининг хусусиятидир.

Масалан: олмамоғ—олмаслик, урмамоғ—урмаслик, бермамоғ—бермаслик каби.

Навоий тилида учровчи гарбий формалар ўринли ва маълум стилистик мақсадни кўзда тутиб ишлатилган бўлишига қарамай, бу формаларнинг нутқдаги функцияси ва маъно оттенкаси кенг оммага тушунарли эмас эди. Чунки бу формалар Навоийгача бўлган ва уларни адабий-китобий тил анъаналарининг давоми деб изоҳлаш керак.

А. Навоийнинг тилларга муносабати

А. Навоий ўзбек адабий тилининг равнақи учун кураш олиб борди. У халқ жонли тилини қунт билан ўрганди, унинг бойликлари замирида адабий тилни бўйитди. Бу билан чекланмасдан, араб ва форс-тожик тиллари бойликларидан ҳам самарали фойдаланди. А. Навоий она тили учун кураш жараёнида давлат, адабиёт ва фан тили бўлган форс-тожик тилининг устунликларини ҳам кўрсатди.

Маълумки, форс-тожик тилида яратилган адабиёт ўзбек тилидаги адабиётга нисбатан бойроқ тажрибага эга эди. Форс-тожик тилининг грамматик қонун-қоида-

1 А. И. Поцелуевский. Диалекты туркменского языка, Анхабад, 1936, 53-бет.

лари бирмунча ишланган ва ҳатто қофия-лугат китоблари ҳам яратилган эди. Бинобарин, форс - тожик тилида ўрта миёна асарлар ижод этиш бирмунча енгилроқ ва осонроқ эди. Шунинг учун кўпгина ўзбек ёзувчилари ҳам форс-тожик тилида асарлар ижод қиладилар. Бу нарсани А. Навоийнинг ўзи ҳам тан олиб, «Муҳокамат-ул-лугатайн»да шундай ёзади:

«Бас бу ҳайсиётлардин андоқ маълум бўлурким, бу тилда (ўзбек тилида) ғариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хуш оянда тартиб ва робоянда таркиб билад, боғламоғининг душворлиги бор. Мубтадий таъби ул назми душворлиг билад боғламоқдин кўфт топиб, мутанаффир бўлур ва осонроқ сари майл қилур. Чун неча қатла бу навъ воқий бўлди, таъби хўй қилди. Чун таъби муътод бўлди, ўз муътодин қўюб ғайри муътодгаким, мушкулроқ ҳам бўлғай, майл қилмоғи муттааззирдур».

Бундан ташқари, форс-тожик тилининг нуфузи анча кучли эди. Бу ҳақда А. Навоий қуйидагича ёзади: «...турк улусининг хуштаъблари мажмуи сорт тили билад назм айтқайлар ва билкул турк тили билад айтмағайлар, балки кўпи айта бўлмағайлар».

А. Навоий бу назарий фикрларида бошқа тилларни, жумладан, форс-тожик тилини камситмайди, олим ва шоирларнинг бу тилда ижод этишларини инкор қилмайди. У бир асарида юқори маълумотли баркамол бўлиш учун илм қайси тилда бунёдга келган бўлмасин, ҳамма тилда ҳам ўқиб-ўрганишга ҳаракат қилиш лозимлигини уқтирган эди.

Ибрию юнонию, сурёни ҳам,

Ҳинду агар сўрса билиб они ҳам.

Ўз идеясига содир бўлган А. Навоий форс-тожик тили ва маданиятини чуқур билиб, ўрганиб, ўзи ҳам бу тилда ажойиб асарлар яратди.

А. Навоий «форс сўз усталари ва афсоналарга пардоз берувчилар» ижодини танқидий ўрганиб, улардаги қимматли томонларни, гўзал жумлаларни она тилига олиб кирди. Натижада ўзбек адабий тилини форсий тил даражасига кўтарди.

Навоий ўз асарларида форс-тожикча сўзлардан турли стилистик мақсадларда фойдаланиш билан бирга, айрим грамматик формалардан ҳам самарали фойдаланди.

Навойӣ асарларини кўздан кечирсак, форс-тожик тилига хос «ёйи ваҳдат» ноаниқлик белгисини самарали ишлатганини кўрамиз: меҳрибоне—қандайдир меҳрибон, девонае — қандайдир девона, жаме—қандайдир май, Бу тоифадын.. агар арпае алмас эшакдур...

(«Маҳбуб-ул-қулуб»).

Форс-тожик тилига хос -ий, -вар, -сар, -нак, -фам, -ваш каби аффикслар ҳам кўплаб учрайди: зинданий, данышвар, қоҳсар—тоглик, дарднак, гамнак, париваш каби.

Навойӣ асарларида форс-тожик тилига хос изофат конструкциялари ҳам кўплаб учрайди: сойири фалак, даҳри фитнағиз, муддати мадид, шаҳзодаи париваш каби.

А. Навойӣ баъзи ўзбекча сўзларга форсча-тожикча аффикслар қўшса, баъзан форс-тожикча сўзларга ўзбекча аффикслар қўшиб ишлатади. Бу билан ўзбек тилининг стилистик имкониятини кенгайтиради. Масалан:

Яъни бу жунун фасонасидин,

Расволик ўти забонасидин.

А. Навойӣ форс-тожик тилига зўр эътибор билан қараб, унинг бойликларидан самарали фойдаланиш билан бирга, араб тилига ҳам алоҳида симпатия билан қарайди.

А. Навойӣ араб ва ҳинд тилларини баҳолашда баъзи чалкашликларга йўл қўяди. Шунинг учун ҳам бирини мақтайди ва иккинчисига нотўғри муносабатда бўлади.

А. Навойӣ араб тилига юқори баҳо берар экан, у тилга хос лексик ва грамматик нормалардан самарали фойдаланади. Ҳатто ҳамма асарларига арабча ном беради. Кўплаб арабча сўзларни ўз асарларига олиб киради. Баъзи арабча грамматик форма ва кўрсаткичлардан самарали фойдаланади.

Навойӣ тилида арабча аниқлик белгиси «ал» билан келган бир қанча арабча сўз ва сўз бирикмалари мавжуд: алқисса, филжумла. Бундан ташқари, қуйидаги морфологик элементларни учратамиз:

1. Арабча кўплик -ин: муқаррабин — яқинлашувчилар, муъминин—диндорлар.

2. -Ат кўплик қўшимчаси: воқнат, ҳадисат, калмат, маҳлуқат, мушкилат каби,

Бундан ташқари, Навоий тилида кўплаб синик формали арабча кўплик ишлатилади: сир-асрор, вазир-вузара, шаир-шуъара, фан-фуун, илм-улум кабилар.

Кўшалок соғни ифодаловчи арабча айн аффикси ҳам Навоийда кўп учрайди. Масалан: валидайн, фарзайн кабилар. Умуман, Навоий араб тили формаларидан ҳам самарали фойдалангандир.

А. Навоий поэтик асарларининг тили ва стили

(Арабча, форсча лексик элементларнинг кўпчилиги А. Навоий асарларининг тилини анча мураккаблаштирган дир. Классик жанр системасидан ва поэзиянинг арабча вази ўлчовларидан фойдаланиш А. Навоийга поэтик эркинлик бермади.

Бундан ташқари, ўша давр таомилига кўра поэтик асарлар кўтаринки, дабдабали услуб билан битилиши керак. Бундай традиция таъсири натижасида поэтик услуб жонли халқ тилидан, қисман бўлса-да, узиниб қолган эди. Шунинг учун А. Навоий поэтик тематика соҳасида эски традициядан четга чиққан бўлса ҳам тил ва услуб масалаларида классик традиция чегарасидан чиқа олмади.

А. Навоий ўзининг поэтик асарлари («Чор девон», «Хамса»)да ўзбек тилини ҳам форс-тожик тили каби дабдабали жарағлашнинг истади. Шунинг учун асар тили ва стилига дабдабали руҳ беришга ҳаракат қилди.

Навоий асарларига фонетик жиҳатдан ёндашсак, унда шарқий-туркистон тилидаги «й» товушининг прототиплари бўлмиш *д*, *дз*, *з* товушлари учрамайди. Ҳамма ўрнида *д*-диалект, *й*-диалектга ўз ўрнини бўшатиб берган.

Худ ила жавшан кўйибу боғлабон тегу камар.

Морфологик жиҳатдан куйидагиларни кўрсатиш мумкин: Навоий тилида отларнинг аниқлик ва нобаниқлик белгилари мавжуддир.

Отларнинг аниқлик ҳолатини ифодалашда тожик тилидан олинган ёйи ишорат белгиси ишлатилган. Ёйи ишорат график нуқтаи назардан нобаниқлик белгиси *и* билан берилади. Лекин у ўзининг маъно ва тарихий келиб чиқиши билан фарқланади. Аниқлик белгиси қадимги форс тилининг олмоши айта сўзидан келиб

чиққандир.¹ Ўзбек тилига у дариӣ тили орқали ўтгандир.

Масалан: Эй кош сипехри тийра анжум
Ки яъни мен ғариби нотавондин.

Аниқлик белгисини ифодалашда арабча -а қўшимчаси ҳам ишлатилади ва предметнинг яккалигини билдиради.

Масалан: Зоҳид сенга хур манга *жонона* керак,
Жаннат сенга бўлсин, манга *майхона* керак.

Ноаниқлик белгиси эса график жиҳатдан ишдошлардан сўнг -и билан унлилардан сўнг -ий билан берилади ва ноаниқ предметни ифодалайди.

Масалан: Ҳинд мулкида бор эди шоҳи
Шоҳлиг ишларидин огоҳи.

А. Навоий тилидаги бу каби отларнинг аниқлик ва ноаниқлик ҳолати дабдабали услуб талабига биноан қабул қилингандир.

Келишик аффикслари ҳозирги ўзбек тилидаги келишик, лекин баъзи фонетик вариантларига ҳам эга. Масалан, чиқиш келишиги асосан -дин, -тин тарзида қўлланилади:

Қилди *жондин* беҳабар, гар қилди *жонондин*
хабар.

Феълнинг инфинитив формаси -мақ, -мак аффикслари орқали сифатнинг қийсий даражаси -рақ, -рак аффикслари билан ясалади.

Ким кўрубтур чу нагман тузмак,
Гаҳ қилиб қатл, гоҳ *тиргузмак*,
Ким *йироқрақтин* айладим фарёд.

Ҳозирги ўзбек тилидан фарқли Навоий поэтик асарлари тилида сифатдошнинг -ғучи, -ғучи, -қучи, -қучи аффикслари, равишдошнинг -бон, -ибон аффикслари мавжуддир.

Масалан: Уркубон йўлдин оти чиққон эмиш,
Бир-икки қул билан азиққон эмиш

Навоий поэтик асарлари синтаксиси масаласига келсак, уларда форс ва араб тилларига хос изофат кон-

1 А. Рустамов. Некоторые грамматические особенности языка «Махбуб-ул-қулуб» Алишера Навои, автореферат канд. дисс. Ташкент, 1958, 4-бет.

струкцияларини, қўшма гапларнинг ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлмаган хусусиятларини учратамиз.

Деди Шайх:—Эй шўх, не қолди, — дегил,

Ҳарна матлуб ўлса мендин истагил!

нақди ишқинг, жоми зоҳир, жоми бехумор, фасли гул каби.

Алишер Навоий поэтик асарлари тилида сўзлашув нутқиға хос синтактик конструкцияларни ҳам учратамиз. Айниқса, у сўзлашув нутқининг диалог формасидан самарали фойдаланган. Агар ҳозирги ўзбек тилида диалог автор гаписиз қўлланилса, Навоий поэтикасида автор гапи билан келган:

Деди: қайдинсен эй мажнуни гумраҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда агаҳ.

Деди: недур санга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамиша.

(«Фарҳод ва Ширин»).

Навоий асарларини лексик нуқтаи назардан кўздан кечирсак; унда арабча ва форсча сўзлар кўпчиликини ташкил қилади. А. Навоийнинг поэтик асарларида романтик тасвир ўринлари ҳам учрайди. У билан боғлиқ бўлган мифологик, романтик лексикаға ҳам дуч келамиз. Бундан ташқари, Навоий поэтикасида кўтаринки руҳ билан дабдабали услуб билан тасвирлаш моментлари учрайдики, ундай ўринларда кўтаринки гражданлик пафосини ифодаловчи лексикаға мурожаат қилади.

Навоий асарларида авд—қайтиш, адам—йўқлик, асрор — сирлар, байзо—оқ, барқ—яшин, ваҳдат — бирлик, даъб—одат, духон — тутун, кавкаб — юлдуз, лаҳн—ашула, мужриб—созанда, саҳоб — булут каби арабча сўзлар; тор — ип, тифл—гўдак, савт—товуш, равзана — дарча, пайкар — гавда, ойин — тортиб, ниҳон — яширин, майкада — майхона каби форс-тожикча сўзлар учрайди.

Поэтик лексика. Бунда Навоийдан олдин ва ундан кейинги шоирлар асарларида учровчи сўзларни кiritиш мумкин: багир — жигар, битик — хат, битимоқ — ёзмоқ, бурна — илгари, дубдурун — оёқ товуши, ёвутмоқ — яқинлаштирмақ, ёлин — шуъла, ёғи — душман, илик — кўл, прик — катта, итик—ўткир, итмоқ — йўқ бўлмоқ, кўк — куй, туз — тўғри қабилар.

Мифологик ва қадимси номлар: Барахман, Дажла, Жайхун, Жамшид, Жўйбор, Зуҳал (Сатурн), Зуҳра

(Венера), Ноҳид (Муштарий), Дабир (Юпитер), Зол, Моний, Ҳотами Тоний кабилар.

Дабдабали услубни беришда Навоий унга хос сўз ва бирикмаларни ишлатади.

Масалан: Масиҳо, руҳуллаҳ, кавкаб, гардун — сарир—тахти осмондан баланд, гардунфирош — олий мартабали, гардуншигов — осмонни ёрувчи, гаруншукӯх — осмондай саловатли, жонфазоянда — жонга рӯҳат берувчи кабилар.

Навоий ишлатган тил материалларини поэтик асарлар идеясини очишга хизмат қилдирди. Навоий ўз поэтик асарларида дабдабали услубга мурожаат қилаётган экан, тўлиқ у услубга эргашиб иш тутмади. Ўзидан олдинги араб китобий тил традициясига эргашмади.

У ўзининг поэтик асарларида қаҳрамонларнинг тилига катта эътибор беради ва уларнинг тил хусусиятлари билан қаҳрамон қиёфасини очади. Масалан, Фарҳод ва Хисрав пфода услубига диққат қилинг.

Шоир ўз поэтикасида халқ оғзаки ижодидаги тасвирий усуллардан ҳам илҳом олади халқ тилига хос тасвирдан, мақол ва маталлардан усталик билан фойдаланади.

Борибон аҳбобу мен гафлат асири бўлмағум,
Уйладурким ит *уюб қолдию кўчти карвон.*

Тўкиб май муҳтасиб, мен йиғладим лекин
ул усрукка,
Сув келтирмак ҳамону кўза синдурмоқ
ҳамон эрмиш.

А. Навоий поэтик нутққа танганали тус берувчи турли хил мурожаатлардан усталик билан фойдаланди.

Эй Навоий, ёр учун тортар эдинг гурбатда ранж.
Эй мусулмонлар, билингким, бўлди умрүм ҳосили,
Манга бўлсанг не хизри раҳ кетиб, *эй оби ҳайвоним.*

Навоий поэтик асарларида тазод, мумтанеъ, таноусуб (параллелизм), жонлантириш каби бадий усулларнинг, ўхшатиш, муболага каби бадий тил воситаларининг ранг-баранг ва ажойиб намуналаридан усталик билан фойдаланди.

Тазод: Жаҳонки, оҳим била тийрадур, эмас мумкин,
Бу шом рафъи юзунг субҳи бўлмайин мавжуд.

Ухшатиши: Шакар лаблар табассум қилганини
кўргач кўнгул берма,
Ки бедилларни аччиқ йиғлатур
охир шу шаккарханд.

Таносуб: Шоҳ десанг кимда кўруб тожни,
Шоҳ дегил бу важҳ ила муҳтожни.

Навойи она тили учун курашар экан, у она тилининг бой лугат составидан ҳам самарали фойдаланди. Тил ва услуб жиҳатдан маълум даражада халққа тўшунарли бўлиши учун ҳаракат қилди. Чунки у халқ билан ўз она тилида сўзлашиш зарур деган принципга амал қилди. Шунинг учун ҳам унинг поэтик асарлари ҳозиргача халқимиз томошидан севиб ўқилмоқда.

А. Навоий прозаик асарларининг тили ва стили

Алшер Навоий ўзбек тилининг лугат бойликларини фақат поэтикадагина эмас, балки прозада ҳам синаб кўрди.

Ўзбек адабий тилининг тараққиёти бу тилда фақат бадий асарлар яратишинигина эмас, балки илмий асарлар, жумладан, адабиётшунослик, тилшунослик, фалсафа, ахлоқ ва тарихга доир асарлар яратишини ҳам тақозо қилар эди. Ана шу эҳтиёж асосида А. Навоийнинг «Мезон-ул-авзон», «Мажлис-ун-нафонс», «Муҳокамат-ул-луғатайн», «Маҳбуб-ул-қулуб», «Ҳолати Шаҳлавон Муҳаммад», «Насоим-ул-муҳаббат», «Арбаин», «Тарихи анбиё ва ҳукамо» каби прозаик асарлари вуҷудга келгандир.

Алшер Навоий ўзининг прозаик асарларини икки хил услубда ижод этди. Биринчиси дабдабали услуб бўлса, иккинчиси халқ тили услубида ёзилгандир. Дабдабали услубда ёзилган прозаик асарларида арабча, форсча сўз ва формалар кўп қўлланилади. Бундай асарларидаги тема ва мазмун ҳам дабдалали услуб билан боғлиқдир.

Масалан: «У дақиқ фанда кўшиш ва саъй кўргузуб даҳли том ва маҳорати молакалом топиб эрди дилкаш нақшлар ва амаллар ва дилнисанд қавллар ва газаллар тасниф қилур эрди» («Ҳолати Шаҳлавон Муҳаммад»). «Турк алфози возин асру кўп вақтда муболага изҳори қилиб, жузвий мафҳумот учун алфоз вазъ қи-

либдурким, соҳиб вуқуф киши то зохир қилмас, инонса ҳам бўлмас» («Муҳокамат-ул-луғатайн»).

Келтирилган парчалардан кўриниб турибдики, Навоий баёнидаги кўпчилик сўзлар ҳозирги китобхонларга тушунарли эмас. Чунки мисоллардаги сўзларнинг кўпчилиги араб, форс-тожик тилларига тегишлидир.

А. Навоийнинг халқ тили услубига яқин ёзилган прозаик асарлари халқ услубига хос баёнга, услубий воситаларга эгадир.

Масалан, А. Навоий ҳаммага маълум бўлган Эзоп ҳақидаги ҳикояни Луқмон ҳаким тилидан ёзар экан, халқ сўзлашув тилига хос соддалик, пухталинка интилади:

«Баъзи дебутурларки, қул эрди ва озод бўлганида муҳтаמיד ривоят бор. Бирини буки, хожаси бир руд қирғоғинда биров била нард ўйнади, шу шарт билаки, марҳум бўлгон бу руд сувин тамом ичгай ё молин бергай. Ва Луқмон хожаси ўтқузди. Ҳариф рудхона сўйин тутатмоқ таклиф қилди. Ва ул мутҳайир бўлди. Луқмон деликим, шарт қиладургон вақтдаги сувни ҳозир кил ё ғаразинг бу ҳозир сув бўлгон бўлса, руднинг бу қирғоғиндаги сувни ичгунча нори қирғоғиндаги сувни турғуз! Ҳариф бу ишдин ожиз бўлди. Хожаси халос топиб, Луқмонни озод қилди».

Бу парчадан ҳам кўриниб турибдики, А. Навоий прозада халқ тили бойлигидан самарали фойдаланган.

А. Навоий прозаик асарларида сўзлашув нутқи синтаксисига хос фикрни ихчам ва қисқа баён этишга, савол-жавоб формаларидан, сўз-гап компонентли қўшма гаплардан фойдаланишга ҳаракат қилгандир. Баъзи ўринларда сўзлашув нутқи сўз тартибига амал қилиб, фикр баён этгандир:

«Асҳоб ҳокимга арз қилурлар. Ҳоким ул от тамаъи-ғаки, бу васила била шояд Хожадин тиласа бўлғай, туш-тушдаги йўлларга кишилар чоптуруб, ўғриларни тутуб, бир улуг навқаридин Хожа хизматиға йиборур икки кўҳистоний ўғри била. Асҳоб айтурларки, ҳоким ўғрини тутиб, отни фалон улуг навқаридин йиборибтур, тошқоридур. Хожа дерларки, кирсун. Ул навқар киргач, Хожа таъзим учун қўпарлар ваъани ўлтуртурлар. Ул киши мулозимларига ишорат қилурким, ўғриларни кюрурлар — иликлари боғлиғ. Алар ҳам киргач, Хожа ҳамул дастур била қўпарлар ва аларни ўлтуртур-

лар ва иликларин ештурурлар ва сўрарларки, қайди-лигсиз? Дерларки, Кўҳистонлиғ. Сўрарларки, ҳоло, ул ён озим эрдингиз?

Дерларки: *бале*. Дерларки, *магар аёғ эрдингиз?* Дерларки, *бале*. Дерларки, кўпунг, ул от сизга дарбойистроқдир, олинг, боринг». («Насоим-ул-муҳаббат»).

Лексик жиҳатдан Навоий прозаик асарларининг тили ва услуби поэтик асарлари тили ва услубидан турли соҳаларга тегинли терминларга бойлиги билан ажралиб туради. Прозаник асарлар тилида таълим, тарбия, фалсафа, ахлоқ ва одобга, тил ва адабиётга, тарихга тегишли кўплаб терминларни учратамиз.

А. Навоий ўзбек адабий тил лугатини терминлар ва сўзлар билан бойинтар экан, бунда уларнинг ҳамма учун тушунарли бўлишига эришди. Шу нуқтаназардан баъзи сўз ва терминларни изоҳлаб, уларнинг нутқдаги ҳолатини кўрсатиш учун ўз ва замондошлари асарларидан мисоллар келтирди.

Масалан, туркийча холнинг каттасини менг деб аташини изоҳлаб қуйидаги байтни келтиради:

Анингким, ол энгинда менг яратти.

Бўйи бирла сочини тенг яратти.

Алишер Навоий томонидан киритилган терминларнинг кўпчилиги келиб чиқини жиҳатидан ўзбекчадир.

Масалан: сўз, тил, қўшиқ каби.

Лекин баъзи терминларни шилатадики, улар араб, форс тилларидан олинган, уларнинг муқоясаси ўзбек тилида ҳам бордир. Масалан, алфоз — сўзлар, атроқ — турклар, волид — ота, волида — она, гуфтор — сўз, элбон — тил, калом — сўз, калимат — сўзлар, китоба — ёзув, китобат — ёзиш, мактуб — хат, лафз — сўз, лисон — тил, наво — куй, сабақ — дарс кабилар.

Алишер Навоий бошқа тилларга хос терминларни киригишда ҳеч бир иккиланмади. Масалан, «Мезон-ул-авзон» асарида аруз вазнининг ўзига хос хусусиятлари, унинг турли тиллардаги вариантлари ва шилланишларини баён этар экан, аруз назариясига хос тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳазаж, ражаз, рамал, мунсарех, музореъ, муқтазаб, мужтасс, сареъ, жадид, қариб, ҳафиф, мушокил, мутақориб, мутадорни каби арабча, форсча терминларни қўллайди. Бундан ташқари, Навоий ўзбек шеъриятида араб, форс шеъриятидан

фарқли турлари борлигини кўрсатади. Навоий уларни номлашда халқ тилига мурожаат қилади. Янги вазн ва шеърини формаларнинг халқ орасида юритилган номларини, номи йўқларини эса аруздаги вазнлардан қайси бирига тўғри келса, шу вазн номи билан атади. Навоий бу ўринда термин танлашнинг ички ва ташқи манбаларидан самарали фойдаланди.

У халқ қўшиқларига хос вазн ва шеърини формаларни туюқ, қўшиқ, чанги, муҳаббатнома, мустазод, орузворий, туркий каби терминлар билан атайди.

Навоий томонидан қўлланилган терминларнинг асосий қисми ҳозир ҳам адабиётшунослик термини сифатида ишлатилмоқда.

Алишер Навоий таниқли шоир, олим ва таржимон сифатида прозаик асарлари билан ўзбек адабий тилини бойитди. У прозаик асарларида ҳам фақат дабдабали услубининга қўлламастан, балки халқ тилига хос услубда ҳам иш кўрди.

А. Навоий мактубларининг тили ва услуби

Буюк мутафаккир А. Навоий поэзияда, прозада, адабиётшунослик, тарихшунослик, тилшунослик соҳаларида асарлар ёзди. Шоир давлат ҳужжатлари ва хатларни ҳам форс-тожик тилидан қолишмайдиган даражада ўзбек тилида ёзиш мумкин деб ҳисоблади.

Ана шу нуқтан назардан ёндошиб, ўзбек тилида «Муншаот», «Вақфия» асарларини ёзди. Бу асарларида турли хил хатлар, давлат ҳужжатлари ва вақфиомаларнинг намуналарини келтирди. Шоир бу асарларини ёзишдан мақсадни ифодалаб, «Муншаот»да шундай ёзди:

«... ва муқобалада форсий алфознинг дилпазир ишолари мавжуд ва дилписанд макотиб домлолари маъбуд. То ҳаёлга андоқ келдиким, турк алфозининг доғи руқбалари ҳамул мисол билан айтилмай ва бу тил номларини ҳам ўшул минвол билан сабт этилмай».

А. Навоий «турк алфози»да «нома»лар битар экан, уларни содда, равои тилда ёзди.

А. Навоий мактубларида жумла ва гаплар сўзлашув нутқи тарзида тузилган. Шоир мактубларини халқ тилининг гўзал намунаси деса бўлади. Мактубларда гап-

лар ҳозирги ўзбек тилида кўпинча тартиб сонлар билан бошланса, Навоийда кириш иборалар кўп ишлатилади. Масалан, керак эрдиким, яна улким, биллоҳ, холоким, илтимос улким каби.

Яна улким, мундин ортуқ жузъияти арз қилилса шояд мутолааси мужибби калоли хотир бўлғай. Аммо саъй қилилсаким, жамъи умурда тенгри таоло ёдидин ғофил бўлулмаса.

Асосан мактубларда гаплар феълнинг шарт, орзу-истак формаларини олган сўзлар билан тугайди.

Масалан: банданавоз бўлғай, арзиға еткурулса, журмона олсалар, мазкур бўлса каби.

А. Навоий ёшларга ичкиликнинг фойдасидан кўра зарари кўплигини таъкидлаб хат ёзар экан, юқоридаги формалардан самарали фойдаланади:

«Яна улким, мажлис қуруб чоғир ичарға кўп ҳирс кўрсатилмаса, агар аҳёнан биззарур воқия бўлса, наввобга муқаррар қилинсаким, ҳукм бўлмағон киши мутлақо муртакиб бўлмаса, ё мажлисда тартибе маръи бўлса».

Ёки: «Агарчи кичик эрдинг, аммо андоқ эмаски, хотирингдин маҳв бўлмиш бўлғай ва агарчи тифл эрдинг, андоқ эрмаски, замирингдин унутулмиш бўлғай!»

Лексик жиҳатдан мактублар тилида арабча, форсча сўзлар кам учрайди.

Умуман, Алишер Навоий ўз мактублари билан ҳам ўзбек тилининг мактубий услубини бошлаб берди ва унинг етук намуналарини яратди.

«Муҳокамат-ул-луғатайн» ва унинг ўзбек тили тарихида туган йрни

А. Навоий ўзининг «Чор девон», «Хамса», «Маҳбуб-ул-қулуб», «Мажолис-ун нафонс», «Мезон-ул авзон» каби асарлари билан ўзбек адабий тилини практик жиҳатдан асослаган бўлса, «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида назарий томондан асослади. Бу асар А. Навоий умрининг охирларида 1499 йилда ёзилган.

«Муҳокамат-ул-луғатайн»да эски ўзбек тили билан форс-тожик тили бир-бирига чоғиштирилади ва бу билан ноқардош тилларни қиёсий ўрганиш методини бошлаб берди. Ўзбек тилининг форс-тожик тили билан чоғиш-

тирар экан, ўзбек тилининг ҳам бой имкониятлари маъжудлигини кўрсатади.

А. Навоий тилларни қиёсий ўрганиш билан бирга, китобда умумий тилшуносликка доир фикрларини ҳам олға суради. «Муҳокамат-ул-луғатайн»да тил ва тафаккур, тилларнинг келиб чиқиши ҳақидаги фикрларини олға суради.

Навоий асарда тил ва тафаккурнинг умумий масалаларини тўғри ҳал қилгани ҳолда, тилнинг келиб чиқишини азиз авлиёларга боғлайди. Бу ундаги схоластик фалсафа ва ислом ақидаларининг таъсирidir.

А. Навоийнинг «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида олға сурган ва ўзбек тили тарихи учун қимматли фикрлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбек тилини форс-тожик тили билан чоғиштириб, унинг форс тилидан қолишмаслигини кўрсатиб, ўзбек тилида асарлар ёзишга ёзувчиларни рағбатлантирди.

2. А. Навоий икки тилни чоғиштирганда ўзбек тили луғат бойлигининг устунлигини кўрсатди. Асарда 100 феълни келтириб, уларни анализ қилади. Ўзбек тилининг бошқа лексик қатламларига хос сўзларни келтиради ва бу билан ўзбек тили луғат бойлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам уни хазина, дейди. Лекин у хазинанинг атрофини, Навоий таъбири билан айтганда, «илон»лар ва «тикан»лар ўраб олган. Навоий ана шу «илон» ва «тикан»лардан кўрқмасдан, ўзбек тилидан фойдаланишга ёзувчиларни даъват этди.

3. Икки тилни қиёслаб экан, Навоий ўзбек тилининг сўз ясалиш борасида устунликларини кўрсатади. «Муҳокамат-ул-луғатайн»дан ўзбек тили тарихидаги сўз ясалиш масаласи ҳақида қимматли фикрлар олиш мумкин.

Айниқса, от ясовчи -чи, -вул аффикслари, феъл формаси ясовчи -иш, -т, -л аффикслари ҳақидаги фикрлари диққатга сазовордир.

4. Ўзбек тилининг тарихий фонетикасига доир оригинал фикрлар маъжуддир. Навоий *вов* (у, в) ва *ей* (и, е) товушларининг турли талаффуз этилиши натижасида сўз маъноларининг ўзгариши юз беришини кўрсатади. Навоий бу ҳақда бундай ёзади: «Ва кўк лафзини ҳам неча маъни билан истеъмол қилурлар. Бирини кўк — осмон-

ни дерлар. Яна кўк оҳангдур. Яна кўк тиграда кўккландур. Яна кўк қадогни ҳам дерлар. Яна кўк сабза ва ўлангни доғи дерлар».

5. Ўзбек тили ва форс-тожик тилини чоғиштирар экан, ўзбек тили тарихи стилистикасига хос хусусиятларни ҳам баён этади.

Ўзбек тилининг бой имкониятларидан фойдаланиб, ўзининг қайси жанр ва услубда асарлар ёзганлигини алоҳида таъкидлайди. А. Навоий ўзи айтганидек, унинг сўзларининг мартабаси юқориликдан пастга түшмайди.

Умуман, А. Навоий ўзбек тили тарихига ва ўзбек адабий тили фанига муносиб ҳисса қўшди. Навоий асарлари ўзбек халқи томонидан юқори баҳоланди ва қайта-қайта нашр этилди.

XVI асо ўзбек адабий тили тараққийетини йрганишда З. М. Бобир асарлари тилининг аҳомияти

З. М. Бобир дунёвий адабиётининг гўзал намуналарини яратган лирик шоир ва зўр илмий-тарихий қимматга эга бўлган мемуар асар «Бобирнома»нинг авторидир.

З. М. Бобир асарларининг ижобий томонларига бири — тилининг соддалигидир. У ўз асарларини содда тилда ёзган ва бошқаларни ҳам шундай ёзишга чақиради. Бу ҳақда Бобирнинг ўғли Хўмоюнга ёзган хати характерлидир. Унинг дабдабали услубда ёзилган бир хатини танқид қилиб, у шундай ёзади:

«Мундин нари бетақаллуф ва равшан ва пок алфоз бида бити, ҳам сенго ташвиш озроқ бўлур, ҳам ўқувчиға».

З. Бобирнинг содда услуб ва тил билан ёзишни талаб этиши ва шунга ўзининг амал қилиши прогрессив ҳодисадир.

Бадний услубнинг соддалиги Бобир асарларининг ўқувчига тез англашиларини бўдишига, бадний тасвир воситаларининг оммабон бўлишига, бадний тасвир воситаларининг оммабон бўлишига олиб келиди.

З. М. Бобир ўз шеърларида халқ мақоллари ва ифода-ларидан уюмли фойдаланади. Масалан:

Хар ердаки гул бўлса, тикон бўлса нетонг,
Даъвойи ишқ этиб, гаёр, Бобирни айб қилма.
Ким мен эдим сенингдек, сен бўлғайсен

менингдек. ✓

Бобир параллелизм, тазод, лаф ва нашр, ўхшатиш, муболага ва бошқа турдаги усул ва бадий тил воситалари орқали темани яхшироқ ёритишга эришади.

Бобир халқ тили бойликларини, халқ оғзаки ижодидаги аскиячилик маҳоратини яхши ўрганди. Натижада у омоним ва полисемантик сўзлардан ҳамда сўз ўйинларидан усталик билан фойдаланиб, ўзбек тилида туюқнинг ажойиб намуналарини яратди:

Қадимни фироқ меҳнати ё қилди (ёйдек эгди)

Кўнглум гаму андуҳ ўтига ёқилди (куйди)

Ҳолимни сабога айтиб эрдим, эй гул,

Билман, санга шарҳ қилмади ё қилди (ёки қилди).

Бадий проза намунаси бўлган «Бобирнома» ҳам ўз даврига нисбатан содда ва образли тилда ёзилгандир.

З. М. Бобирнинг «Бобирнома» асари жуда қимматли тарихий - бадий асар бўлиб, унда Урта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон каби мамлакатларнинг XV аср охири XVI аср бошларидаги аҳволи, географияси, сўёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти ўз аксини топган.

Аслида унинг номи «Воқеаном» бўлиб, «Бобирия» баъзи таржималарида «Тузуки Бобирий», «Воқеати Бобирий» ва энг сўнг «Бобирнома» деб аталган бу асар Ҳиндистонда эски ўзбек тилида ёзилган.

«Бобирнома»нинг 14 та яқин кўлёзма нусхаси маъжуд бўлиб, уларнинг кўпи XVII - XVIII асрларда турли кишилар томонидан кўчирилган. Бу нусхалар хозир Ленинград, Калькутта, Ҳайдаробод, Лондон, Агра, Манчестер, Эдинбург каби жойларда сақланади.

«Бобирнома»нинг бир нусхаси 1737 йилда кўчирилиб, шу нусха асосида 1857 йилда Қозонда рус олими Н. Ильминский томонидан нашр этилади. Ҳайдаробод нусхаси асосида инглиз олими А. Бевериж 1905 йилда Лондонда бостиради.

«Бобирнома» 1586 йилда форс тилига, айрим парчалари 1705 йилда Витсен томонидан голланд тилига, Джон Лейден В. Эрскинлар томонидан 1826 йилда, Р. М. Калдекот томонидан 1844 йилда инглиз тилига, 1828 йилда А. Кейзер томонидан немис тилига, 1871 йилда Паве де Куртейл томонидан француз тилига, совет даврида М. Салье томонидан рус тилига таржима қилинади.

«Бобирнома»нинг Қозон ва Лондон нусхалари асо-

ёнда 1948-1949 йилларда Тошкентда икки китоб ҳолида тўла нашр этилди. Баъзи тузатишлар ва чоғиштиришлар асосида 1960 йилда яна қайта нашр қилинди.

«Бобирнома» XV аср охири XVI аср бошларидаги тарихий воқеаларни тўғри аке эттириши жиҳатидан қимматли бўлиб қолмай, у ўша даврдаги ўзбек тили аҳволини ўрганиш учун ҳам муҳим манба ҳисобланади.

З. М. Бобир «Бобирнома» асарини орқали халқ жонли тилининг бойликларини чуқур ўрганиб ва эгаллаб олганлигини, адабий тилни халқ жонли тилига яқинлаштириш учун ҳаракат қилганлигини кўрамай. Бу ҳол Бобир тил бойлигининг ошишига ва тилининг содда бўлишига олиб келди. «Бобирнома»да адабий тилда ишлатилмаган ёки тилда барқарор қўлланилмаган кўп сўзларни ишлатишга ҳаракат қилади ва улардан ўринли фойдаланади.

«Бобирнома» асарининг мазмуни ва тилини бойитиш учун Бобир халқ мақоллари ҳамда таъбирлариға катта эътибор беради. Унда фақат ўзбек мақолларигина эмас, балки форс-тожик тили мақолларини ҳам учратамиз. Улар асар тилининг ширали, оммага тушунарли бўлиши учун хизмат қилган.

Масалан: Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур. Кўзларини туз тутди. Душман не демас, тушга не кирмас. Деҳ кужову дархтон кужо (Қишлоқ қайдаю дархтлар қайда).

Узраш баътар аз гуноҳ (Узри гуноҳидан ёмонроқ).

Он гузарро об бурд (Ул кўчани сув олиб кетди).

Марг бо ёрон сураст (Дўстлар билан бирга бўлиб ўлмоқ тўйдир).

«Бобирнома» тилининг муҳим ҳусусиятларидан бири ифоданинг ихчамлиги, соддалиги ва раволигидир. Бунинг учун у сўзларни танлаб ишлатишга, оз сўз билан кўпроқ фикрни баён этишга ҳаракат қилади. Ўзбек тилининг сўз бойлигидан ижобий фойдаланиб, ундаги синоним, омоним ва антоним сўзларни кенг ва ўринли ишлатади.

Бобир «Бобирнома»да кўпинча содда гап формасини кўпроқ қўллайди. Асарда берилган қўшма гаплар ҳам тузилишига кўра содда гапларга ўхшаш бўлиб, осонлик билан таркибий компонентларга ажралади.

Масалан: То анда еткунча, меннинг билан

сакиз киши қолип эди.

Бобир асарда Андижон ва унинг атрофидаги шаҳарлар ҳақида маълумот берар экан, улар ҳақида мураккаб бўлмаган, ихчам жумлалар билан фикр юритади:

«Моварауннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўргонидан сўнгра мундин улугроқ қўргон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўққиз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас».

Бундан кўриниб турибдики, асардан олинган бу парчани ҳозирги замон китобхони ҳеч бир лугатсиз бе-малол тушуна олади.

«Бобирнома» асарининг тили ўзининг қўидаги хусусиятлари билан ҳам характерланади.

1. «Бобирнома» тилининг турланиш категорияси ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бошқа ёд-горликлардаги каби унда ҳам чиқиш келишиги -дин, тин аффикси орқали ясалади. Қолган келишиклар ҳозирги ўзбек тилидаги келишик қўшимчаларига ўхшашдир.

Масалан: Андижон сўи Уштин келур, Ахси сўи Косондин келур.

Лекин «Бобирнома»да қаратқич билан тушум, ўрин-пайт билан жўналиш ва ўрин-пайт билан чиқиш-келишиклари бир-бирининг ўрнида қўлланила беради.

Масалан: Хўжандда келиб эди. Жаҳонгир Мирзоқа Таибал тақасига келиб эди. Ҳинд фатҳида сўнг кабилар.

Эгалик маъносини ифодаловчи *-ники* аффиксининг функциясини қаратқич келишигининг қўшимчаси *-нинг* орқали ифодалаган.

Масалан: Ҳар вилоятким мусаҳҳар бўлса, чаҳордан мрзонинг бўлгай, ду даиғ анинг.

2. «Бобирнома»да сифат ясовчи *-ли* аффикси учрайди. Нисбий сифат ва абстракт отлар ясаиш учун *-лик* (*-лик*, *-лик*) аффикси ишлатилади.

Масалан: Бу оталуқ, ўгуллуқ Тамбалга орқаланиб бундай ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Асарда *-лар* аффиксини олган «яхши» сифати маълум даражада ишлатилади.

Масалан: Ўзга тўфанг андозлар отмоққа кўрсатиб яхшилар отдилар.

3. «Бобирнома» тилида ҳозирги ўзбек тилига хос бўлган *-та* билан ясалган донаник сонлар, *-тадан* билан

ясалган улуш сонлар, *-тача* билан ясалган чама сонлар, *-лаб* билан ясалган чама-улуш сонлар учрайди.

Айирув-улуш сонлар асосан *ар (-rar)* аффикси билан, чама сонлар эса синтактик йўл билан ифодаланади.

Масалан: Сипоҳи ва ранят ноумед бўлиб бирар иккирар қўргондин ташлаб қоча киришдилар. Юз чоғлик, минга чоғлик кабилар.

4. Учинчи шахс кишилиқ олмоши сон ва келишиқлар билан турланганда қадимги формаси намоён бўлади: ул—ани, анинг, анга, андин.

Ҳозирги ўзбек тилидаги сўроқ олмошларида: ташқари не, нечук, қату олмошлари мавжуд.

Ҳозирги белгилаш олмошлари билан бирга, «Бобирнома» тилида тўқал, бор сўзлари шу маънода келган. Бу факт «бари», барча» олмошларининг аслида «бор» сўзидан келиб чиққанлигини кўрсатади.

5. Ҳозирги ўзбек тилидаги равишлар «Бобирнома»да ҳам учрайди, лекин унда ҳозирги тилимизда бўлмаган асру (кўп, жуда кўп), утру (рўба рў, қарама-қарши) равишлари жуда кўп ишлатилади.

6. «Бобирнома»да сўнг кўмакчилари ҳозирги ўзбек тилидагига ўхшайди. Лекин унда «сайин» кўмакчиси билан бир қаторда «саси» кўмакчиси, «билан» кўмакчининг била, бирла, ила, ла вариантлари мавжуд.

Олд ва ён кўмакчилари ўрнида кўпроқ «қош» кўмакчиси ишлатилади.

Масалан: Сўнгралар Султон Маҳмудхон қошига борди.

7. «Бобирнома» тилида ўтимли феълларнинг мажҳул даражадаги формаси тушум келишигидаги отларни бошқариш хусусиятига эгадир. Бу форма ўзбек тилида учрамайди.

Масалан: Урдунинг ва урду утрусини мазбуд ва мустаҳкам қилилди.

Ҳозирги келаси замон феъли *-адур* аффиксини қўйиши билан ясалади: келадурман, келадурсан каби.

«Бобирнома»да эски уйғур тилига хос бўлган баъзи замон формалари мавжуд. Улардан бири *-гу* аффикси бўлиб, у келаси замон аниқ феълнинг ҳосил қилади: келгум, келгунг, келгуси каби.

«Бобирнома»да *-гу* ва бошқа аффиксларнинг бирикишидан ҳосил бўлган қўшма аффикслар (*-гулик*, *-гу-*

сиз, гудек, -гувчи каби) орқали иш-ҳаракат оти яса-лади.

Буйруқ-истак майлининг I шахс формаси *-алинг* би-лан ясалган феъллар кенг тарқалган. Масалан: Хон қо-шига Тошкентга боралинг.

«Бобирнома»а сифатдошнинг *-миш*, *-аётган* аффикс-лари билан ясалган формалари кам бўлса, *-ган*, *-адир-ган* (-диган) аффикслари билан ясалган формалари кўпдир. *-Ар* аффикси билан ясалган сифатдошлар «Бо-бирнома» тили учун нормадир.

«Бобирнома»да *-а* аффикси билан ясалган равиш-дошлар кўп қўлланилади. *-Гунча* аффикси билан ясал-ган равишдошлар кесим ва составли кесимнинг бир қис-ми сифатида қўлланилади.

Масалан: Дақиқанинг миқдори тақрибан олти фоти-ҳани бисми олло била ўқиғунчадир.

A. Навоийда бўлганидек, I шахс бирликда туслан-ган феълнинг бўлишсиз формаси *-мон* аффикси билан берилади.

Масалан: Билмон ўзлукидин бермадиму ё юқоридин ишорат бўлдиму.

Ипфинитивнинг бўлишсиз формаси *-ма* аффикси ор-қали ифодаланади.

Масалан: Иш қапуга келган мақалда жид ва эҳти-момни тақсир қилмамоқ керак.

8. «Бобирнома»даги боғловчилар ҳозирги боғловчи-ларга қисман тўғри келади. Унда кўпинча даги, вале (лекин, аммо), ваё (ёки) боғловчилари кўпроқ ишла-тилади.

Асарда эргаштирувчи боғловчиларнинг бир бутун группасини учратамиз. Улар *-ки* боғловчиси ёрдамда тузилган боғловчи ва боғловчилашган сўзлардир: киШким, вақтики, гоҳким, не учунким, бу жиҳатдин-ким, негаким-кабилар.

Масалан: Ани учунким Мир Алишер Навоийнинг му-саппафоти бовужудким Ҳирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур.

«Бобирнома» тилида лексик жиҳатдан қуйидаги сўз-ларни учратамиз: ёвуқ (яқин), черик (аскар, қўшин), қабамоқ, илғор, туз (текис ер), аримоқ (кетмоқ), илик (қўл), улус (халқ), қозоқлик (юриш), ёнмоқ (қайт-моқ), кўпмоқ (турмоқ), қасаба (шаҳарча), васат (ўр-талиқ), вофир (мўл-кўл) кабилар.

Умуман, Бобир ўзининг асарлари билан тил доши-
манди бўлганлигини ва тил бойликларидан, жонли
тилнинг хусусиятларидан моҳирлик билан фойдаланган-
лини кўрсатди. Натижада ўзбек бадий прозаси соҳа-
сида етарли тажрибага эга бўлмаган бир даврда про-
за тилида катта муваффақиятни кўлга киритди.

З. М. Бобир тилида бўлган соддалик, ~~равонлик~~ ва
пхчамлик XVII асрда Абулғозий Баҳодирхон томони-
дан ёзилган «Шажараи турк» ва «Шажараи тароки-
ма» асарларида давом эттирилди.

Тарихий дostonчиликда тил ва услуб масаласи

Ўзбек адабиётининг ва адабий тилининг улкан на-
мояндаларидан бири Муҳаммад Солиҳ классик ада-
биётда биринчи тарихий дoston бўлган «Шайбонийно-
ма»нинг авторидир.

«Шайбонийнома» темурийлар билан шайбонийлар
ўртасидаги урушларнинг даҳшатли манзараларини
тасвирлаши, бадий услуби ва тили билан классик ада-
биётнинг қимматбаҳо ёдгорлигидир.

«Шайбонийнома» дostonи 76 бобдан иборат бўлиб,
унинг Қосим номли котиб томонидан кўчирилган нусха-
си Венада сақланади. Шу нусха асосида Г. Вамбери
1885 йилда немис тилида нашр этади. 1904 йилда турко-
лог П. М. Мелиоранский томонидан чоп этилади. Фа-
қат 1961 йилга келиб «Шайбонийнома»нинг ўзбекча
танқидий тексти тайёрланиб нашр этилади.

«Шайбонийнома» тарихий дostonчиликнинг тўнғич
асари бўлиб, унда конкрет тарихий воқеалар ҳикоя қи-
линади. Дostonда реализм тенденцияси бадий услуб-
нинг энг муҳим хусусиятларидан бирига айлангандир.
Реализм тенденциялари фактларнинг мазмунидагина
эмас, балки уларни баён этиш ва ифодалашнинг бадий
усулларида, бадий тил воситаларида, ҳуллас маз-
муни билан шаклнинг бирлигида кўринади.

Муҳаммад Солиҳ адабий тилни жонли тилга яқин-
лаштиришга, жонли тил хазинасидан фойдаланиб, ада-
бий тилни бойитишга, адабий асарларни тушунарли қи-
лишга интилди.

Муҳаммад Солиҳнинг бадий тасвирлари аниқ ва
соддадир. Жонли халқ тили хазинасидан фойдаланиб,

янги бадий тил воситаларини яратади ва содда, жонли ўхшатишлар, сифатлашлар, анафоралар топади.

Масалан, Бухоро ҳокими Боқитархон характерини очиб бериш учун қуйидаги ўхшатишни ишлатади:

Бор эди сўзи унинг подонлардек,

Қилиги ёшгина ўглонлардек.

Халқ тили бойликларидан фойдаланиб, характерли жонлантириш ва муболага қўллайди:

Бўлди бисёр узум бирла қовун.

Ҳар бири дебки: «Манинг бирла ову!»

Классик адабиётда байтнинг биринчи мисрасидаги барча сўзларга иккинчи мисрадаги ҳамма сўзлар қофияланган бўлса, бу приём тарсе деб аталади. М. Солиҳ тил бойлигидан фойдаланиб, оригинал тарселар ижод қилди.

Тўзиб эрди навқари Бобирнинг

Эриб эрди жигари Бобирнинг

М. Солиҳ ўз дostonларида халқ тилидан мукамал фойдаланган ҳолда ўзига хос муболага приёмини ишлагди. Масалан, қуйидаги парчада М. Солиҳ Бобир аскарларининг қочишини шунлай муболага билан тасвирлайди:

Бир сори йўлини дарё тутди.

Сувға тушгани балиғлар ютди.

М. Солиҳ омограф сўзлардан ҳам фойдаланиб, оригинал сўз ўйини қўллашга муваффақ бўлган.

Соҳибни жилвада бўстон ичида (узум номи)

Қон ютиб соҳибни кўрган ичида (эгаси)

Юқоридаги бадий тил воситаларини яратиш учун М. Солиҳ ўзбек тилининг сўз бойлигидан ва грамматик хусусиятларидан кўп фойдаланди. Унда қуйидаги грамматик хусусиятларни кўриш мумкин:

1. «Шайбонийнома» тилида тушум келишиги *-ни, -н* аффиксига эгадир: ариғини, эл қочишини, шаҳар ҳолин, сўзумни кабилар.

Жўналиш келишиги *-га, -а* аффиксларига эга: яхшироқ сен менга ўз ўғлимдин; кўзума каби.

Чиқиш келишиги *-дин, -тин* аффикслари билан ясалади: Қуш уча олмас эди жарларидин.

Хон ани қучди ва ўпти юзидан.

Отларнинг эгалик билан турланиши ҳозирги ўзбек тилидаги кабидир.

«Шайбонийнома»да ўзбекча кўплик формаси билан

бирга, арабча, форсча формалар ҳам учрайди: Барча миззалар, бари нукарлар; фўнун—фанлар, қалмоқон—қалмоқлар каби.

«Шайбонийнома»да ўзбекча от ясовчи қўшимчалар билан бирга, форсча формалар ҳам бордир: ўқчи, кечгашичи, ўн кувлук, йиллик, беҳад. Айниқса, феълдан от ясовчи ҳоллари кўп тарқалган: кўрқоқ, қурумсоқ (кўрк, курумса), ўлат (ўл), ёмғур — ёғмур (ёғ), йўртовул (йўртмоқ), қабал (қаба), яасал (яса) каби.

2. Сонлар «Шайбонийнома»да ҳозирги ўзбек тилидаги каби формаларга эга. Фақат тартиб сонлар *-инч* аффикси билан ясалади: тўртинчи каби. Ун миңг ўрнида туман, юз миңг ўрнида лак, миллион ўрнида юз туман сўзлари ишлатилган.

3. «Шайбонийнома» тилидаги шахс - кишилик олмошлари ҳозирги кишилик олмошларига тўғри келади. Фақат учинчи шахс ўл олмоши билан бирга, «ани, оми» шакллари ҳам учрайди.

Гумон олмоши сифатида ҳозирги олмошлардан ташқари кимса, нимарса, фалон сўзлари ҳам келади. Масалан: Кел фалон кеча фалон кўча сари.

Ҳозирги сўроқ олмошларидан ташқари «Шайбонийнома» тилида не, нелар олмошлари ҳам бор.

4. Феъл, унинг грамматик категориялари, маънолари «Шайбонийнома» билан ҳозирги ўзбек адабий тилида бир хилликка эга бўлса ҳам, баъзи фарқли томонларга ҳам эгадир.

Буйруқ феълнинг иккинчи шахс бирлиги *-ғил*, *-ғил* аффикслари орқали ясалади: берғил, ўтурғил, кўрғил, қўнғил. Асарда ҳозирги ўзбек тилидаги каби *-ғин*, *-ғин* тарзида қўллаш кам келади.

Меҳдихоннинг фикрича, *-ғил*, *-ғил* аффиксларининг ўрнида *-ғин*, *-ғин* аффиксларини қўллаш кўчманчи ўзбекларда кучли бўлган. Кўчманчи ўзбеклар билан ўт-роқ ўзбеклар тилининг ўзаро чатишиши процесси «Шайбонийнома» тилига бу форманинг киришига сабабчи бўлди.

Орзу-истак майлининг биринчи шахс кўплиги *-али*, *-йлик*. *-алинг* аффикслари билан ясалади: кечали (ўтайликчи), келтурали, ташлали; кўрайлик, қалалинг каби.

5. «Шайбонийнома» тилидаги равишлар ҳозирги равишларга ўхшайди. Аммо ҳозирги тилда учрамайди-

ган анда, асру, голиба, филхол равншлари учрайди. Масалан: Бор эмиш анда қамиш асру қалин. Анда ра-
виши баъзан кўплик қўшимчасини ҳам қабул қилади:
андалар.

6. Ҳозирги ўзбек тилидаги кўмакчилардан ташиқари,
«Шайбонийнома»да қатида, қашига, ула, биқини, тегру,
дегин, теги, бурна каби кўмакчилар ҳам учрайди.

Масалан: хон қатида, улус қашига, тахти ула, ша-
ҳаринг теграсига (шаҳариниң атрофига), хон келиши-
дин бурна кабилар.

7. «Шайбонийнома» тилида ҳозирги боғловчилардан
фарқли вале-, лек, йўқ эрса, йўқ эса; гар, чу-чун боғ-
ловчилари учрайди. Масалан: Уфкаларман йўқ эса бан-
да сейга. Лек эл андин эмастур хушнуд. Чуң бу сўз-
ларни эшитти султон...

М. Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарига лекенк жи-
ҳатдан ёндашсак, у ўз асарида форсча, арабча сўзла-
ни озроқ ишлатишга, мумкин қадар жонли тилдаги
сўзларни кўпроқ ишлатишга ҳаракат қилди. Достонда
истеъмождан чиқа бошлаган, бадий адабиётда кам уч-
райдиган кўпинтаги сўзларни учратамиз: ўбого (бобо),
обога (амаки), черик (кўшин), қобқо ((дарвоза), ёга
(душман) каби.

Достонда душман сўзиниң хасм, жов, аъло, ёга,
муҳолиф каби халқ сўзиниң улус, эл, ранят каби сино-
нимик каторларидан ўринли фойдаланган.

М. Солиҳ «Шайбонийнома» достони орқали маъшиий
соҳага, ҳарбий техникага ва бошқа соҳаларга дони
кўпгина терминлар, номлар, атамаларни ўзбек адабий
тилига киритди. Уларниң ўзбекча номларини ишлатиш-
га ҳаракат қилди.

Масалан: ҳарбий қуроллар номи —соғит, дубулға,
монглойлиқ, зонубанд; жангчилар қўнадиган жой ном-
лари — пешхона, саропарда, баваржихона, шомиёна;
от-улов номлари — қатос, ежиши, убчин; май идиши
номлари — кўраки; машраба; мато номлари — тожа,
яздий, алоча; палос номлари — дебо, ғоли, мафраш,
намоди шатранжий; уруғ ва қабилалар номлари —бур-
қут, манғқит (манғит), найман, дўрман, ўшун, жало-
йир, қорлиқ, сулдуз, нукуз ва бошқалар.

«Шайбонийнома»да бир қанча зооним, ороним ва ўзбекча топонимларни учратамиз. Унда Адоқ, Алванд, Андахуд, Ашканиш, Варзоб, Қовиркон, Кўҳак, Тойсуи, Тошқон каби географик нэмларни ҳам учратамиз.

Умуман, Муҳаммад Солиҳ Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш йўлини давом эттирган шоирлардан биридир. У реализм-тенденциялари, сўз бойлиги, жонли тилдан кўпроқ фойдаланиш ва грамматик формаларнинг барқарорлиги учун интилиб, «Шайбонийнома» тилини содда ва бой тил даражасига кўтарди.

XVII АСР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Давр адабий тилининг хусусиятлари

Ўрта Осиёнинг сиёсий, маданий ҳаётида рўй берган тушқунлик XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошида яна чуқурлашди. Феодал жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ҳаётида кучли кризис вужудга келди.

Шайбонийлардан кейин ҳукмронлик қилган аштархонийлар ҳам феодализм тўзумида умумий софийишталлик, ободонлик ва маданий тараққиётнинг гарови бўлмиш марказлашган ҳукумат тўза олмадилар.

Ўрта Осиё уч хонлик (Бухоро, Хева, Қўқон хонликлари) ва бир қанча майда бекликларга бўлинган эди. Бу хонликлар ўртасида қонли курашлар давом этарди.

Бунинг устига Эрон шоҳи Нодирнинг XVIII аср ўрталаридаги босқинчилиги мамлакат хўжалигини издан чиқарди.

Бундан ташқари, сўнгги феодализм даври ҳар учала хонликдаги меҳнатқаш омманинг феодал жабр-зулмига қарши кескин кураши билан характерланади.

Сўнгги феодализм даврида мамлакатнинг хўжалик ҳаётидаги тушқунлик маданий ва адабий ҳаётда ўз ифодасини топди.

Кескин тус олган синфий кураш шароитида адабиётда ҳам бир-бирига зид қарашларни ифодалаган демократик тенденциядаги ва диний - мистик тенденциядаги феодал-сарой адабиёти мавжуд эди.

Бу даврнинг адабий тили маҳаллий шеваларга таянган ҳолда ривожланди. XVII-XIX асрлар ўзбек адабий тилини ўрганишда ўша даврда яратилган тарих асарлари, тазкиралар, шоирларнинг ижодлари асосий манба бўлади.

XVII-XIX асрларда Ўрта Осиё тарихчилари тарих за географияга доир бир қанча асарлар яратдилар. Саид Муҳаммадтоҳир бин Абулқосимнинг «Ажойиб-ут-тавоқат», Абулқосим бин Шоҳмирзо ибн Саъдулла ал-Хусайний ал-Касбавийнинг «Натойиж-ул-фикр», Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажаран турк», «Шажаран таро-

кима», Муҳаммадамин Яроқчининг «Муҳит-ут таворих», Мулло Шарафиддин Аълам ибн Нуриддин Охунд Мулло Фарҳод Самарқандийнинг «Таворихи қасира», «Тарихи Роқимий», Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр-ул-асрор фи маноқиб-ул-ахёр», Суҳайлонинг «Имомқулнома», Мутрибийнинг «Тазкират-уш-шуаро», Муҳаммадбадеъ Малехо Самарқандийнинг «Музокир-ул-асҳоб», Муҳаммад Хоксоринг «Мунгхаб-ал-лугот», Муҳаммад Юсуф Мушшийнинг «Тарихи Муқимхоний», Мирмуҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Мунисининг «Фирдавс-ул-иқбол» каби тарихий, географик, илмий асарлари шу даврнинг маҳсули ҳисобланади.

Бу асарлар XVII - XVIII асрларга тегишли бўлган сиёсий лексика ва илмий терминология билан танишишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

XVII-XIX асрлар адабий тилини ўрганишда ўша даврда яшаб ижод этган ҳар иккала тенденциядаги шоирлар ижоди ҳам етарли манба бўлади. Бу давр адабий тилини ривожлантиришда Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Мавлоно Вафо, Ғозий, Шавқий, Пахлавонқули Равнақ, Муҳаммадниёз Нишотий, Мунис, Гулханий, Махмур, Огаҳий, Мужрим-Обидлар муносиб ҳисса қўшдилар.

XVII - XIX аср ижодкорлари асарлари тилида Навоий традицияси билан бирга, ғарбий адабий тил формаларини ҳам учратамиз. Бу нарса Ғузулий поэзияси тилининг таъсири натижасида пайдо бўлгандир.

Абулғозий Баҳодирхон тарих асарларининг тили ва услуби

Феодал ҳукмдори Абулғозий сиёсий, ҳарбий ишлар биланина чекланиб қолмай, илм-фан, санъат ва адабиёт билан ҳам шугулланди. Натижада у замонасининг етук тарихчиси бўлиб етишди. Унинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарлари Хоразмининг XVI-XVII асрлардаги тарихини ўрганишдагина эмас, балки ўша давр тилини ўрганишда ҳам муҳим манбадир.

Абулғозийнинг «Шажараи тарокима» асари сўзбоши ва 9 бобдан иборат бўлиб, туркман халқи тарихини афсоналардан тортиб XVII асргача бўлган даврнинг ёрилади. Бу асарни биринчи олимлар дунёси билан таниш-

тирган киши А. Г. Туманскийдир. У Мулла Қурбонгелди Ғразмуҳаммад мулла томонидан кўчирилган қўлёзмадан таржима қилади. Бу қўлёзма Тошкентда сақланади.

Абулғозийнинг иккинчи асари «Шажараи турк»дир. Бу асар ёзиб тугалланмаган. «Шажараи турк»даги воқеаларни «Шажараи тарокима»даги каби уч қисмга бўлиш мумкин:

1. Диний характердаги Одам ота ҳақидаги афсоналар.

2. Ҳуз - туркманларнинг Ҳуз ҳақидаги маълумотлари.

3. Реал асосга эга бўлган, лекин афсонавий тарзда этиб келган воқеалар баъни берилади.

«Шажараи турк» асари асирликда юрган швед офицери Табберт томонидан илмий ҳаётга маълум қилинади. XVIII асрнинг бошида Сибирда қисман рус тилига, 1726 йилда француз тилига, 1780 йилда немис тилига, 1770 йилда рус тилига, 1780 йилда инглиз тилига «Шажараи турк» таржима қилинади ва нашр этилади. Ундан кейин ҳам бу асарнинг тўлдирилган танқидий текстлари турли тилларда нашр этилди. «Шажараи турк» асарининг еттидан ортиқ қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, улар Тошкент, Ленинград ва Ашхободда сақланади.

Абулғозийнинг «Шажараи тарокима», «Шажараи турк» асарлари юзасидан А. Н. Кононов илмий текшириш иши олиб бориб, докторлик диссертациясini ёқлади. Уларнинг рус тилида танқидий текстларини тайёрлади ва «Шажараи тарокима»нинг танқидий текстини 1958 йилда нашр эттирди.

Абулғозий Баҳодирхон Ҳз асарларини омма тушунадиган қилиб ёзишга ҳаракат қилади. Натижада 7 Ҳз асарини оммабоп услуб ва тилда ёзишга алоҳида эътибор беради. Абулғозий Ҳзининг тарихий асарлари бошиқа тарихчиларнинг асарларидан тил жиҳатидан фарқли эканлигини таъкидлаб, қуйидагиларни ёзади:

«Барча билмигим, биздан бұрун туркий тарих айгқонлар арабий луғатларни қўшиб турурлар ва туркийини ҳам сажъ қилиб турурлар. Ҳзларининг ҳунарларчи ва устозликларини халққа маълум қилмоқ учун. Биз мунларнинг ҳеч қайсисини қилмадук, анинг учун ким бу китобни ўқуғучи ва тинглағучи албатта турк бўлғуси

турур: бас, туркларга туркона айтмоқ керак, то уларнинг барчаси фаҳм қилгайлар».

«Шажаран тарокима»дан келтирилган бу парчада Абулғозий ўз асарини ўқувчи ва тингловчига тушунарли бўлишига интилади. Шунинг учун «туркона айтмоқ» кераклигини таъкидлайди. Бундан ташқари, Абулғозий ўз асарларини ёзганда бевосита жонли тилга мурожаат қилади ва ўз олдига «андоқ айтмоқ керакким, яхши ва ёмон барчалари билиб, кўнгулларига маълум бўлғой» деган принципни қўяди.

«Шажаран турк» асарини ҳам худди шу принципга амал қилган ҳолда ёзади. Абулғодий чигатой тили деб халқнинг жонли сўзлашув тилидан узоқ бўлган тилни тушунади. У чигатой туркисидан фойдаланмаганлигини «Шажаран турк» асарида шундай ёзади:

«Ҳама улуғлар ҳам оддий кишилар тушинсин деб мен бу тарихни туркий тили билан айтдим. Туркийни ҳам андоқ айтубманким, беш яшар ўғлон тушинур. Тушунини осон бўлсун деб мен чигатой туркисининг форси-ча ва арабчадин бир дона ҳам сўз қўшмадим».

Кўринишича, бу ерда Абулғозий ўзининг оддий, содда баён қилиш услубини дабдабали чигатой услубига қарама-қарши қўяди.

Абулғозий тарих асарларини баёндаги ихчамликка, ифоданинг изчиллигига, воқеаларни латифа ва ривоя услубида содда қилиб баён этишга эътибор берган ҳолда ёзгандир.

У асарлар ўзининг грамматик қурилиши, луғат состави билан сўзлашув тилига яқин туради. Ҳатто Абулғозий асарларини автор томонидан санъаткорларча бадиий қайта ишланган халқ сўзлашув тили намунаси деса бўлади.

Абулғозий тарихларида халқ мақолларидан ҳам ўринли фойдаланганлигини кўрамиз. Масалан, «Уксук уз киндигини ўзи кесар теган», «Отанг эвин ёв чопса, бирга чоп теган турур қори сўзи», «Яхшилар айтиб турур, ўн дарвеш бир палос устига сигар, икки подшоҳ жаҳонга сигмас», «Ит семирса эгасин қопар» кабилар.

Абулғозий асарларининг морфологик ва синтактик хусусиятлари XV-XVI аср адабий тилидан анча илгарилаб кетганлигини кўрсатади. Уларда халқ сўзлашув тилига хос морфологик кўрсаткичларни кўпроқ арабча-форсча синтактик конструкцияларни камроқ учратамиз.

Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарларида қуйидаги фонетик, грамматик ва лексик хусусиятларини учратиш мумкин.

Фонетик жиҳатдан асарларда қуйидаги ҳолатни учратамиз:

«Д» товуши билан бошланувчи сўзларда кўпинча бу товуш «т»га ўтади. Бу ҳолни А. Н. Кононов ҳам алоҳида таъкидлайди.¹

Масалан: деган—теган, деб—теб, дедик—тедук каби.

Баъзи ўринларда сўз бошида келувчи «й» товуши «ж» товушига ўтади: йав—жав, йўл—жўл.

К ва қ товушлари билан тутаган икки бўгинли сўзларга эгалик аффикслари қўшилса, қ товуши «г»га, «к» товуши «г»га ўтмайди: Аёқи ағриб ёгур, эшики ёпик.

Морфологик жиҳатдан қуйидаги ҳолни учратамиз:

От ясовчи қўшимчалар ҳозирги ўзбек тилидаги от ясовчиларга ўхшайди. Аммо—чи қўшимчаси кам қўлланилади ва у билан параллел ҳолда -жи қўшимчаси ҳам келади: элчи, теважи (туя боқувчи) каби.

Ҳозирги ўзбек тилидаги каби Абулғозий асарлари тилида олтига келишик бор. Тушум келишигининг қўшимчаси —«ни»дан ташқари, -н формаси ҳам маҳсулдор қўлланилади. Масалан: Кўчларин ва келинларин чақириб... (хотинларини ва келинларини чақириб).

Чиқиш келишиги -дин, -тин, қўшимчаларига эгадир. Ҳар турлуқ турпақдин алиб...

Сонлар, уларнинг турлари, ясалиши ҳозирги ўзбек тилидагига ўхшайди. Аммо тартиб сонлар ҳозирги ўзбек тилидан фарқли -ланчи аффикси билан ҳам ясалди: бешланчи, етиланчи, тўқузланчи.

Абулғозий асарларидаги олмошлар ҳозирги олмошларга ўхшайди. Лекин кишилик олмошларининг учинчи шахси ан, алар тарзида, кўрсатиш олмошлари шўл, ул, ўшўл, ўшбу тарзида келади.

Ким ва нима сўроқ олмошларининг бирикишидан ҳосил бўлган кимарса, нимарса каби сўроқ-ғумон маъносини билдирувчи олмошлар ишлатилади.

Буйруқ-истак майлининг биринчи шахс кўплиги -алинг, -али аффикси билан ясалади. Масалан: Имди шаҳ Маликни айталинг. Юртни бузали тесалар.

1 В. Н. Кононов. Родословная туркмен, М.—Л., 1958, 121-бет.

«Э» ўзагидан бўлган тўлиқсиз феъллар эрди, эркэн, эрур формаларида учрайди. Масалан: Тевага миниб кейингидин бора эрдим.

Ёрдамчи сўз туркумлари Абулғозий асарларида худди «Бобирнома» асаридаги каби формаларда ишлатилади.

Синтактик жиҳатдан қараганимизда содда ган конструкциялари кўпчиликини ташкил қиладди. Масалан: Қора хошнинг Бугра атли ўғли бар эрди. Мур Иави ўл-туруб эрди.

Қўшма гаплар ҳам асар тилида етарли даражададир. Масалан: Атаси ва анаси йўқ ва хатини йўқ турур. Бизнинг ичимизда Ўғуз номи кўб турур, аммо ҳич яхши-си йўқ.

Лексик жиҳатдан «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарларида қуйидаги сўзларни учратамиз: улкан, битмак (ёзмоқ), улус (халқ) яловаж (пайгамбар), тилмоч (таржимон), ушок (майда), чорлатмоқ (чақирмоқ), куркрук (чиройлик), кўчлари (хотинлари), кент (қишлоқ), бўлук (бўлим), кимарса (кимдир), нимарса (нимадир) кабилар.

Умуман олганда, Абулғозий ўз асарлари тилини З. М. Бобирга нисбатан ҳам содалаштиришга ҳаракат қилди. Абулғозий асарлари адабий тил билан сўзлашув тилини бир-бирига яқинлаштириш учун хизмат қилди ва адабий тилда халқ тили элементларининг мустаҳкамланиши учун муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Турди сатираларининг тили ва услуби

Шоир Турди XVII асрнинг иккинчи ярмида Бухорода яшаб ижод этган, у демократик тенденциядаги адабиётнинг йирик намоёндаларидан биридир. Турдиннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида жуда оз маълумот сақланган, унинг бизгача етиб келган асарлари 1924 йилда топилган 23 бетли шеърлар тўпламидан иборатдир. Бу тўп-лам Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланиб, унда ҳаммаси бўлиб 450 мисрага яқин 17 шеър бор. Шеърларнинг 15 таси ўзбек тилида, 2 таси тожик тилида ёзилгандир. Турдиннинг номи ҳеч қайси тарихий ва адабий манбада тилга олинмагани учун унинг таржиман ҳолини ўрганиш қийиндир.

Турди XVII аср сарої адабиётидан алоқасини узган ўзбек поэзиясининг йирик намояндасидир. Турдининг кўп шеърлари танқидий характерда бўлиб, ўз замонасининг кучли сатираси ҳисобланади. У бу шеърларида порахўр, золим Субхонқулихон ва унинг амир-амалдорлари, уларнинг зулми ва ўзбошимчалигини фош қилади. Мамлакат ва халқ манфаатини куйлайди.

Халқ қўлига тамаъ била тикиб кўз.

Сўзламас эл ғамидин юзи қаролар бир сўз.

Турдининг сатирик шеърлари фикр ва мақсаднинг жонлилиги, ростгўйлиги билан характерланади. Уларнинг баён қилиш услуби ва тили содда, пишиқ, тасвир воситалари ўткирдир.

Масалан: Юртнинг молини чайнаб еди бу бедумлар,

Бўлмади кам бу раият бошидан ҳеч таёқ.

Турди ўз бадиний услуби ва тилини ҳам халққа яқинлаштиради. У амир ва амалдорларни ўз тилидан сўзлатиш орқали фош этиш приёмидан санъаткорлик билан фойдаланди. Мамлакат ва халқ ҳаётидан узоқда турган «кўр», «кэр» бекларни «бўғизларини порага тегирмон повидек тутиб, огизларини аждаҳодек очадилар», «Томоқ фикри»дан ўзгани билмайдилар, деб ифодалар тасвирлар билан фош қилади.

Кўтаринки руҳ билан ёзилган унинг шеърларида интонация муҳим ўрин тутди. Унинг сатираси золимларга қаратилганлиги учун интонациясида уқтириш, хитоб ва ундашлар кўпдир. У бекларга: «Эй юзи қора, қулоғи қар беклар» деб хитоб қилади.

Турди «эл работу тўра қўноқ» мақолини ишлатиши билан, амалдорларнинг ўзгариб туриши ва халқнинг қолаверишини таъкидлайди. Ўз тилини соддалаштиришга, халқ мақоллари ва ифодаларидан кенг фойдаланишга интилган Турди ўз шеърларида «гардан шикаста мўди», «ёвгон қозон остида қолган юнди», «сийқа чак» каби омма тез тушунадиган ўхшатиш ва метафоралар қўллайди.

Турди шеърларида халқ жонли тили хусусиятлари билан бирга, озарбайжон тили, яъни Фузулий шеърининг самарали таъсирларини ҳам кўради. Ана шу таъсир нағижасида баъзи сўзларда, кўпинча сўзнинг бошида келувчи «т» товуши «д»га ўтади. Масалан:

Фитнаю шўр ҳама руб ила маскун *дутди*,
Хўблар маснадни сифла билан дун *дутди*.
Яхшилик қилма тамаъ, зулм ила *дўлди* афоқ.

Бу мисоллардаги дун, дутди, дўлди сўзлари ғарбий адабий тилнинг, яъни озарбайжон тилининг адабий нормаси асосида берилгандир.

Кўп ўринларда, асосан аффиксларда (-иб, -дир, -лик), қисқа «и» унли товуши «у»га ўтади:

Тор *кўнгуллик* беклар, ман-ман *деманг*,
кенглик қилинг!

Тўқсон икки бори ўзбек *юртидур*, тенглик қилинг!
Қаратқич келишигининг қўшимчаси -нинг, -инг формаларида ишлатилади. Маълумки, -инг морфемаси қаратқич келишигининг энг қадимги формаларидандир:

Буларнинг олдида бордур бўрининг инсофи.

Тушум келишиги қўшимчаси -ни билан бирга «и», «и» формаларида ҳам учрайди. Масалан:

Қани бир хисрави одилки, анга дод этсам,
Сўрса *аҳволими* гам *хирмонини*, бад этсам.

Чикши келишигининг қўшимчаси -дин шаклида, жўналиш келишигининг қўшимчаси -га, -га, -а шаклида қўлланилади. Бундаги жўналиш келишигининг -а формаси ғарбий адабий тилга хос хусусиятдир. Масалан:

Етмадим ҳеч *ера* бу қофия паймолиғдин...

Кош ул ғарзанлар солса қуруқ сўзга қулоқ...

Ўтган замон аниқ феълининг биринчи шахс бирлиги -дима аффикси билан ясалади. Масалан:

Ет мандин ким берур яхши замонлар *кўрдиман*.

Ҳозирги-келаси замон феълининг бўлишсиз шакли баъзан -мон аффикси билан ҳам ясалади. Масалан:

Била олмон бу дулдўл раҳши Рустам ё паризоди,
Ки одам ўғлига ром ўлмагон, не ерда ороми?

Сифатдош ясовчи -ган аффикси билан бирга -ан формаси ҳам қўлланилади. Бу форма ўгуз тилларига хос бўлиб, озарбайжон тилининг формаси бўлса керак. Масалан:

Барча бўйнига *солан* бу риштани қат этмади.

Ҳаракат номлари жўналиш келишиги билан турланганда фонетик ўзгариш юз беварди. Негиздаги «қ» товуши туширилиб, кейин -га аффикси қўшилади. Масалан:

Зарни жам *айламага* ҳирсу ҳаво беш тутуб,

Юзини *кўрмага* ҳасратда бўлдум эшитиб номн.

Бундан ташқари, жонли тилнинг лексик бойлигидан кенг фойдаланиш Турди сатирик асарларининг идея ва мазмунини ҳамда баднийлигини оширишга хизмат қилган. Турди ўз асарларида ўша давр сарой шоирлари тилидан сиқиб чиқарилган тўғаноқ, машоқ, ўроқ, томоқ, мазава, банги, қирчанги, эшак, чиккапукка, япалок, тўқмоқ, сак, шум, супрунди, мунди, юнди, бедум каби сўзларни қўллайди.

Турди асарлари тилида Саъдий газалиёти, Навоий ҳажвиёти, қардон озарбайжон шоири Фузулий шеърляти тилининг самарали таъсирини кўриш мумкин. Бу парса Турди шеърларини содда бадний услуб билан ёзишга ва халқ жонли тилига яқинлашишга олиб келди.

Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахаб-ал-луғот» асарининг ўзбек адабий тили илмий терминологияси тараққиётидаги роли

Муҳаммад Хоксор XVIII асрнинг буюк олими ва доғишманди сифатида бир қанча асарлар ижод этган. Ўша давр илмий терминологиясини ўрганишда энг муҳим асарларидан бири «Мунтахаб-ал-луғот»дир.

Хоксор бу асарини яратишда диний дostonлардан, диний-мистик адабиёт вакиллари асарларидан, Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Жомий, Навоий асарларидан фойдаланади.

Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахаб-ал-луғот» асаринда турли касб-ҳунарларга доир сўз ва терминлар, ижтимоий-иқтисодий ва табиий фанларнинг айрим соҳалари бўйича сўзлар берилади. Автор бу сўзларнинг маъносини алифбе тартибда изоҳлайди.

Изоҳланган сўзларнинг маъносини конкретлаштириш учун турли хил услубларда ёзилган ўзбек, тожик ва озарбайжон адабиёти намуналаридан, машҳур адабиёт ёгорликларидан мисоллар келтирилади.

Масалан: Хоксор «ҳасаб» сўзининг «фаз ва хунар» ҳамда «улуғлуқ» маъноларида ишлатилишини таъкидлайди. Худди шу маънода ишлатилишини А. Навоийда ҳам учратамиз, деб унинг «Садди Искандарий» достонидан қуйидаги байтни келтиради:

Насаб бирла етса анго шоҳлик,
Ҳасаб бирла етмиш манго моҳлик.

Муҳаммад Хоксор ўз асарида фалсафага доир боҳир, хурофот, басорат, басират (мутлақ борлиқ) донишманд ва хирадманд сўзларига изоҳ беради. «Басорат ва басират» сўзларини изоҳлар экан, у сўзлар ҳақида қуйидаги фалсафий фикрларни ёзади:

«Басорат ва басират—асл лугатда мутлақ кўрмоқлик маъносига. Чунончи, ақли басиратда возеҳ ва ризшандир... Ўрни ақл билан идрок қилатурган ишларини... кўзи билан кўрар. Хато жонибига айланмас. Андоқки, енши кўзи билан кўрган нимареада саҳв ва хато бўлмас, балки маҳсулотдин мақулотини (мавҳумдан маълумини) яхши кўрар».

Асарда астрономия ва тригонометрияга доир бир қанча терминларга ҳам ўз даври савиясига изоҳ берилишига ҳаракат қилади. Унда тригонометрия фанига доир сатҳ, қутр (фазо), ватар (камон), минтақа (зона), меҳвар (чарх ўқи), ҳатти устуво (экватор) каби сўзлар ҳам изоҳланади.

М. Хоксор асарида биология ва зоологияга доир сўз ва терминларга ҳам кенг ўрн берилган. Масалан: ашқар, абраш, ашҳаб, маркаб, танибат, шамус кабилар. Бу сўзлар миниладиган отлардаги турли белгиларга қараб қўйилган номлардир. Хоксор уларнинг ҳар бирини алоҳида - алоҳида изоҳлайди.

Хоксор китобида музика, адабиёт ва архитектурага тегишли ҳам сўз, ҳамда терминлар изоҳини учратамиз. Масалан: ҳижо, назм, муродиф, агони, бадеъ, балоғат, ташбеҳ, разм, радиф, фасоҳат, мажоз, мизмор кабилар.

У «балоғат» сўзи ҳақида шундай изоҳ беради: «балоғат—сўзга яхши етишмоқ ва сўзни мухотабга яхши адо бирла баён қилмоқ».

Хоксор бундай фикри билан адабиётнинг биринчи элементи бўлган тилга эътибор бериш кераклигини уқтиради. Сўз санъатида камол топиш учун сўз дурларини моҳирона ишлатиш керак, дейди.

Умуман, М. Хоксорнинг «Мунтахаб-ал-луғот» асари билан танишар эканмиз, унда XVIII аср илмий терминологияси ҳақида етарли билимга эга бўламиз. Шунинг учун бу асар бир неча марта кўчирилди. Хоксор асари билан бир даврда Меҳдихоннинг «Санглох» ва «Мабониул-луғот» асарлари ёзилди. Бу асарларнинг Хоксор асаридан фарқли томони шундаки, улар фақат Алишер Навоий асарлари таъсирида ёзилган.

У даврдаги илмий терминологиянинг ҳозирги илмий терминологиядан фарқли томони шундаки, уларнинг асосий қисмини арабча, форсча сўзлар ташкил қиладди.

Демак, илмий терминологиямиз ҳам бир даврнинг эмас, балки бутун тарихий процесснинг маҳсули ҳисобланади.

*Муҳаммадшиёз Нишотий асарлари тилида
А. Навоий традициясининг давом эттирилиши*

Нишотий XVIII асрда етишган истеъдодли лирик ва эпик шоирдир. У адабиётдагина эмас, балки адабий тил соҳасида ҳам Навоий традициясини давом эттирди.

Нишотийнинг ижтимоий-сиёсий фикр ва мулоҳазалари «Хусну Дил» достонида, ўша муҳитдан порозлик шикоятли лирикасида ўз ифодасини топган.

Нишотий тилини ўрганишда унинг «Хусну Дил» достони характерлидир.

Нишотий «Хусну Дил» достонини халқ оғзаки ижодидан усталик билан фойдаланган ҳолда ёзди. Халқ оғзаки ижодида бўлган қолиплаш приёмидан фойдаланиб, унинг ичига таълимий характердаги бир қанча масалаларни киритди. Бу нарса Нишотий тилининг содда, халқ тилига яқинлашишига олиб келди.

«Хусну Дил» достонининг тили классик эпик поэзия услуби билан чамбарчас боғлангандир. Бундан ташқари, достоннинг айрим боблари қофияланган проза услубида ҳам ёзилгандир. Масалан: —Хусни дилнавоз, Вафобонум Соҳиб эъвоз, ва Нози Танноз, Гамзаи ғаммоз, Гесуи фусунсоз ва Маҳлиқон ойнапардоз ва Моҳтақаллуми сеҳрпарвоз ва Меҳрбонуи босўзу гудоз, Қоматсардори баландпарвоз, Сарви сарафроз, яъни Фоуди соҳибниёз... хизматга тайёр эдилар.

Айрим ўринларда халқ эртақларида учровчи муқаддимани ҳам учратамиз.

Бор эди Юнонда биров подшо,
Эрди жаҳон шоҳи анга хоки роҳ.

Нишотий услубда халқ оғзаки ижоди стилига эргашар экан, дoston тилини ҳам оммабоп қилишга интилади. Шунинг учун халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари ва ибораларини асар мисралари мазмунига усталик билан сингдиради. Масалан:

Лек демиш кимсаки диққатлидир,
Ош эгаси бирла еса тотлидир.
Хар кишининг бор эса гар ақли туз,
Аввал анча кўз керагу сўнгра сўз —

Келтирилган мисрааларда «ош эгаси билан тотли», «Аввал ўйла, кейин сўйла» мақоллари келтирилгандир.

Нишотий ўз асарида халқ мақолларидан усталик билан фойдалангани ҳолда, улардан илҳомланиб, ўзи ҳам мақоллар даражасидаги иборалар ижод қилади.

Масалан: Тўю аза хуштүрүр аҳбоб ила,
Шодию гам яна атроб ила.

Нишотий ўз асарини мумкин қадар содда маъноли, равон ва образли бўлиши учун уринган. Шунинг учун халқ тили элементларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал ўхшатиш, истиhora, киноя, муболага, сифатлаш, мажоз ва қарама-қарши қўйиш приёмларини яратди. Масалан:

Бўлди аён турфа қитоли қабир,
Қўрқусидин ташлади ҳамлини шер.

Шоир бу мисрада Ниқининг лашкари билан Ақлининг навкари ўртасидаги жанг тасвирини берар экан, урушнинг шиддатидан шер ҳам қўрқиб, ўз қорнидаги ҳомиласини ташлаб қўйди, деб муболага қилади.

Шоир дostonда омоним сўзлардан ҳам усталик билан фойдаланади. Бир сўз билан бир неча маънони ифодалашга ҳаракат қилади.

Масалан: Юз уза чурук ёғоч эрди бурун,
Хар ера борса, борибон ул бурун —

Бу парчада биринчи мисрадаги «бурун» одам органларидан бири маъносида, иккинчи мисрада аввал илгари маъносидадир.

XVII-XVIII асрларнинг бошқа шоир-ёзувчиларида бўлгани каби Нишотийнинг «Хусну Дил» dostonида ҳам маҳаллий шеваларга хос хусусиятларни учратамиз.

Doston тилини кўздан кечирсак, Бухоро ва Хоразм шеваларига хос сўз ва иборалар ҳамда грамматик элементлар мавжуддир. Dostonда бир қанча тожикча изофа конструкциялари мавжуддир.

Масалан: марги нав муборак, ҳиммати сипаҳдор, ҳусни дилнавоз, Нози Танноз кабилар.

Нишотий асарлари тилида морфологик жиҳатдан қуйидаги хусусиятларни учратиш мумкин.

«Хусну Дил» достонида турланиш категорияси ҳозирги ўзбек тилига ўхшайди. Аммо қаратқич келишигининг қўшимчаси *-нинг*, *-инг* шаклида ишлатилади:

Аршининг остида эрур ганжи роз...

Қоматинг оғушига қилди нигоҳ...

Тушум келиги қўшимчаси *-ни*, *-и* шаклида, чиқиш келишиги қўшимчаси *-дин* шаклида келади:

Қўрқусидин ташлади ҳамлини шер.

Келтурунг *Ақли* деди кишваристон.

Навойи ва Фузулийда бўлгани каби Нишотийда жўналиш келишиги қўшимчаси *-га*, *-а* тарзида ишлатилади:

Хар бирига ном эди бир эҳтиром,

Ҳар ера борса, борибон ул бурун.

Олмошлар Нишотий асарлари тилида ҳозирги ўзбек тилидаги олмошларга ўхшайди. Учинчи шахс кишилиқ олмошлари *ул*, *он*, *ан* тарзида, шунингдек, қаю сўроқ олмоши, нимарса, кимарса сўроқ-гумон олмошлари ишлатилади.

Масалан: *Хар не йўқ, ондин* ёмон, ондин ёмон —

Парвариш айлар ани айвон аро,

Ваҳ қаю айвонки дилу жон аро

Нишотий тилида характерли нарса шуки, унда равиш—*лиқ* аффикси билан ҳосил қилинади. Равишдош эса—*ибон* аффикси орқали ифодаланади:

Толпинибон ўйлаки сувсиз балиқ,

Жон йўқ эди онга бугун тонглалиқ.

Ёрдамчи сўзлардан: билан, бирла, ила, дағи каби қўмакчилар; ким, ки, гар, агар, на, лек каби боғловчилар ишлатилади. Боғловчилардан «на» Нишотий достони тилида маҳсулдор қўлланилади:

Онда на завқу, на хузуру на нур...

Онда на илму, на амал, на яқин...

«Хусну Дил» достони тилида лексик жиҳатдан улус, кабир, қопу (эшик), ғулғула, валвала, дағи, карам каби сўзларни учратамиз.

Нишотийнинг «Хусну Дил» достони XVIII аср ўзбек достончилигидагина эмас, балки шу аср ўзбек адабий тили тарихида ҳам муҳим ўрни эгаллаган ажойиб шеърини кисса ҳисобланади.

XVII-XVIII асрларда прогрессив адабиётнинг ўсиб, такомил топишида халқ оғзаки ижодининг роли катта бўлди. Адабий тилда эса халқ тили элементлари, шева хусусиятлари ўз ифодасини топди. Халқнинг бой оғзаки

адабий меросидан, тил бойлигидан таъсирланиш нати- жасида давр шоирлари тилида фразеологик иборалар, тургун бирикмалар кўплаб ишлатила бошланди. Бу билан улар ўз асарларининг халқчиллигини, реалистик элементлар билан суғорилишини таъмин этганлар. Натнжада прогрессив шоирлар ўз асарлари тилини лексик состави, синтактик қурилиши, умуман, услуби билан халқ жонли сўзлашув тилига яқинлаштиришга эришганлар.

Мунис асарларининг тили ва услуби

Мунис Хоразмий ўз ижодий фаолияти билан ўзбек адабиёти ва адабий тили тарихида салмоқли ўрин тутди. Мунис маданиятимиз тарихида шоир сифатида ҳам, тарихчи сифатида ҳам, тилшунос ва педагог сифатида ҳам, таржимон сифатида ҳам ҳурмат билан тилга олинади.

Муниснинг лирик шеърлари девон сифатида тўпланган бўлиб, у «Мунис-ул-ушшоқ» деб аталади. Тарихий асари «Фирдавс-ул-иқбол», тилшунослик ва педагогикага тегишли «Саводи таълим» рисоласи мавжуддир. У XV аср тарихчиси Мирхонднинг «Равзатус сафо» асарини ўзбек тилига таржима қилгандир.

Мунис Хоразмий адабий ижодда ҳам, ўз асарларининг тили соҳасида ҳам Алишер Навоий традициясини давом эттирди. Шунинг учун ҳам у Навоийни ўзинга пир (устод) деб билди.

Сўз ичра Навоийки жаҳонгирдурур,

Мунисга маони йўлида пирдурур.

Демак, у тил ва услубда Навоий традициясини давом эттириб, оммага тушунарли тилда ёзишга ҳаракат қилди.

Мунис ўз асарлари тилини шундай қўнт билан ишлаганки, уларда бадий воситаларнинг деярли ҳамма турларидан ижобий фойдаланган. Масалан:

Иқмасун мазлумлар ашки бинойи давлатинг,

Қилма зулм, эй шоҳки, бордур офати девор—сув.

Шоир бу байтда шоҳлар саройини деворга, эзилган кишилар кўз ёшини бу деворни йиқитувчи сувга ўхшатади.

«Қоф тоғи билан ҳамсанг этмиш», «Ҳар қадамни не-

ча фарсанг этмиш» каби муболагалардан фойдаланади.

Мунис ўз асарларининг содда, раван, тушунарли ва таъсирчан бўлиши учун курашиб, уларда халқ иборалари ва мақолларини кўп қўлайди. Масалан:

Аҳбоб топди васлини ёд этмади мени,

Чиндур бу сўзки, йўқ хабари тўқнинг очди.

Шоир ўз асарларида ўша давр учун характерли бўлган бадний восита сифатида маъни кишварни, аҳли донни, гули гулшан, оташи ишқинг, ганжи ҳусн, гули лалиф, меҳробни тарҳ, мотамни ошuftа каби изофали конструкциялардан кўп фойдаланади.

Мунис Хоразмий асарларидаги характерли моментлардан бири, унинг халқ сўллашув тилида mavjud бўлган лексик бойликлардан усталик билан фойдаланишидир. Бу билан у Навоий тилидан анча илгарилаб кетди. Масалан: умол, атала, танг, ланг, ҳамсанг, ёвгон, тақир-туқир, шақир-шуқир, қабоғ, топук, қону, эвур, эврулай, эвурди, юрса, юрумоқ, ботон каби сўзлар Мунис асарларида анчагина бордир. Бу хил сўзлар асар танқидий-сатирик кучини, бадний қийматини анча оширади ва уни анча соддалаштиради.

Булардан ташқари, Мунис асарларида турли грамматик формаларни учратамизки, уларнинг баъзилари ҳозирги адабий тилимиздаги морфологик белгилардан қисман фарқ қилади.

Мунис асарлари тилида қаратқич келишиги кўрсаткичи *-нинг, -нунг, -инг* тарзида қўлланлади.

Мунунг бирла бас қилмайин зулму озор,

Итнинг жулидин кимсага сажжода бўлурму?

Тушум келишиги формаси *-ни* ва *-н* шаклида учрайди:

Кесиб бошларин маҳв этиб номини,

Аёқ остига ташлаб ансомини...

Жўналиш келишиги *га, -қа, -фа, -го, -а* шаклларида учрайди: *Бехудлиг оламига* тушдим...

Хусусан, кимга дод айлайки, бир беги ҳумоюнфол...

Маломат қимангиз нуқсонима гар бўлсангиз воқиф.

На қуллардин *манго* бир итча икром.

Чиқиш келишиги *-дин* шаклида қўлланган:

Хасм отони ўгулға, ўғлин отодин бошқалаб —

Мунис асарларида *-дек* аффикси билан ясалган ва киби, ёнлиг, *-чу, чун, бўйла, бўйлаким* сўзлари билан ҳосил қилинган равишларни кўп учратамиз. Масалан.

Хуро киби ҳар тарафда юз офати жондур.

Мунис асарлари тилида ўғуз тилининг баъзи элементларини ҳам учратамиз.

А. Навоий асарларида бўлгани каби Мунис асарлари тилида -миш аффикси ва бу морфема орқали ясалган сифатдош ва ўтган замон феъл формалари бордир. Масалан:

Фаромун *ўлмишам* аҳбоб ёдидин анигдекким.

Балслар ичка ким *солмиш* фироқинг.

Мунис асарлари тилида «бўл» сўзи билан бирга худди шу маънода «ўл» сўзи ҳам ишлатилади. Масалан:

Гулшанда гул ўлса хор ҳам бўлгусидир.

Навоий ва Бобир асарларида бўлгани каби биринчи шахс бирликда тусланган феълнинг бўлишсиз формаси *-лон* аффикси билан берилади. Масалан:

Хар неча қилсам тааммул билмон онинг иллатин.

Ўтган замон равишдошларининг *-бон* аффикси билан ясалган формаси ҳам учрайди. Масалан:

Кўп сбон ҳайзон киби тинни семчтурмок недур.

Келаси замон феъли: *-гай*, *-сай* аффикси билан ясалади:

Қилмагай ул шуъла дуди рўзгоринг қап-қаро.

Кишилик олмошининг шахс бирлиги *-он*, *-ан* шаклида учрайди:

Анинг бедодидин бўлди ажал түфроғига ноёб...

Мунис асарлари тилининг характерли томони шундаки, унда кўшма ва мураккаб боғловчи ҳамда боғловчиланган сўзлар ишлатилади: валекин, вагарна, вале, магарки, вале, вагар кабилар. Вагар бу нокас ул иштомин олса.

Умуман, Мунис ўз замонасининг адабий доирасида аҳли доқиқомандларининг шоҳи ва ўз она тилининг буюк химоячиси эди.

Гулханий асарларида тил ва услуб проблемалари

Ўзбек адабий тили тараққиётининг XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги ҳолатини аниқлашда Гулханий асарларининг тили характерли ўрин тутади.

Гулханий истеъдодли шоир сифатида бир қанча лирик шеърлар ва «Зарбулмасал» асарини ёзгандир.

Гулханий ўз асарларининг тилини содда ва тушунарли қилишга ҳаракат қилади. Бунинг учун халқ тили

бойлигидан фойдаланиб, ўз газалларида оригинал бадиний воситалар ишлатди.

Бундан ташқари, унинг шеърларида озарбайжон тили хусусиятларини учратамиз. Масалан: Дўша (тошга), истарам (истайман), айларам (қиламан), чўх (кўп) кабилар.

Меҳнаткаш омма манфатини ҳимоя қилган Гулханий ўз асарларининг оммабоп бўлиши учун халқ оғзаки ижодидан фойдаланди. Аynиқса «Зарбулмасал»да у фольклор материалларига кўп марта мурожаат қилди. «Зарбулмасал»даги Япалоққуш ҳикояси халқ бадиний ижоди материаллари асосида ёзилган.

Гулханий «ҳикоя ичида ҳикоя» композициясидан фойдаланиб (бу нарса халқ асарларига хос), «Зарбулмасал»ни ёзади. У халқ оғзаки ижоди асарларини қайта ишлагани билан бирга, уларнинг услуби, бадиний приёmlари, ва бошқа хусусиятларини сақлашга интилади. Бу нарса қуйидаги ҳолатларда кўринади.

1. «Зарбулмасал»нинг айрим ҳикоялари халқ оғзаки ижодига хос бўлган сўзлар билан бошланди. Масалан: «Бор эрди Фарғонада бир сорбон» («Туя ва бўталоқ» масалида), «Илгариги айёмда икки кобутар бор эрди...» («Бозанда ва Навозанда» масалида) ва бошқалар.

2. «Зарбулмасал»да фольклорнинг оммавий жанрларидан мақоллардан ўринли фойдаланган. Мақол фольклорнинг энг кичик ва энг мазмунли жанрларидан биридир. Бу ҳақда М. Горький шундай ёзади: «Умуман мақол ва ҳикматли сўзлар меҳнаткаш халқнинг бутун социал-таърихий ҳаётининг тажрибаларини намунавий йўсида ифодалайди».

Гулханийни унинг «Зарбулмасал» асари асосида ўзбек ва тожик халқлари фольклорининг яхши билимдонни деса бўлади. У «Зарбулмасал»да ҳар икки тилдан ҳам халқ мақолларини келтиради. Келтирилган мақоллар асар ва мисралар мазмўнига жуда усталик билан сингдирилган.

Масалан: Эби билан сўзлаганнинг қурбони бўл. Ёв кетган сўнг қилични (ерга) чоп. Бугунги ишни эртага қўйгудек эмасдур. Ёлгон масал турмас. Бўйинда иллати борнинг оёғи қалтирар. Ёрики аҳласт, кори ў саҳласт кабилар.

Гулханий фольклордаги каби содда ва жонли ўх-

шатиш, истнора, муболага ва бошқа оригинал бадний тасвирлар яратган.

Гулханий бадний ижодиётининг идеяси ва мазмуни халқ оммасига яқин бўлгандек, унинг тили ва услуби ҳам халқ оммасига яқин бўлгандек, унинг тили ва услуби ҳам халқ оммасига яқиндир. У ўз асарлари тилини халқ жонли тилига яқинлаштиришга ҳаракат қилди. «Зарбулмасал» қуйидаги тил хусусиятлари билан характерланади:

Айрим ҳолларда қаратқич ва тушум, келишинги маъноси бир форма орқали ифодаланади:

Хосили умри эди ул бойни,

Оти Гунашбону ўшал ойни.

-л, -қ товушлари билан тугаган сўзлар эгаллик ва келишик аффиксларини қабул қилганда, бу товушлар ўз ҳолича қолади. Масалан: Фаросат оёқи оқсоқ. Қизики ошиқига берди.

Шунингдек, воситали келишик аффиксларидан олдин бир «н» товуши орттирилади. Масалан:

Анинг ёниндин бир ёғочлик ерда.

Кўрсатиш ва сўроқ олмошлари морфемалар олганда қуйидаги формаларда келади: у—ана, ул, анда, алари; бу—бўйла, мунда, бунда, бўйда; нима—нимарса. Масалан: Анда Бойўғли айди. Хомуш турмоқлик бўйла бўлурму жавоби?

Истақ феълининг биринчи шахс кўплиги феъл негизларига *-ми* аффиксини қўшиш билан ясалади. Масалан: «Сиз бир ширин жавоб беринг. Англаб бориб тараддуд қилали» деди.

Ўтган замон сифатини *-миш*, *-миш* аффикслари билан тузилади. Масалан: Анда бир Бойўғли деган ватан тутмиш эрди.

Баъзан қўшма феълнинг «сўзлабман ўхшар» (сўзлабганга ўхшайман) каби формада қўлланилиши учрайди.

Гулханий «Зарбулмасал»да халқ тили лексик бойлигидан ҳам самарали фойдаланган. Асар лексикасининг муҳим хусусиятларидан бири шуки, унда Гулханий адабий асарларда қўлланилиши нуқсон ҳисобланган «авомча» сўзларни кўплаб ишлатади.

«Зарбулмасал»да халқ ўртасида кенг қўлланиладиган тева, така, тошбақа, айрон, сопол, қатқоқ, бурундуқ, тайлоқ, қўноқ, оқсоқ, ёнтоқ, буқоқ, кулба, курк товуқ, тутов, сочбоғ, тушов, бўйдоқ каби сўзларни; лочин,

қарчигаї, хумо, қизилиштон сингарин қушлар номини, феълнинг инфинитив формаларини кўплаб учратамиз.

Бундан ташқари, Гулханий китобий адабий тил традицияси таъсирида ўз асарида арабча-форсча сўзларни ҳам ишлатади: абир (қора тусли хушбўй модда), ажуз (кампир), анжум (юлдузлар), боргоҳ (сарой), бодия (чўл), гузир (чора), жарроп (сурбет), хосткорлик (совчилик), қоҳил (ялқов), минқор (тумшуқ), моҳазар (тайёр овқат), нофаржом (бахтсиз), руқаъ (хат), сабуҳ (эрталаб), сақат (нуқсонли), сорбон (туякаш), тамуз (июнь ойи), тарроп (қароқчи), шақоват (ярамаслик) кабилар.

Автор ва персонажлар тилида ўртовчи бунда арабча-форсча сўзларнинг айримлари танқид қилинаётган шахсни характерлаш учун, айримлари қофия талабига кўра ишлатилгандир.

Масалан: Саид Азимхон сўфининг ёмон хусусиятларини кўрсатиш учун кулли, нодон, тасбеҳ, шадид, фаеҳ сингарин арабча-форсча сўзларни қўллайди.

Гулханий ўша давр тилида мавжуд бўлган синоним ва синонимик қаторлардан усталик билан фойдаланади. «Зарбулмасал»да гам, ғусса, андуҳ; осмон, кўк, фалак; халқ, улус, эл; исм, от, йўлдош, ҳамроҳ; нома, хат; ої, қамар; офтоб, қуёш, шамс, хуршид; чаён, ақраб; тараф, жониб; юз, ораз, жамол; дарё, наҳр каби кўплаб синонимик қаторларни учратамиз.

Масалан: Санглушт Ироқдин Ҳижол сари борур эрди. Йўл узасида ночор бир чаёнга *йўлдош* бўлди. Иккиен заруратдин *ҳамроҳ* бўлдилар. Ул қиз *юзини яширур* эрди. *Оразидин* шамсу қамардур хижил. Аввал бориб, Кулонкир Султон *жамолини* кўриб...

Демак, Гулханий жонли тилнинг лексик ва грамматик имкониятларидан фойдаланиб, янгича тил ва услуб проблемаларини ҳал қилди. У жонли тилнинг таъбирлари ва ибораларидан ҳам кенг фойдаланди. Сарой аристократ ёзувчилари эса, жонли тилдаги қатор оддий сўз ва ибораларни қўллашдан батамом бош тортиб, сарой адабиётининг мураккаб, огир тил ва услубини давом эттирадилар. Гулханийнинг бадий тили ва услуби сарой аристократик адабиётининг тили ва услубидан тубдан фарқ қилади.

Гулханийнинг ижодий практикаси шунини кўрсатадики, у адабий тилни бутун халқ оmmasига тушунарли, турмуш учун зарур сўзлар ва грамматик формалар билан бойитишга тиришгандир.

Махмурнинг реалистик сатира тили ва услубини ривожлантиришдаги роли

Махмур XVIII асрнинг охири ва XIX аср бошларида ижод этган ўзбек прогрессив адабиёти вакилларида биридир. У бир қанча лирик шеърлари билан бирга, реалистик сатиралар ҳам ижод этгандир.

Махмурнинг кўпчилик сатирик шеърларида фақат айрим иллатларни танқид қилишни эмас, балки «алъамон» деб нидо қилган исёнкор қалбнинг ҳамласини ҳам кўрамай.

Бу нарса тил ва услубда янгиликни вужудга келтирди. Махмур сатираларида образ яратишда бадний тасвирнинг турли усуллари ва халқ тили материалларидан самарали фойдаланади.

Махмур ўз сатираларида турли хил шахсларнинг кирдикорларини фош этиш учун образлар характериға мос келувчи сўзларни топа билди. Масалан, «Итбоқар қози» сатирасида қози образини чизар экан, ош итлар билан «бир табақда» эканини, «бир ялоқ»дан овқатланиши ва «бир катак»да ётишини кўрсатади. Уларнинг итларча ҳаётини танқид қилади. Ҳаким Туробий, Ловубоя Уратепаги ва Фазлий Намангоний образларини чизганда уларнинг касб-корига доир сўз ва терминларини ишлатади.

Махмур сатирик образлар портретини чизар экан, турли бадний приёмлардан: муболага, ўхшатиш, такрорлар, метафоралардан фойдаланади.

Қози Муҳаммад Ражаб Авжнинг образини чизганда, халқ тили бойлигидан фойдаланиб, қуйидаги муболагаини яратади:

Даме гар бузилса бу дастори зор,
Тузатмоққа солғай анга мардикор.

Махмур ўз ғазалларида айрим образларнинг сифатларини кучайтириб кўрсатиш мақсадида бир сўзни атайлаб жуфтлайди ва сўзнинг таъсир кучини оширади. Масалан:

Журм десанг қабат-қабат, фиққ десанг сабат-сабат,
Наҳс десанг намот-намот, сўфийи хонақоҳ ўзим.

Махмур ўз асарларида сатирик образ тилини инди-видуаллаштиришга алоҳида эътибор беради. Индивидуал тил ва образ яратиш учун Махмур айрим шева-ларга хос бўлган сўзлардан ҳам фойдаланади.

Дастлаб, Махмур шеваларга хос феъл формаларини ўринли ишлатишга ҳаракат қилади. Масалан: қиса — қилса, бўма—бўлма, қиған—қилған, кегай—келгай, бўсам — бўлсам, ёнилмадим — ёнмадим, айилмадим— айрилмадим кабилар.

Бундан ташқари, Махмур ўз асарларида кенг халқ оммаси ўртасида қўлланиб, аммо китобий услубга киритилмаган сўз ва ибораларни кўплаб ишлатади. Масалан: каталак, камалак, катак, кана, олачуқ, заминкан, ертўла, ажриқ, ўгур, сумалак, фалакзода, гўли биёбон, олатўрткўз, кўппак, буруш (бурда), ялоқ, тубак, юҳо, деб кабилар.

Шунингдек, унинг тилида баъзан тушуниллиши қийин на ўзбекча, на тожикча конструкциялар, луғатсиз аниқлашиллиши мушкул бўлган сўзлар учрайди.

Махмур асарлари тилида гарбий адабий тил элементлари ҳам учрайди. Масалан, кишилик олмоши у—они, андин тарзида, яхши сўзи ўрнида «чўх» сўзи ишлатилади.

Умуман, Махмур улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий асослаб берган адабий тилимизни жонли халқ тили негзида ривожлантириш соҳасида самарали иш қилди. Махмур реалистик сатира услуби ва тилининг тараққиётига баракали ҳисса қўшди. Кейинчалик унинг тили ва услубидаги сатирик воситаларни демократ шоир Муқимий ривожлантирди.

XV - XIX асрлардаги луғат ва грамматик асарларнинг адабий тилни нормалаштиришдаги роли

Маълумки, бирор яхши луғатнинг пайдо бўлиши миллий нутқ маданиятининг тараққиётида муҳим роль ўйнайди.

Ўзбек тилшунослигида луғатчилик иши катта тарихга эгадир.

Буюк мутафаккир шоир А. Навоий ўзининг луғатчи-

лик ва грамматика соҳасидаги ярим асрлик тажрибасини «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида умумлаштирди. Унда ўзбек ва форс-тожик тилларининг луғатларини қиёслаб, ўзбек тилининг устунликларини кўрсатди.

А. Навоий даврида ва ундан кейин унинг тили ҳақида бир қанча луғатлар ва грамматикалар тузилди. Луғат ва грамматикаларда А. Навоий тилидаги лексик ва грамматик материаллар йиғилгандир. Шундай луғатлардан бири Алоий бинни Муҳибий (1560) томонидан тузилган «Ал луғотун-Навоия ва ал истиш-ҳодатул-чигатоия» («Навоий луғати ва чигатоӣ тили далиллари») номли асардир. Бу луғатни кўпинча «Абушқа» деб ҳам атайдилар. Илмий жамоатчилик ўртасида шу ном билан машҳур бўлган бу луғатни 1869 йилда Вельяминов-Зернов нашр қилди ва француз тилида унга сўз боши ёзди.

«Абушқа» луғатида 2.000 та сўз бўлиб, улар А. Навоийнинг бадний, илмий, тарихий асарларидан олинган. У сўзларнинг луғавий маънолари берилиб, Навоий ғазал ва дostonларидан келтирилган мисоллар билан ойдинлаштирилади.

Луғат автори туркнй халқларга тушунарли бўлмаган сўзларни ажратиб олиб, уларни изоҳлайди. Бунда у асосий луғавий бирликларни ажратиб олмай, ҳар хил грамматик формалардаги сўзларни алфавит тартибда бериб боради.

Масалан: ¹ иков, икагу, икавла, икаламиз (66-бет); бўлғача, бўлғуча, бўлғунча, бўлғунчо (154-бет); тўрта, тўртала, тўртовла, тўрталаси (206-бет).

«Абушқа» луғатининг қимматли томони шундаки, чигатоӣча - туркча деб аталган бу асарда умумга тушунарли бўлмаган сўзларнинг кўчма маънолари ва маъно оттенкалари изоҳланади. Шунинг учун у баъзи сўзлар семантикасини ўрганишда ишончли материал бера олади.

Тали Имомий Ҳиротий томонидан яратилган «Бадон ал-луғат» асари ҳам А. Навоий асарлари лексикасига бағишлангандир. «Бадон ал-луғат» XV асрнинг охирларида китобат қилинган бўлиб, у чигатоӣча-форсча луғат ҳисобланади. «Бадон ал-луғат» А. К. Боровков томонидан ўрганилиб, алоҳида китоб шаклида

¹ Мисоллар «Абушқа»нинг Вельяминов-Зернов нашридан олинди.

нашр этилгандир. Бу лугатда Навоий тилидаги туркча сўзларнинг форсча таржимаси берилган.

А. К. Боровков «Бадон ал-лугат» ва «Абушқа» ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: «Абушқа» лугати «Бадон ал-лугат»нинг қайта ишланган формаси ёки унга яқин туради ва форсча сўзларнинг таржимаси берилгандир».¹

XVII асрда тузилган Фазлуллахоннинг лугати ҳам тил тарихи учун муҳим қимматга эгадир. У туркча лугат деб аталиб, уч бобдан иборатдир. Биринчи бобда феъллардан ҳосил бўлган отлар форсчага таржима қилинади. Иккинчи бобда эса турли хил феъл формалари изоҳланади. Учинчи боб от туркуми сўзлигини ташкил қилади.

Фазлуллахон лугатида ҳар бир сўзнинг талаффуз этилиш нормасига аниқ характеристика берилгандир. Масалан: ота сўзи фатҳа ва маддли алиф билан ва иккинчиси маддсиз ёзилади деб изоҳланади. Лекин келтирилган мисоллар кимнинг асаридан олингани ҳақида ҳеч қандай белги йўқ. Ҳатто баъзи сўзлар изоҳига мисоллар берилмаган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти қўлёзмаалр фондида сақланаётган «арабча-ўзбекча-тожикча лугат» («Мунтахаб-ул-лугот») хивалик Муҳаммад Ризога тегишлидир. Бу лугатда А. Навоий асарларидаги арабча, форсча ва ўзбекча сўзларга изоҳ берилади. Лугатнинг мақсад ва вазифалари унга автор томонидан ёзилган сўз бошида берилди.

Муҳаммад Ризо сўз ва ибораларни изоҳлар экан, улардан ҳар бирининг семантикасини ойдинлаштириш билан бирга, стилистик қўлланилишини мисоллар билан беради.

«Мил—сулси фарсаҳ бувад, амир «Ҳайрат-ул-аб-рор»да буюрурлар. Маснавий:

Ўз киби турлар бори эндин залил,

Кишидин ихрож бўлуб мил-мил.

Ва яна мил улким, полшоҳлар газаб қилгон одамни кўзига қизутуб чекорлар, но бино бўлур эрмиш, бу маънига мавлоно Фузулий буюрурлар.

1 А. К. Боровков. Лексикографическая традиция в словарях чигатайского языка, Лексикографический сборник, вып. IV. М., 1960, 156-бет.

нинг кириш қисмида А. Навоий асарларининг сонини кўрсатиб ўтади. Шу асарлар асосида унинг грамматик очеркини ёзади. Меҳдихон бир қанча ҳаракат номлари ва сифатдошларни изоҳлагандан сўнг ўтган замон, ҳазирги-келаси замон, буйруқ майли, феълнинг бўлишига формалари ҳақида тўхталади. Булар ишнинг биринчи бўлимида қаралади. Китобнинг иккинчи бўлимида баъзи грамматик формаларнинг шаклланиш жараёни кўрсатилади. Ишнинг учинчи бўлимида олмошлар, тўртинчи бўлимида юклама ва морфемалар характеристикаси, бешинчи бўлимида ёрдамчи феъллар, олтинчи бўлимида орфография масалалари ёритилади. Грамматиканинг охирида А. Навоий асарларида учровчи форсча элементлар илова қилинади.

«Мабони ул-луғат»даги характерли томон шундаки, у ёки бу форманинг форс ва турк тилида қандай қўлланилишини кўрсатади. Фикрни тасдиқлаш учун Фузулий ва Навоийдан мисоллар келтиради.

Меҳдихон ўзининг грамматикасида эски ўзбек тилининг фонетикасига доир ҳам қимматли фикрлар беради. Товушларнинг жаранглилаши ва жарангчизланиш (ассимиляция) ҳолати, унли товушларнинг уйғунлаши каби масалаларни ёритади: алды, урды, китти, туттум, киттим каби.

Меҳдихон грамматикасида айрим грамматик формаларнинг шевалардаги фарқли томонлари ҳам кўрсатилади. Бунда адабий тил фактларини жонли шевалар билан чоғиштиради: кетмак, келмак, кўрмак каби сўзлар хоразм ва туркманларда гитман, гелман, гўрман тарзида талаффуз этилади, деб кўрсатилади.¹

Грамматик формаларнинг ишлатилиш даражасини кўрсатиш билан бирга, асарда сўзлар этимологиясига доир баъзи қизиқарли фикрларни ҳам беради. Масалан: *аъдйн* < ай — тўн; *йштан* < ич тон—тўн каби.

Умуман, Меҳдихон луғати ва грамматикаси ўзбек адабий тилининг лексик ҳамда грамматик нормаларини белгилашда маълум роль ўйнайди.

Фатҳ Алихон Кожарий луғатида (XIX аср) 8.000 дан ортиқ сўзга изоҳ берилиб, унинг учдан икки қисми На-

1 Проф. А. Н. Самойлович. Персидский турколог XVIII века Мирза Меҳди-Хан. Известия об-ва обследованія и изучения Азербайджана, №5, Баку, 1927, 3-16-бетлар.

вой асарларидан олинган мисоллар билан безалган. Фатҳ Алихон лугати юзасидан А. А. Ромаскевич қимматли фикрлар билдирган.¹

Лугат тўрт қисмдан иборатдир: автор сўз боғинси, чигатойча-форсча лугат, «Санглоҳ» лугатида изоҳ берилмаган ўн икки сўзга изоҳ ва Навоий асарларида учрайдиган форсча сўзлар лугатидан иборатдир. Лугатда шу юқоридагилар ҳақида фикрлардан ташқари, Навоий биографияси, географик, тарихий ва этнографик маълумотлар бор.

Умуман, лугатларни кўздан кечириб, қўйидаги хулосага келиш мумкин:

Лугатларнинг ҳаммасида жанубий туркий диалектларнинг таъсири каттадир.

Тузилган лугатларнинг ҳажм доираси тор эди. Улардаги лексик элементлар 8-9 мингдан ошмайди. Лугатлар чигатойча-форсча деб аталган билан Навоий асарлари тили билан чегаралангандир.

Давр талабига жавоб берувчи ҳақиқий лугатлар қўйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Лугатда тилдаги бутун лугат бойлиги ўз ифодасини топиши керак.²

2. Яхши лугатнинг характерли томони шундаки, унда ҳар бир сўзнинг конкрет, аниқ маъноси изоҳланган бўлиши керак. Бундай ҳолни у лугатларда учратмаймиз. Меҳдиҳон «Санглоҳ» лугатида 12 сўз маъноси ноаниқ деб кетилса, Фатҳ Алихон лугатида улар изоҳланади.

3. Лугатда ҳар бир сўзнинг тўғри қўлланиш намунаси берилиши керак.

Умуман, юқоридаги лугатлар ва грамматикалар талабларга тўла жавоб бермасида, улар адабий тилнинг нормаллашишида ўз даврида муҳим роль ўйнади. Юқорида кўздан кечирилган материаллар асосида XVII асрдан XIX асрнинг 60-йилларигача бўлган ўзбек адабий тили ҳақида қўйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1 А. А. Ромаскевич. Новый чигатайско-персидский словарь, сб. «Мир-Али-Шир», Ленинград, 1928, 83-99-бетлар.

2 В. В. Виноградов. Толковые словари русского языка, сб. «Язык газеты», 1941, 456-бет.

1. Бу даврдаги ўзбек адабий тилида ғарбий адабий тилнинг, яъни Фузулий адабий тилининг таъсири кучли эди. Чунки кўпчилик шоир ва ёзувчилар кўпчилик асарларини Навоий ва Фузулийга эргашиб ёздилар. Уларнинг тили ҳамда услубидан фойдаланишга ҳаракат қилдилар.

2. XVII асрдан XIX асрнинг 60-йилларигача бўлган даврдаги адабий тилни жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш учун кураш тенденцияси кучли эди. Бу иш ўз асарларини фақат «туркий тил билан битган» Абулғозий ва Бобирлардан бошланиб, улардан сўнгги сўз санъаткорлари давом эттирдилар.

3. Сўнгги феодализм даври ўзбек адабий тилида ўзбек тилининг диалектал хусусиятлари ўз ифодасини топган. Абулғозийда Хоразм шеваси, Турдийда Бухоро типли шевалари, Гулханий ва Махмурда Фарғона шевалари хусусиятларини учратамиз.

Биз XVII аср ва XIX асрнинг 60-йилларидаги сўз санъаткорларининг асарлари тилидаги баъзи характерли хусусиятлар мисолида ўзбек адабий тили тараққий-тини кўздан кечирдик, лекин алғов-далғовли йиллар бўлган бу даврнинг тили атрофлича ўрганиш ва катта илмий текширишларни талаб қилувчи навбатдаги вазифалардан бири бўлиб, ўз текширувчиларини кутади.

XIX АСРНИНГ II ЯРМИ ВА XX АСР БОШЛАРИДА ЎЗБЕК АДАБИИ ТИЛИ

Ўзбек адабий тилига бўлган таъсир

Жуда узоқ тарихий даврни ўз ичига олган ўзбек адабий тили тарихида XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларидаги адабий тил ўзига хос алоҳида ўринни эгаллайди.

Мазкур давр адабиётини кўздан кечиран эканмиз, унинг тил ва услуби масалаларида жиддий, муҳим янгиликлар майдонга келганлигини кўрамиз.

Бу ҳол тасодифий бўлмай, ўзбек халқи ҳаёти тарихида юз берган социал муносабатларнинг ўзгариши натижасида майдонга келгандир.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошига келиб ўзбек халқи социал ҳаётида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Феодал тарқоқлик яна кучаяди. Тил, урф-одати, маданияти бир бўлган ўзбек халқи учта майда хонликка ажралган ҳолда яшashi давом этади. Иккинчи томондан, Россия ва у орқали Европа билан мунтазам савдо алоқасида бўлган ўзбек халқи, у ерларда бўлаётган ўзгаришлардан маълум даражада хабардор бўлган.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия Урта Осиёни кўшиб ола бошлади. Бу воқеа ўзбек халқи ҳаётида жуда муҳим ўзгаришлар рўй беришига сабаб бўлди. Дастлаб ўзаро феодал урушларга барҳам берилди. Ўзбек халқи ҳаётида капиталистик муносабатларнинг тезлашишига олиб келди. Маҳаллий аҳоли ўртасида илғор рус маданияти кенг тарқала бошлади.

Ўзбек халқи тарихи ва жамият ҳаётида рўй берган ана шу ҳодисалар XIX асрнинг ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабий тилига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Агар XIX асрнинг бошларида ўзбек адабий тили тарихида А. Навоий тили таъсири ва уни халқ тилига яқинлаштириш ғояси кучли бўлса (буни Гулханий, Махмур, Огаҳий, Абулғозий, Мунис асарлари тилида кўра-

миз), шу асрнинг 60-йилларидан сўнгги ўзбек адабий тили тарихида ҳам Навоий традициясини кўрамиз, аммо бунда рус тилига хос бўлган сўз ва формаларни кўплаб учратамиз. Бундай ҳолни Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий, Завқий, Аваз Утар асарлари тилида кўрамиз.

Россия ва Ўрта Осиёда революцион ҳаракатнинг ўсиши натижасида янгича сўзлар лексика ва терминология ҳамда рус тили таъсирда янгича грамматик конструкциялар пайдо бўлди. Бу ҳол 1906 йилдан сўнгги газета ва журналлар тилида, Ҳамза ва С. Айшійнинг дастлабки асарларида, М. Бехбудий асарларида мавжуддир.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларга асосланиб, адабиётда реалистик гояларнинг ривожланиши асос қилиб олган ҳолда, давр тараққиётининг тилда ўз ифодасини топиш жараёнини ҳисобга олиб, бу асрлардаги ўзбек адабий тили тараққиётини икки даврга бўлиш мумкин:

1. XIX асрнинг 60-йилларидан 1905 йил революциясигача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили тарихи.

2. 1905 йилдан Октябрь революциясигача бўлган ўзбек адабий тили тарихи.

Ўрта Осиё Россияга қўшилгандан сўнг 1905 йилгача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили тарихи

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярми, яъни 60-йиллардан бошлаб Ўрта Осиё Россияга қўшиб олина бошланди.

Ўзбекистон территориясидаги Кўқон хонлиги Туркистон генерал-губернаторлигига қўшилиб, Бухоро амирлиги ва Хева хонлиги Россиянинг вассали сифатида сақланиб қолди. Бу ҳол мамлакат экономикаси, ижтимоий оғ тараққиёти ва адабиётига таъсир килди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида мамлакатда ҳукм суриб келаётган эски ҳаёт асослари ўзгара бошлайди. Туркистон қолоқ экономикасининг Россиянинг анча тараққий қилган экономикаси доирасига қўшилиши В. И. Ленин таъбирича, Ўрта Осиёни «жаҳон товар муомиласи йўлига олиб чиқди». Капиталистик муносабатларнинг ўса бориши жамиятда ижтимоий

табақаланишни кучайтирди. Маҳаллий буржуазия туғила бошлади ва у мамлакатда товар муомаласини ўз қўлига олиш учун ҳаракат қилади. Капиталистик муносабатлар асосида ишчилар синфи туғилади. Халқнинг асосий қисмини ташкил қилган деҳқонлар ҳаётида ҳам кескин ўзгариш юз берди. Қулоқ хўжаликлар майдонга келади. Урта ва камбағал деҳқонлар ердан ажралиб батрақларга, ишчиларга айланади.

Туркистоннинг Россияга қўшилиши туфайли ўзбек халқининг рус халқи билан бевосита ва яқиндан алоқа қилиши учун кенг имконият очиб берди. Бу эса ўзбек халқининг илғор рус маданиятидан баҳраманд бўлишига ва рус тилини ўрганишга имконият туғдирди.

Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi чекка ўлкаларда яшаган миллатлар ва элатлар, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам рус маданияти ва адабиётидан баҳраманд бўлишида ижобий роль ўйнади. «Рус тили жуда кўп майда ва қолоқ миллатлар учун прогрессив аҳамиятга эга эди — бу шубҳасиз»,¹ деб доҳиёна таъкидлаган эди В. И. Ленин.

Туркистоннинг Россияга қўшилиши натижасида Урта Осиё халқи эксплуататорлар манфаатини ифодаловчи реакцион маданият ҳамда меҳнаткаш халқ ҳаёти ва курашини ифодаловчи прогрессив - демократик маданият билан ошно бўлди.

Жамият ҳаётида янги социал муносабатларнинг ўрнатилиши сабабли илм-маърифатда янги давр талабларини ёритишни, фалсафий-назарий қарашларнинг яратилишини тақозо этди.

Худди шу давр тақозоси натижасида маҳаллий халқлардан тараққийпарвар кишилар етишиб чикди. Жумладан, қozoқлардан Абай Қўнонбоев (1845-1904), Чўқон Валихонов (1835-1866), Ибрай Олтинсарин (1841-1889), тожиклардан Аҳмад Дониш (1827-1897), қорақалпоғистонлик Бердақ (1827-1900), татарлардан Абдулла Тўқай (1886-1913), Қаюм Носирий (1824-1902), арманлардан Мекаел Налбандян (1819-1848), Гибраел Сундукян (1825-1912), Хачатур Абовян (1805-1848), Ованес Туманян (1869-1923), озарбайжонлардан Мирза Фатали Охундов (1812-1878), Мирза Алпакбар

1 В. И. Ленин. Асарлар, 19-том, 520-бет.

Тоирзода (1862-1911) каби кишилар шу даврдаги илғор зиёли вакилларидир.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонга революцион Россия—Чернишевскийлар, Ульяновлар, Плехановлар Россияси ҳамда реакцион Россия — Гучковлар, Струвелар Россияси кириб келди ва маҳаллий халқ ўртасидаги икки хил маданият билан ҳамкорлик қилди. Натижада икки хил адбий оқимнинг — прогрессив-демократик ва феодал-клерикал оқимларнинг шаклланишига замин ҳозирлади.

Илғор революцион Россиянинг таъсири натижасида ўзбеклар ўртасидан ҳам янгича онг-тушунчага эга бўлган зиёлилар етишиб чиқди. Жумладан, Мирза Барот Қосимов, Акрам Асқаров, Ҳожи Юсуф, Мирза Бухорий, Сиддиқий, Сатторхон, Исоқхон (Ибрат), Комил Хоразмий, Фурқат, Муқимий, Завқий, Аваз Утар каби кишилар етишдилар.

Уларнинг кўпчилиги адабий ҳаётда ҳам қалам тебратиб, прогрессив-демократик адабиётни ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшдилар. Прогрессив демократик адабиётнинг моҳиятини, унинг гоявий асосларини халқчиллик, ватанпарварлик, маърифатпарварлик гоялари ташкил қилади. Уларнинг тематикаси: халқ ҳаёти, тақдирини кўрсатишдан, халқлар дўстлиги темасидан, ишчилар темасидан, ҳукмрон синфларни фош қилишдан, ҳаётдаги янгиликларни тарғиб қилишдан иборат бўлди. Жанр масаласида традицион жанрлардан ва саёҳатнома, мактуб жанридан фойдаландилар.

Буларнинг ҳаммаси прогрессив-демократ шоирлар ижодида янгича тил ва услубнинг ривожланишига олиб келди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида тил ва услуб проблемаси

Маълумки, адабий тил тараққиётининг даражаси унинг халқ тили билан алоқасида, унга сайқал бериб ривожланишида кўринади. Адабий тил халқ тили бойликларини эгаллаб, унга мунтазам түс бериб, уни юқори поғонага кўтариш демакдир. Алексей Толстой бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Адабий тил ва халқ жонли тили бир хил материалдан иборат бўлиши керак

Адабий тил тартибга солинган ва ишланган тилдир, лекин унинг бутун қурилиши халқ тили қурилишидан иборат бўлиши зарур».¹

Ана шу нуқтаи назардан ўша давр адабий тилига ёндашсак, XIX асрнинг иккинчи ярмида прогрессив-демократик адабиёт вакиллари—ва маърифатпарварлари ўзбек адабий тилида бурилиш ясадилар. Ўзгартиш ва бурилиш, аввало, тилнинг лексикасида кўринади.

Бу даврда хўжалиқ ва маданий ҳаётнинг юксалиши ва тараққиётини янги-янги тушунчаларнинг туғилишига сабабчи бўлди. Улар ўз навбатида янги сўзларнинг пайдо бўлишига олиб келди. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги сўз санъаткорлари янги тушунчаларни ифодалаш учун рус тилига, халқ тилига ва ўзбек адабий тилининг ички имкониятларига мурожаат қилдилар.

Сўз танлаш ва ижод қилишда ўша даврда уч манбага асосланиб иш тутдилар. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбек тилининг ўз ички имкониятлари ва қонунлари заминида яратилган сўзлар ҳисобига бойиди.

Маълумки, жамиятда пайдо бўлган янги тушунчалар янги сўзларни яратиш учун туртки бўлади. У сўзлар неологизмлар сифатида тилнинг луғат составига қабул қилинади. Неологизмларнинг пайдо бўлиши ҳам маълум вақт бир хил даражада бўлмасда, ҳар ҳолда адабий тил тараққиётида бор ҳолдаси ҳисобланади. Неологизм сифатида қабул қилинган сўзлар икки хил бўлиши мумкин. Биринчидан, бир тил чегарасида бўлган сўзни янги маънода қўллаш; зотим сўзни ўрнида «зўлмпарвар» сўзини ишлатиш. Иккинчи, чарогон, маъналистон каби сўзлар. Иккинчидан, янги тушунчани ифодалаш учун бошқа тилдан сўз олиш орқали пайдо бўлади.

Рус воқелигидан кириб келган янги предмет ва ҳолисаларни ўзбек тилида беришда қуйидаги усуллардан фойдаланилди:

а) русча сўз ва тушунчаларнинг маъносини бериш учун ўзбек тилида аввалдан бўлган сўзлар мослаштирилди. Масалан: жаҳоннома сўзи география маъносида (Фурқат, Асарлар, II, 1960, 123-бет), манзил—станция (ТВГ, 15, 1889), усто-дирижёр (Фурқат, Тапланган

1 А. Н. Толстой. Полное собрание сочинений. Госполитиздат, Москва, 1949-1953, том 13, 289-бет.

асарлар, II, 1960, 28-бет), босмахона—типография (Фурқат, II, 141-бет), табиб—врач (Муқимий, Танланган асарлар, II, 1960, 67-бет), нишон — орден (ТВГ, 9, 1903), муаллиф — автор (ТВГ, № 50, 1899) кабилар.

б) рус тилидаги терминларни калька йўли билан ўзбек тилига таржима қилиш орқали янги тушунчалар ифодаланади. Таржимада бир сўзни бир сўз билан, айримларини икки сўз билан бериш ҳоллари учрайди.

Масалан: русча физический кабинет сўзини хикматнома деб бериш, похвальная грамота — таърифнома, амбулатория — табибхона, управитель — бошқарувчи; железная дорога — темир йўл, белый царь — оқ подшо; повестка — чақирув қоғози, керосин — ер ёғи, штраф — жарима пули, ручка — пўлод қалам, поезд—оташ ароба, пароход — оташ кема кабилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида айрим сўзларни таржима қилганда уларнинг бир неча номларини кўллаганлар. Масалан, «тюрьма» сўзи маъносида турма, турмахона, ҳибсхона, бандихона, обохта, маҳбўсхона сўзлари; «поезд» сўзи маъносида пойиз, оташ ароба, ўт ароба, темир ароба, оташ, ароба каби сўзлар ишлатилган.

Демак, юқоридаги каби икки имкониятлардан фойдаланиб, янги тушунчаларни ифодалаганлар.

2. Адабий тилнинг бойишида халқ жонли тили муҳим манбадир. Бу давр сўз санъаткорлари XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Махмур, Гулханиё традициясини давом эттириб, «авомча» ҳисобланган халқ тилидан фойдаланиб, адабий тилни бойитдилар ва янги тушунчаларни ифодаладилар.

«Адабиётнинг жонли тилга интилиши ва унинг хазинасидан самарали фойдаланиш бу адабиётнинг ҳаётга яқинлашаётганидан, реализмга қараб интилганидан далолат беради. Ҳақиқатан ҳам, демократик адабиётда реализмнинг галаба қилаётганлиги адабий тил тараққиётида ҳам, унинг лексик составида ҳам кўриниб туради».¹

Шундай экан, демократик адабиёт вакилларининг асарларида жонли сўзлашув тилига хос бўлган сўзларни истаганча топиш мумкин. Масалан: бўзчи, косов,

1 Ф. К. Каримов. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1966, 59-бет.

безгак, пахса, лой, искаб топар, қирчанги, арава кабилар.

3. Уша давр адабий тили тараққиётида учинчи манаба рус тили бўлди. Маълумки, Туркистон Россияга қўшилгандан сўнг «Туркистон вилоятининг газетаси» ва бошқа газеталар чиқа бошлади. Бу газеталарда маҳаллий зиёлиларнинг вакиллари ҳам қатнаша бошладилар. Газета саҳифаларида рус тилидан таржима қилинган айрим асарлар ва мақолалар нашр этилди. Ҳатто баъзи ўзбек халқи ижодкорларининг русчага таржима қилинган асарларини босиб чиқардилар.

Бундан ташқари, маданий ҳаётда бўлган бошқа ўзгаришлар ўзбек адабий тилини улуг рус тили лексикаси ҳисобига бойшди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий-сиёсий, илмий, техникавий соҳаларга тегишли терминлар; кундалик турмушда зарур бўлган уст-бош кийимларининг номлари ўзбек тилига қабул қилинди. «Туркистон вилоятининг газетаси» ва бошқа газеталар ҳамда прогрессив-демократ шоирлари асарларини кўздан кечирсак, уларда қуйидаги соҳаларга тегишли рус сўзларини учратамиз:

1. Ижтимоий-сиёсий, ҳарбий-полиция режимига тегишли сўзлар: уезд, волость, дума, пристав, консул, солдат, тюрьма, штраф кабилар.

Масалан: ...гннирол губернотурининг ва уёздний (уезд) ҳокимларининг фармойишларини ўқув билмоғимиз зарурдир. (Туркистон вилоятининг газетаси, 1883, № 3).¹

2. Транспорт билан боғлиқ бўлган сўзлар: поезд, вагон, коляска, вокзал, станция кабилар.

Масалан: Хўқанд воғзолидин 28 чакирим рельс темирларни бошлаб босган экан. (ТВГ, 1901, № 69).

3. Почта ва телеграфга тегишли сўзлар: почта, телеграф, конверт, марка, адрес кабилар.

Масалан: манинг исмимга адрес этиб юборсала. (ТВГ, 1901, № 30).

4. Саноат, савдо-сотиқ ва молиявий ишларга тегишли сўзлар: завод, фабрика, купец, машина, нефть, виставка, магазин, ярмарка, банк, вексель кабилар.

1 Бундан сўнг газетанинг помп қисқартирилган ҳолда «ТВГ» деб берилади.

Масалан: Бобо, ҳожи бўлсанг, кунес, молдор. (ТВГ, 1903, № 2).

5. Фаи, маданият ва маориф билан боғлиқ бўлган сўзлар: гимназия, театр, музика, музей, газета, школа каби.

Масалан: Болаларни ушкўлга бермоқ учун хоҳиш қилдилар. (ТВГ, 1902, № 12), Газетага алҳол ҳам таржимонликда турибман. (ТВГ, 1890, № 33).

6. Медицинага тегишли сўзлар: госпиталь, доктор, лазарет, фельдшер кабилар.

7. Суд ишлари билан боғланган сўзлар: судья, су закон каби. Масалан: ...ўз асрида бўлгон нарўднўй судияларга қораганда ўзи бошқа алоҳида одамдур. (ТВГ, 1893, № 26).

8. Баъзи ҳужжат ва мукофотлар номи: билет, паспорт, орден, медаль кабилар.

9. Кундалик турмушда керакли бўлган буюмлар ва уст-бош кийимларнинг номлари: самовар, стол, стул, поднос, тарелка, лампа, фонарь, печь, галоши, ситец, драп кабилар.

10. Озиқ-овқат товарларининг номлари: пиво, квас, лимонад, кофе, конфеты, картошка, сухари кабилар.

11. Ўлчов бирликларининг номлари: пуд, четверть, сажень, вершок, минута кабилар.

12. Этник ва топонимик номлар: Москва, Россия, инглиз, француз, рус кабилар.

Масалан: Эронистонга фарансавий зарур (Исҳоқхон).

XIX асрнинг иккинчи ярмида рус тилидан ўзбек тилига сўз қабул қилишда баъзан ўша сўзга эҳтиёж ҳисобга олинса, баъзан эҳтиёжсиз ҳам қабул қилинаверади. Бундай ҳолати «Туркистон вилоятининг газетаси» саҳифаларида яққол кўрамиз. Масалан, ўзбек тилида ҳарбий, қонун, шаҳар ҳокими каби сўзлар бўлгани ҳолда, газета тилида военный, закон, городничий сўзларини учратамиз. Айрим ўринларда рус сўзлари ўзбекча сўзлар билан параллель қўлланилади. Масалан: пачотний исмотрител — иззатлик нозирлик, управляющий — бошқаргувчи, староста — оқсоқол кабилар.

Бу даврда рус тилидан ўзбек тилига сўз қабул қилишнинг асосий сабаби шундан иборатки, маданий турмушда бир қанча янгилик пайдо бўлди. Бундай янги тушунчаларни ифодалаш учун ўзбек тилида сўзлар йўқ эди. Шунинг учун бундай сўзлар рус тилидан тўғри-

дан-тўғри қабул қилинди. Бундай сўзлар саноат, транспорт, почта, телеграф, маориф ва маданият соҳаларига тегишли сўзлардир.

XIX асрнинг иккинчи ярмида рус тилидан қабул қилинган бир қисм сўзлар аслида туркий сўзлардир. Улар янгича маъно ва фонетик ўзгариш билан ўзбек тилига қайта қабул қилинди. —

Масалан: тавор (товар), истикон (стакан), кариндош (карандаш), каган, боярин, беқ, башмак, колпак, каблук, чулан, чердак, қаланча, лачуга, тамға, деньги, караул, ярлиқ, ям, ямшиқ, алтин, кабак ва бошқалар.

Рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг кўпчилиги Фарбий Европа тилларидан келиб киргандир. Масалан, рус тили орқали латин тилидан доктор, комитет, консул, машина, минут, номер, станция, фабрика сўзлари; грек тилидан гимназия, музика, театр, телеграф сўзлари; италийн тилидан банк, газета, касса, лазарет, солдат каби сўзлар; немис тилидан ярмарка, штраф, тюрма, марка, контора, вексель каби сўзлар; француз тилидан адрес, жандарм каби сўзлар; инглиз тилидан керосин, вагон каби сўзлар; голланд тилидан ситец, краи каби сўзлар қабул қилинди.

Бундан ташқари, рус тилидан кириб келган кўпчилик сўзларнинг келиб чиқиш этимологияси арабча ва форсчадир.

Масалан, шу даврда ўзбек тилига бевосита рус тилидан кирган адмирал, азимут, алгебра, алгоритм, алкоголь, арсенал, магазин, тариф, шуба сўзлари аслида арабчадир. Чунончи, диван, нефть, чамадон сўзлари форс-тожикчадир.

XIX асрнинг иккинчи ярмида рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг баъзиларидан русча ўзбекча компонентлар асосида жуфт сўзлар ҳосил қилинган. Жумладан, истаршина оқсоқол (ТВГ, 48, 1804), фанор фонус (ТВГ, 45, 1894), гир тош ТВГ, 40, 1885), сурук муддат (ТВГ, 19, 1884), закунлар бирла қонун (Фурқат) кабилар.

Бундан ташқари, ўша даврда рус тилидан қабул қилинган сўзларни йўл-йўлакай изоҳлашга ҳаракат қилганлар. Бунинг учун яъни, деган, ном, номли, исмли сўзларини ҳам қўллаганлар.

Масалан: турмада, яъни обохтада ётибдур. (ТВГ, 16, 1877), фарахўт, яъни оташ-кема (ТВГ, 15, 1879), кира-

син деган чироғ ёғи (ТВГ, 23,1883), карита ном ароба (ТВГ, 18, 1874) кабилар.

Юқоридаги мисоллардан ҳам кўринадики, XIX асрнинг иккинчи ярмида рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг асосий қисми ўзбек тилига сўзлашув нутқи орқали ва маҳаллий матбуот ҳамда ёзувчиларнинг асарлари орқали кириб келгандир.

Турли хил таржималар фақат рус тилидан бўлмасдан, балки бошқа тиллардан ҳам, жумладан, форс-тожик тилидан ҳам бўлди.

Айниқса бу даврда Бедил ижоди билан қизиқиш, Бедилга эргашиш кучайган эди. Ана шу қизиқиш ва эргашиш натижасида демократ шоирлар зуллистонаинлиқни давом эттирдилар. Натижада классик адабиётдаги форс-тожикча ва арабча грамматик формалар ҳамда лексик элементлардан фойдаланишга ҳам ҳаракат қилдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида, жумладан, демократ шоирлар услубида ҳам янгиликлар вужудга келди. Демократ шоирлар автор тили, персонаж тили масаласида бир қанча янгиликларни яратдилар. Демократ шоирлар ва маърифатпарварлар персонаж тили, бадиий асар тили, автор тили, стилистик дид, услуб устида самарали ишладилар.

Натижада шоирлар қаҳрамонларнинг индивидуал тили орқали, уларнинг касб-ҳунарини кўрсатишга, турмушидаги ҳодисалар, оғидаги савия ва ҳусусият, психологияси ва характеридаги ўзгаришларни кўрсатишга эришдилар.

Масалан, Муқимийнинг «Тўйи-Иқонбачча» сатирасини олиб кўрайлик. Бу сатирадаги тошкентлик бой ва Иқондаги гумашта тилига эътибор берсак, бирининг тилида кескинлик, дағаллик, буйруқ кўриниб турса, иккинчиси тилида эзмалик, ланжлик, ялпнчоқлик ҳусусиятлари сезилади.

Прогрессив - демократ шоирлар ва маърифатпарварлар (Исҳоқхон, Сатторхон, Муқимий, Фурқат, Аваз, Завқийлар) XIX асрнинг иккинчи ярмидаги адабий тил ва услуб тараққиёти учун янги-янги проблемаларни олға сурдилар. Адабий тилни янги грамматик формалар ва рус тили лексик элементлари билан бойитдилар.

*Ўзбек адабий тилини ривожлантиришда
Муқимийнинг хизматлари*

Ўзбек прогрессив демократик адабиётини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган машҳур шоирлардан бири Муқимий ўзбек адабий тилини бойишида ҳам фахрли ўринлардан бирини эгаллади.¹

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярми ижтимоий-иқтисодий ва снёсий воқеаларга бой давр бўлиб, Ўзбекистон халқлари тарихида алоҳида аҳамиятга эга бўлганидек, ўзбек адабий тили тараккиёти тарихида ҳам ўзига хос бир даврни ташкил қилади.

Ўзбек адабий тили кўп асрлик традицияга эга бўлиб, у Алишер Навоий томонидан шакллантирилган ва ривожлантирилган. Бироқ, замонлар ўтиши билан Навоий тилидаги айрим формалар ўзгариб, эскира бошлади. Муқимий тили Навоий тилининг — эски ўзбек адабий тилининг давом ҳисобланса-да, ундан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Бунинг сабаби шуки, тил жамият ва иқтисодий турмушда бўлган ҳамма ўзгаришларнинг тўғридан-тўғри ва бевосита ўзида акс эттиради. Унинг учун ҳам Муқимий асарлари тилни кўздан кечирсак, унда сўзлашув нутқида хос хусусиятларни, классик адабиётга хос бадий услуб ва грамматик формаларни ҳамда рус тилига хос лексик элементларни учратамиз.

1. Муқимий асарларида сўзлашув нутқи элементлари. Муқимийнинг ўзбек адабий тилига қўшган ҳиссаси—бу тилдаги халқчилликда намоён бўлди. У халққа тушунарли тилда ёзишни ўз стилининг ажралмас хусусиятларидан бири қилиб олиши билан, олдинги асарларда яшаб, ижод этган прогрессив ёзувчиларга инсбатан бирмунча илгарилаб кетди.

Муқимий меҳнатқаш омма ҳаётиндан факат тема, сюжет ва шунга мос гоյинигина олмади, у шу билан бирга, битмас-туганмас манба бўлган халқ тилидан ҳам кенг фойдаланди. Муқимийнинг тили халқ тили, фольклор тили ҳисобига бойиди ва ривожланди.

Муқимий асарларини ёзишда фольклор асарларининг услуби, бадий приёмлари, тили ва бошқа хусусиятларини

¹ Бу темани ёзишда А.Шомақсудов материалларидан фойдаланилди.

дан ҳам кенг фойдаланди. У «Танобчилар», «Московчи бой таърифида», «Тўй» каби асарларини фольклор услуби билан бошлайди.

Муқимий ўз асарларида халқ тилига хос бўлган кичрайтиш, эркалаш формаларидан самарали фойдаланади.

Масалан: Зулфу кокилчалари юзгинасига тушган.

Анга ўхшарки, тугар ойгинани ҳолагина.

Муқимий ўз асарлари тилини халқчил қилиш учун фольклорда кўп қўлланиладиган сифатлаш, ўхшатиш, сўзларни кўчма маънода қўллаш (метафора, метонимия, аллегория, муболаға, синекдоха), такрорлаш каби бадий тил воситаларидан кенг фойдаланди.

Масалан: Ботини чўян қозон, қайнар ичида реву рэнг. Бунда дин аҳллариининг нодонлигини кўрсатиш учун кўнгилларини қора қозонга ўхшатади.

Муқимий ўз фикрларини бадий жиҳатдан юқори санъатли ва содда, тушунарли қилиш учун халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларидан кўп фойдаланади.

Муқимий ўз асарларида баъзи халқ мақолларини лексик ва грамматик жиҳатдан ҳеч бир ўзгартишсиз берса, бошқаларини қисман ўзгартиради. Айримларини шеърининг қофия ва мазмунига сингдириб юборади:

Масалан: Арзон эмас беиллат, қиммат эмас беҳиммат,

Ноинсофу, бетавфиқ олган экан Бектурбой.

Бор масалким: яхши одам дер эдим,

ўзи билур;

Пўқса айлардим қачан сизларга мен

даъво апор

Гар қилич бошимга ҳам келса,

дегайман ростин.

Тегди касофати бари юртга ҳам,

Борки масала, бирники мингга деган.

Муқимий асарларини кўздан кечирар эканмиз, уларда халқ сўзлашув нутқида хос лексик хусусиятларни, семантик воситаларни, фонетик процессларни ва грамматик формаларни учратамиз.

Муқимий асарларида сўзлашув нутқида хос лексик хусусиятларни учратамизки, улардан баъзиларининг адабий тилда эквивалентлари бўлса, баъзилариники йўқдир. Муқимийда кўрпа, тезак, эзма, кўсав, мағзоба, хуржин, шилқим, пурдоқ керилмоқ, кекирмоқ, ўсол, қолғич, инжиқ, пақир, таг жой, бояқуш, пирсиён, увода, калла каби халқ тилига хос сўзларни учратамиз.

Муқимий ишлатган қолғич, инжиқ, пақир, каллакдор, таг жой сўзларининг ўзбек адабий тилида синоним йўқдир.

Масалан: Ошиқидин чойхўрини беҳабар қолғич олур,
Бир мири оту бир пақир араванг.
Барча каллакдору барча паҳлавон

қурбақалар.

Таг жой олур моховдан ҳам,

Ҳожи ўзи мурдор экан.

Бундан ташқари, Муқимийда яёв, бояқуш, эзма-чурук, пичинг, пирсиён, увода, калла каби сўзларнинг адабий тилда пиёда, бечора, сергап, киноя, эронли, йиртилган, бош каби синонимлари бордир.

Масалан: Хоҳи яёв, бўлсин отим,

Гоҳ сайр ҳам даркор экан.

Қашиб бечорани баяқуш бўйинини,

Майда сухан, эзма-чурук, занчалиш,

Кўчти халқи ёпиниб кўҳна, увода тўнини,

Хуб қилур лекин гаранг калланг шамол.

Муқимий бундай сўзлардан жонли сўзлашувдаги маъно хусусиятини тўла ифодалай олмаган ўринларда ва жонли сўзлашув нутқида хос образлиликини кўрсатиш мақсадида фойдаланган.

Муқимий асарларида сўзлашув нутқида хос семантик белгини, яъни сўзларнинг кўчма маънода ишлатилганлигини учратамиз. Кўчма маънода ишлатилган сўзлар ўзларининг адабий тилдаги маъно хусусиятларига нисбатан алоҳида образлиликка ва экспрессивликка эгадир.

Муқимий ўз асарларида тухум (яйцо, семена), жўжа (циплёнок), сиёсат (политика), чўзилди (чўзмоқ), ичкарисси (тўрт девор ичи) ва бошқа сўзларни «қариндош-уруг», «фарзанд», «қўрқитиш», «сергап», «хотини» каби сўзлашув нутқидаги маъносида ишлатган.

Масалан: Тўйга ўз тухмидин, хотун демади.

Хўжаси кўн қип-қизил деган: «Қани дон?»— кўсамен.

Бир сиёсат бирла бўлдингиз пинҳон,

қурбақалар,

Занчалиш, эзма, ҳам чўзулди талай.

Ичкарисси бирла ҳам энди таваккал гап есанг.

Муқимий асарларини кўздан кечирсак, баъзи ҳолларда фонетик процессларнинг мавжудлигини учрата-

мизки, бундай процесслар ҳам сўзлашув нутқиға хос ҳодисалардир.

Муқимий тилида метатеза ҳодисаси учрайди. Бунда сўз таркибидаги товушлар ўрин алмашади. Масалан:

Қийғир кўтарган үч йингит.

Қилдилар бир-бирига *истеза*.

Текстда метатезаға учраган сўзларнинг адабий-орфографик формаси қирғий ва ситеза¹дир.

Муқимий тилида сўз ўртаси ва охирида товушларнинг тушиб қолиши (апокопа) ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан:

Борилиб меҳмон *бўган* кўп жойу дастурхонини.

Неча аҳволи ҳаробингни кўриб, *қимас* ниго.

Қуйдириб дубора *Ғишқўприкда* олдимдан чиқиб.

Бор экан деб *кемасун* одам гадо деб бир умр.

Устидин дарвозасини *қуфлаган* Асрорқул.

Келтирилган мисолларда апокопа ҳодисасига учраган сўзларнинг адабий-орфографик шакли «бўлган», «қимас», «ғишқ», «кемасун», «қулфлаган» кабилар.

Сўз таркибидаги бир товушнинг бошқа бир товуш билан олмашиниш ҳодисасини ҳам Муқимий асарларида учратамиз. Масалан: қ—х олмашиниши:

Бўлса шу яхши дебди *махтаганинг*.

Ногоҳ кайфи учкай, келса агар *тархлаб*.

ч.ш олмашиниши:

Оғизлари мақтаниб ўн беш *қариш*

б.л олмашиниши:

Тобакай *мундоғ* маломат кунжида доим Муқийм.

м.н олмашиниши:

Балодек учраган *шилқин* гадоларга кирон келсун.

й.ғ олмашиниши:

Зилзиладин лаҳзада *шундоғ* шаҳар...

Муқимий асарлари тилида сўзлашув нутқиға хос грамматик формаларни ишлатиш ҳолларини ҳам учратамиз.

Масалан, адабий тилда — зор аффикси жонсиз предметларға қўшилади. Лекин сўзлашув нутқида у жонли предметларға ҳам қўшилади. Бу ҳолни Муқимийда учратамиз:

Етдим ул оқшом гам ютиб,

Дашти қароқчинзор экан.

¹ Таджиқско-русский словарь, Госиздат, Москва, 1954, 167-бет.

Муқимий кенг халқ оmmasига тушунарли халқчил тил учун курашар экан, Навоий, Махмур, Турдилар изидан борди, демократик кайфиятга мос поэтик нормаларни белгилади. Навоий, Махмур, Турдилар изидан борган Муқимий тилида эски ўзбек тилининг хусусиятлари ҳам мавжуддир.

II. Муқимийда эски ўзбек тилининг таъсири

Муқимий сўз танлаш ва ижод қилишда ўзидан олдинги шоирларга эргашиб ҳам иш тутди. У Навоий, Жомий, Фузулий, Лутфий, Махмур, Турди кабиларнинг асарларини ўқиб ўрганиб, улар каби газаллар ёзди. Муқимий асарлари тилида классик шоирларда учровчи лексик элементлар, грамматик формаларни учратамиз. Муқимий асарларида эски ўзбек адабий тилига хос бўлган эрур, -дур, -ибон, -миш, -ўлмақ каби формалар ишлатилади. Масалан:

Хизир отамларга биродар *эрур*,

Ўт қўйибон куйдирадурғон ўзум.

Бу кунда кимики имонин сотар ул эътибор

ўлмиш.

Муқимийда эски ўзбек адабий тилига хос бўлган формаларни келишиқ қўшимчаларнинг ишлатилишида ҳам кўрамиз. Жумладан, учинчи шахс кишилик олмошига келишиқ қўшимчалари қўшилган: анга, ани, анинг, андин тарзида ишлатилиши, чиқиш келишиги учун -дин, тушум келишиги учун -ни, -и, жўналиш учун -а аффиксининг қўлланиши бунга мисол бўла олади. Масалан:

Деди: руқум ўргатасиз сиз *анга*.

Истаган янглиғ вужўдин *андин* анқо, баччағар.

Адл қулоғила эшит *қолими*.

Ўзгалара роҳатү *менга* азоб.

Муқимийда -иш, -моқ, -ув аффикслари билан ясалган ҳаракат номларидан ташқари -ур билан ясалган формалар ҳам борки, булар ҳам ҳаракат номи сифатида ишлатилади. Аммо -ур аффикси билан ҳозирги -келаси замон феъли ва сифатдоши ҳам ясалади. Буларни бир-биридан фарқлаш керак. Масалан:

Бозор аҳли ҳайрон савдо-сотик қилурга.

Муқимий тилида сўроқ юкламасининг -му шаклида ишлатилишини, билан боғловчи -сўнг кўмакчисининг -ла, била, бирла, билан каби вариантларда ҳам қўлла-

пини, ваё қўш боғловчисининг ва у, ю боғловчиларининг ишлатилишини ҳам кўрамиз. Масалан:

Хатингму раста-раста, сабза ё райҳони жаннатму.

Кичиғу катта, хурд ила реза,

Деди: есин келиб ошу нонин.

Шунингдек, Муқимий тили ўзида баъзи гарбий туркий элементларнинг мавжудлиги билан ҳам характерланади. Унда ўтган замон сифатдошининг -миш аффикси ва -он формаси, ҳозирги-келаси замон феълининг биринчи шахс бирлиги «билмам» шаклида, иккинчи шахс бирлиги «айлаюр» шаклида, «бўлмоқ» феъли ўрнига «бўлмиш» феъли ишлатилади. Масалан:

Сўрма парвозим, пару болимни *бўлмишман* асир.

Ултурон жойда ҳам баъзи маҳалда ҳорамиз.

Билмам одам шаклида юрган уммисибиёнмукин.

Биравга ҳийлаю макр *айлаюр*, афсоли шайтонлик.

Классик адабиётда бўлганидек, Муқимий асарлари тилида ҳам изофали конструкциялар кенг қўлланилади. Масалан:

Бу чаманда гунчан афкоридин айрилмасун.

Махзани холи даҳан, тил мор гўё баччагар.

Муқимий ўзбек адабий тилини ривожлантириш соҳасида давр талабларига ҳозиржавоблик қилиб, катта хизматлар кўрсатди. У адабий тилни демократлаштиришда, уни жонли халқ тилига яқинлаштиришда, янги тушунчаларни ифодаловчи кўплаб рус сўзларини олиб киришда катта хизмат қилди.

III. Муқимий тилига рус тилининг таъсири

Муқимийнинг ҳажвий шеърларида, шеърий ва проза йўли билан ёзилган мактубларида учровчи рус тилдан кирган сўзларнинг кўпчилик қисми номинатив, субстантив сўзлардир. Муқимий асарларида мавжуд русча сўзларнинг 32 таси от, иккитаси сифат, биттадан равиш, феъл ва юкламадир. Бу нарса бир тилдан иккинчи бир тилга фақат от туркумига кирувчи сўзлар қабул қилинати деган хулосага олиб келади.

Маълумки, рус сўзлари Муқимий асарлари тилига, асосан, оғзаки формада кириб келган. Чунки у даврда чет сўзлари ушун маълум орфографик қондалар белги-ланмаган эди. У вақтда «қандай талаффуз қилсанг,

шундай ёз» деган қонда ҳукмронлик қилар эди. Шунга мувофиқ Муқимий асарларида сўзлашув нутқида қандай талаффуз қилинса, шундайлигича ёзилган сўзларни учратамиз: ўрус (рус), кантур (контора), зовут (завод), купес (купец), чўт (счёт), уёз (уезд), полиска (полиция), пуржина (пружина), каласка (коляска), пристун (пристав), калуш (галоши), мошин (машина), пивн (пьяный), духтур (доктор), воғун (вагон), бўлус (волость), иштироп (штраф), зақун (закон), дурап (трап), заколат (заклад) ва бошқалар.

Масалан: Пристунга маълум қилмоқ... («Воқеан кўр Ашурбой Ҳожин») Ўруста ижора кўйиб зовутин... («Заводчи бой таърифиди»), Бериб мол кантурга қилди яқин («Заводчи бой таърифиди»), Нозу-неъмат журмини Хўқанд уёзидан тилаб... («Тар мевалар»), Олурлар иштироп уч сўм жўра. Зақун бўйича анга шуки... («Ғап қондаси»).

Рус тилидан қабул қилинган баъзи сўзларнинг маъноси Муқимий асарлари тилида анча кенгайтирилган. Бу ҳолни вагон ва самовар сўзларининг маъносида кўрамит.

Агар вагон сўзи рус тилида бүгун бир поезд составини ташкил қилувчи бўлақларидан бири маъносини берса, Муқимийда бу сўз умуман поезд маъносига кўчган. Масалан:

Суръат ила ҳайр улусдин етиб.

Борлиғи ҳам хайрият ўлди воғун.

(«Тарихи зилзилаи Андижон»).

Самовар сўзи рус тилида чой қайнатадиган асбоб маъносида қўлланилса, Муқимийда асбоб маъносида ва кишилар ўтириб чой ичадиган жой — чойхона маъносида ишлатилади. Шу маънода Фарғона шевалариди ҳозир ҳам қўлланилади. Масалан:

Тақялаб жарлар, самовару оқарсув, хўш ҳаво.

Мунча ҳам сероб экан, обод олдинг охуним.

(«Охушим»).

Муқимийда айрим сўзларнинг рус тилидаги маъноси торайтирилган: контора, дума, полиция, волость каби. Масалан: Жам бўлиб айлаюбон маслаҳат,

—Думага,—дер,—бир нима бериб жўнат.

(«Танобчилар»).

Сой, ариқларда саваг бирлан полиска ағдариб...
(«Тар мевалар»).

Бунда булус Ғози деди...

(«Саёҳатнома»).

Келтирилган мисолларда дума, полиска, бўлус сўзларини Муқимий рус тилидаги асл маъносида эмас, балки яқка шахс, лавозим маъносида қўллаган.

Шоир русча сўзларга мурожаат қилар экан, баъзан уларнинг бир қисмига ўзбекча аффиксларни қўшиб ишлатади: мошиначи, заводчи, московчи кабилар. Масалан:

Мошиначига бериб, тиктурмаганда барвақт,
Совуқ ҳаво Муқимий ожиз, ёмон, афандим.

(«Мактуб»)

Чиқиб янги Масковчидин бойлар.

(«Масковчи бой таърифида»).

Баъзан русча сўзларни шоир ўзбекча сўзларнинг аниқловчиси сифатида, айрим ўрнларда қўшма феъл таркибида келтиради: мошин қазон, дўраб чекман, печат бойласин кабилар.

Масалан: Қачон бўлмаган гап қабул айласин,
Муқаррар дегайким, печат бойласин.

(«Масковчи бой таърифида»).

Муқимий маълум стилистик мақсад тақозоси билан индивидуал тил яратиш учун баъзи сўзлардан фойдаланган: сейчас, пажолиста, дўррак, пашол, пиёниста, шён, закун кабилар.

Масалан: Топиб мардикорини — «Сейчас юринг,
Пажолиста, — дер эрди,—эмди туринг».

(«Масковчи бой таърифида»).

Юқоридаги каби сўзларнинг ўзбек тилида эквивалентлари бўлгани учун улар ҳозир адабий тилда қўлланилмайди. Бундан ташқари, Муқимий томонидан ишлатилган айрим сўзлар ва улар ифодалайдиган предметлар жамиятимиздан йўқ бўлиб кетганлиги сабабли ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмайди. Масалан: дума, кунец, вексель, уезд, жандарм, полиция, коляска, пристав, старший, волость каби.

Муқимий асарларида ишлатилган Москва, рус, печат, контора, завод, пружина, самовар, минут, галош, доктор, вагон, штраф, драп сўзлари ҳозирги адабий тилимизда ҳам сақланиб қолдилар. Уларнинг огзак талаффуз асосида ёзилишига чек қўйилиб, ягона орфографик қондалар белгиланди. Лекин чўт, чор (царь), чиг

(сенте) сўзлари оғзаки талаффуз нормаси асосида қўлаверди.

Умуман, Муқимий ўз гоёлари, юксак орзу ва истакларини, ўзидаги демократик идеяларни солда, равои тил билан меҳнаткашлар оммасига етказиш учун сўзлашув нутқи ва эски ўзбек тили формаларидан ҳамда рус тили лексик элементларидан самарали фойдаланди.

Бу билан Муқимий бир қанча рус сўзларини адабий тилга биринчи бўлиб киритиб, ўзбек адабий тили тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.

Фурқатнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги роли

Фурқат Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида туғилган янги тарихий объектив ижтимоий ронининг прогрессив характерини адабиётда тарғиб қилган ижодкорлардан ва ўзбек адабий тили тараққиётига муносиб ҳисса қўшган маърифатпарварлардан биридир.

Фурқатнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги аҳамияти шундаки, у демократ шоир сифатида бадий адабий тил ва услубни сўзлашув нутқиغا яқинлаштиришга ҳаракат қилди. Шу нуқтаи назарни Фурқат ўзининг «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» номли асарида ҳам олға суради. Бунда у тил ва услубнинг соддалиги ҳамда оммабоплиги проблемаларини кўтариб чиқади.

Фурқат халқ сўзлашув тилини, урф-одатларини пухта ўрганади ва оддий халқнинг ҳаётига чуқур кириб боради. Халқ ҳаётига кириб борганларини тасдиқловчи факт сифатида у томонидан ёзилган «Гапнинг тавсифи», «Тўй тавсифи», «Аза тавсифи» каби асарларни кўрсатиш мумкин.

Фурқат халқ оғзаки ижодини ва унга тегишли бўлган шеърлар, мақолларни ўрганиб, шулар асосида ўз асарларининг тилини халқчил қилишга интилади. Халқ мақоллари стилига эргашиб, у турмушнинг турли томонларига тегишли бўлган афоризмлар яратди.

Кишиким илму фандин бохабардур,

Халойиққа бақадру муътабардур.

Шоир Фурқат бу шеърий парчага «Олим бўлсанг, олам сеники» халқ мақолини сингдиргандир.

Фурқат новатор шоир сифатида ўзбек адабий тили

лексикасини янги маъноли сўзлар билан бойитди.

Масалан, шоир барқ, дору, олмос сўзларига бошқача маъно юклайди. «Барқ» сўзини «электр токи» маъносида, дору сўзини «электр токнинг керакли манбаи» маъносида, «олмос» сўзини «лампочканинг вольфрам сими» маъносида ишлатади.

Ўзбек адабий тилининг тараққиётида Фурқатнинг роли яна шундан иборатки, маърифатпарвар шоир сафатида рус маданиятига, жумладан, рус тилига зўр ҳурмат билан қаради. У рус маданияти ва санъатини кўйлайди ва тўғридан-тўғри айтди:

«Биз мусулмон халқи Россия тирикчилигини кўриб, хурсандчилик ва марғуб ишларини ўзимизникига қисс қилиб тақдим қилмоқ керакдир»¹.

Бу фикрнинг ўзи ўз даври учун катта қаҳрамонлик ва зийраклик эди.

Фурқат рус маданиятини тарғиб қилиш билан бирга, замондошлари ичидан биринчи бўлиб рус тилини ўрганишни пропаганда қилиб чиқди. Бу жиҳатдан Фурқатнинг қуйидаги сўзлари характерлидир:

«Россия халқи хат ва лисон ўрганмоққа бизни тақлиф қилса, муроди ёмон эмасдур. Балки, мамлакат обод бўлиб, фуқаро ва раиялар осойишта бўлмоқларини хоҳлайдилар. Аз баски Россия халқи ҳамма вақт биз мусулмон халқини давлатманд ва хурсанд бўлмоғимизга қўшиш қиладур»².

Фурқатнинг бу каби фикри XIX асрнинг иккинчи ярми шаронтида прогрессив ва қимматли мулоҳазадир. Фурқат ўз асарларида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида ижтимоий ҳаёт, фан, маданият, иқтисодий турмуш соҳаларида пайдо бўлган янги тушунчаларни ифодаловчи русча сўزلардан ҳам самарали фойдаланди. Буни айниқса шоирнинг маърифатпарварлик руҳида ёзилган асарларида яққол кўриш мумкин.

Масалан: акт, бал, театр, раёл, кўмор, газет, гимназия, закун, самаучител, перевот, виставка, мошина, зовут, саллот, тилгироф, доктор, избошчи, пуржина кабилар.

Театр бəзмини обод қилгил («Суворов ҳақида»),

1 Туркистон вилоятининг газетаси, 1891, 12-сон.

2 Туркистон вилоятининг газетаси, 1892, 13-сон.

Кириб виставкани қилдик тамошо («Виставка ҳусусида»), Кириб гимназия кўрдик тамоши («Гимназия»), Бўтурлар тилгиром ила хабардор («Шам хосияти»).

Ўз даврининг илгор кишиси бўлган Фурқат бу сўзлардан фойдаланиб, ўз асарларида таърифланган воқеа, ҳодиса, нарс ва предметлар тасвирининг реал чиқишига интилган. Бу сўзлар Фурқат тилининг Навоий тилидан фарқлигини ва униг замонавий сўзлар билан бойиганлигини кўрсатади. Фурқат тили Навоий тили грамматик қурилишига караганда анча силлиқлангандир.

Масалан, Навоийнинг кўпгина байтларини ҳозирги ўзбек китобхонлари қўйинчилик билан тушунсалар, Фурқат шеърларини осонлик билан тушуна олади. Лекин Фурқат тилини ҳозирги ўзбек тили билан тенглаштириб қўйиш ярамайди. Чунки унда ҳам бир қанча арабча, форсча лексик элементлар ва грамматик формалар учрайди. Лекин Фурқатда эски ўзбек адабий тилига хос бўлган грамматик формалар анча силлиқланган ва такомиллашгандир.

Эски ўзбек адабий тилига хос бўлган формаларни келишик қўшимчаларнинг ишлатилиши мисолида ҳам кўрини мумкин.

Тушум келишиги учун -ни, -и, жўналиш келишиги учун -а, чиқиш-келишиги учун -дин аффикслари қўлланилади.

Масалан: Айлади *кўксими* чоқу *кўнгулими* афгорлар.

Ўстина қилмоқ хино бирла нигор истар

кўнгул.

Дардима бечоралигдин чоран қилмасмуди...

Оразидин байтул-эхсоним мунаввар бўлмасе.

Эшитганлар ани ҳолин билурлар.

Бундан ташқари, учинчи шахс кишилик олмошига келишик қўшимчалари қўшилгач, ани, анга, анинг, анда, андин тарзида келади.

Масалан: Икки одам анга бўлди нағмасоз.

Анингдек паҳлавои йўқ бу арода.

Келур кўп жанг ила найранг *андин*.

Фурқат тилида айрим сўзлардаги аффикслар сингармонизм талабига асосан ёзилганини учратамиз.

Масалан: Фано *бўлдум*, йўқ *ўлдум* ушбу

оламдин мени расво.

Фурқат асарларида -иш, -моқ, -ув аффикслари би-

дан ясалган ҳаракат номларидан ташқари, -ур билан ясалган ҳаракат номлари ҳам бор. Аммо уларни ҳозирги-келаси замон феъли ва сифатдонидан фарқлаш керак. Масалан:

Турурга қолмади тоқат кўнгул ҳам волау шайдо.

Билан орзаки нутқ таъсирида кўрсатини олмоши бошлани «б» товуши «м» товушига ўтади.

Масалан: Мўнингдек хуш ҳаво, хуш тарҳ боғи.

Фурқатла сўрок юкзамасининг -му шаклида ишлатилишини, билан кўмакчинининг -ла, -ила, билла, бирла, бирлан тарзида қўлланилишини учратамиз.

Масалан: Биров ишқида расволнеда ўлган борму
деб мундо,

Расад-ла тўп отиб куннинг қиёми.

Мўганиий нагма бирлан қилу қолин.

Булардан таниқари, равишдон ясовчи -ибон аффикси ва ваё деган кўш боғловчи ҳам ишлатилади.

Масалан: Қилибон тарбиятда иҳтироми.

Ваё иқболи настидин аламоқ.

Ваёким анда бўлса шодмонлик.

Шунингдек, Фурқат тилида ўғиз тили элементлари ҳам мавжуддир. Жумладан, ўтган замон сифатдон ясовчи -миш ва -он аффикси, учинчи шахс кишилик олмоши он шакли, бўлмоқ феъли ўлмоқ шаклида келади.

Масалан: Дилида ҳамма сўз ўлса *ниҳони*,

Дегай нагма забони бирла *они*.

Ваҳки бир мушқил писанд ишқиға

бўлмишман асир.

Фурқат асарларида тожик-форс тилга хос бўлган аниқловчи ва аниқланмишнинг ёки қаратқичли бирик-манинг «и» билан бириккан изофа конструкциялари кўп учрайди.

Масалан: Эмиш Русияга сардори лашкар,

Олиб тўртишчида таълими немис.

Шундай қилиб, Фурқат XIX асрнинг иккинчи ярмида қисман Навоий традициясини давом эттириши билан бирга, ўзбек адабий тилини янги грамматик формалар ва рус тилининг лексик элементлари билан бойитди. Уша давр ўзбек адабий тили тараққиётига муносабат ҳисса қўшди. Фурқат асарлари тили орқали ўзлаштирилган рус сўзларининг кўпчилиги ҳозирги кунда ҳам адабий тил нормасига мослаштирилган ҳолда ишлатилмоқдадир.

Завқий асарларининг тили ва услуби

Убайдулла Солиҳ ўгли Завқий ўзбек демократик адабиётининг машҳур намояндalarидан бирidir. Завқий ўткир танқид, аччиқ кулги асосига қурилган ўз бадний асарларининг мазмунига лас форма топа билди ва ўз душманларига қарши курашни тасвирлашда янги адабий услуб ҳамда бадний приёmlардан фойдаланди.

Завқий услубининг муҳим белгиларидан бири ўз замонасининг конкрет тархий шахсларига мурожаат қилиб, уларни ўз асарлари учун объект қилиб олиш усулидир.

Завқий ўз асарларини тамомлашда ҳам алоҳида усулдан фойдаланади. У асар охирида ҳикоя қилинган воқеаларни алоҳида таъкидлайди. Бу билан уларнинг ҳаётний ва реал эканлигини кўрсатади.

Завқий ўз услубида соддалик, раволикка эришини мақсадида халқ оғзаки ижодидан самарали фойдаланди. У халқ мақолларини шеърний мисраларга сингдира билди.

Масалан: Фарқ айламай яхши-ёмон,
Ким арпа-буғдой, ким сомон,
Туҳмат ҳақоратлар ҳамон,
Не муддаосиз афандилар.

Завқий ўз асарларида халқ мақолларидан ижодий фойдаланиб қолмай, балки халқ оғзаки ижодига хос кўшиқ формасидан ҳам фойдаланди. У халқ кўшиқларига ўхшатиб шеърлар ёзди:

Масалан: Кулфат тушиб бошига,
Оғу тушиб ошига,
Келмай киши қошига,
Ақрону меҳрибонлар.

Бундай услубдан фойдаланиш орқасида Завқий асарларида жонли халқ тили элементлари кўпдир. Завқий тилининг халқ тилига яқинлигининг сабаби шунки, у ўз поэзиясини демократизм ва реализмга асосланган йўналишда туриб ижод қилди.

Завқий ўз асарларида халқ тилига хос сўзлардангина фойдаланиб қолмай, унга хос сўз бирикмаларни ҳам ишлатди.

Масалан: Бу падар лаънат ҳаром ўлгур отим,
Ҳар қачонким, мен минар бўлсам қасал.

Келтирилган бу парчадаги надар лаънат, ҳаром ўл-гур кабилар халқ тилига хос бирикмалардир.

Завқий тилининг Муқимий ва Фурқат тилидан фарқли томони шундаки, унда тил халқчиликни, жонли халқ тилига сўяниши устун даражададир.

Бундан ташқари, Муқимий ва Фурқат асарларида бўлган каби Завқий асарларида ҳам русча-интернационал сўзларни учратамиз.

Завқий асарларида вексель, ўрус (рус), пойиз (поезд), вагўн (вагон), каласка (коляска), завод (завод), журнал (журнал), тилгиром (телеграмма), банка (банк), бўлус (волость), сиёз (съезд), приступ (пристав), калини (галосин), камитет (комитет), большевик каби қатор сўзлар ишлатилгандир.

Завқий рус тилидан юкоридаги каби фақат отларни эмас, балки сифат ва сўз бирикмаларини ҳам стилистик талаб асосида олди ҳамда ишлатди.

Масалан: Кўр бўлмаса пул оқиб келурми,

Бў бадшакл, слепой дуракка.

Ўрусча мақтаса Завқий: хорошо.

Жувон, пир, марду зан монанди ишдур.

Умуман, Завқий ўз поэзияси билан ўзбек адабий тилини халқ тилига яқинлаштирди, уни рус-интернационал сўзлар билан бойитди, давр талабига мос грамматик формалар билан мукамаллаштирди. Шунинг учун ҳам ўзбек адабий тили демократ шоирлар, жумладан, Завқий ижоди билан янги тараққиёт босқичига кўтарилди.

Ўзбек адабий тили тараққиётида Аваз Утарнинг тутган ўрни

Ўзбек демократик адабиётининг кўзга кўринган вакилларида яна бири Аваз Утар ҳам ўзбек адабий тилига муносиб ҳисса қўшди.

Хамма демократик шоирлар каби Аваз Утар ҳам Алишер Навоий томонидан асосланган адабий тилни ривожлантиришга, давр талабига мос ижодий формалар ахтаришга ҳаракат қилди. Шунинг учун ҳам Аваз Утар асарларини кўздан кечирсак, унинг тилида Алишер Навоий тардициясини, халқ тилига хос формаларини учратамиз.

Аваз Утар давр талабига жавоб берадиган тил воси-

таларни яратини учун биринчи навбатда халқ тилига мурожаат қилди. Унинг ўзбек адабий тилига қўшган ҳиссаси, биринчи навбатда, тилидаги халқчилликдир. У халққа тушунарли тилда ижод этишни ўз услубининг асоси қилиб олиб, ўзидан аввал яшаб ижод этган шоирлардан анча олга кетди.

Аваз Ўтар ўз асарларининг халққа тушунарли бўлини учун халқ мақоллари, афоризмларидан самарали фойдаланди. Халқ оғзаки ижодиг' асарлари формаларига мослаб шеърлар ёзди.

Масалан: Синоҳи пора истар,

Мулла ижара истар,

Бечора чора истар,

Бир чора замон борми?

Умуман, Аваз Ўтар асарларида халқ тилига хос банди, зиндон, чора, ижора, шам, шол, кўлба, увол каби сўзларни учратамиз.

Янги бадний формани қидириб топиш йўлида Аваз Ўтар эски ўзбек адабий тили формаларидан ҳам фойдаланди.

Аваз Ўтар асарларида жўналиш келишига аффикс -а, -га, -га формаларида, чиқиш келишиги формаси -дин, -дан равишдошининг -ибон, -уб, -убон, -убдур, -бон формалари учрайди. Масалан:

Ғайри тилини саъйи қилинг билгали ёшлар,

Лозим *сиза* ҳар тилни билув она тилидек.

Адабдур издиёди бахту иззат,

Анга бу важҳдин махфи лақабдур.

Дам-бадам бедору жабру зўрликлар айлабон.

Бу йўлда Аваз Ўтар туркман, озарбайжон тиллари формаларидан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилди.

Масалан:

Очиб ҳар бир сарида мақтабинг унвонин
айлаб чўх,

Кетиб зулму ситаминг зўлмати бўлмиш
жаҳон равшан.

Эй олами анжум аро ором суранлар,

Сизларда даҳл мормудур аҳком суранлар.

Аваз Ўтар ўзбек демократик адабиётининг тугилиши ва тараққийсида улкан ҳисса қўшиш билан бирга, уч революция давридаги ўзбек адабий тилининг шаклланишига ҳам муносиб улўш қўшгандир.

Умуман, ўзбек адабий тили XIX асрнинг иккинчи ярмида демократик-маърифатпарвар шoirлар: Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Утар ижоди туйфайли ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Ана шу тараққиётга 1905 йил революциясидан сўнг ижтимоий - сиёсий лексиканинг таъсири кучли бўлди.

*Газета - публицистика стили,
унинг пайдо бўлиши ва шаклланиши*

Туркистоннинг Россияга қўшилиши турли хил иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожланишига сабаб бўлди. Россиянинг чекка ўлкаларида адабий ва маданий ҳаракатчилик иеломини реформа қилиш, уни буржуазияга мослаштириш йўли билан олиб борилди. Патижада миллий буржуазиянинг идеологияси вужудга келди.

Демократик йўналишда бўлган маърифатпарвар ўзбек ёзувчилари ўрта аср деспотизмига, асрлар бўйи давом этиб келган қўллик ва жаҳолатга қарши курашдилар. Адабий ҳаракатчилик пантуркистик, панисламистик назариялар асосида ривожланди. Турли тенденция ва манфаатлар таъсирида Россиянинг чекка ўлкаларида «умумий турк тили» тўғрисидаги назариялар тарқалди. Демократ-маърифатпарварлар эса ўзбек адабий тилини она тили заминида ривожлантириш учун курашдилар.

Бу назария ва курашлар XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб пайдо бўлган нашриёт ва вақтли матбуотда ўз ифодасини топди. Утган асрнинг 70-йилларидан бошлаб Туркистонда вақтли матбуот нашр этила бошланди. У рус тилида нашр этилган «Туркестанские ведомости» газетасидир. 1871 йилдан бошлаб дастлаб шу газетага плова, кейинчалик мустақил ҳолда ўзбек тилида «Туркистон вилоятининг газетаси» чиқа бошланди. Шу даврдан бошлаб ўзбек адабий тилида газета-публицистика стили пайдо бўлди ва шаклланди. Газета-публицистик тил ва стилнинг пайдо бўлишида рус тилининг баракали таъсири бордир.

Маълумки, ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишидан сўнг рус тилидан қилинадиган таржима асарлари сонин тез кўпайди. Бунга асосий сабаб рус тилининг маданий ҳаётдаги роли ва аҳамияти ошганлигидир. Шунингдек, рус-тузем мактабларини ерли халқ болалари битириб

чиқа бошлади. Уларнинг кучи билан русчадан ўзбекчага ва ўзбекчадан рус тилига асарлар таржима қилина бошланди. Рус тилидан дипломатик ҳужжатлар, расмий ёзишмалар, газета-информацион материаллар, кичик хўжалиғига оид асарлар, илмий, тиббий ва техника асарлари, сиёсий, тарихий ва бошқа хил асарлар таржима қилинади. Улар «Туркистон вилоятининг газетаси» сўҳифаларида нашр этилади.

Шундай қилиб, «Туркистон вилоятининг газетаси» XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида ўзбек маданияти, ҳуёсан, адабий тили тарихида маълум ижобий роль ўйнади. Бунинг биз Фурқат, (1858-1909), Сатторхон (1848-1901), Исҳоқхон (1862-1937) адабий ва публицистик фаолиятларида яққол кўрамиз.

Фурқат, Сатторхон, Исҳоқхонлар шоир, олим, тарихчи бўлиш билан бирга, оташин публицистлар ҳамдир. Улар газета-публицистика стилининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшгандирлар.

Фурқат «Туркистон вилоятининг газетаси»да актив иштирок этади. Дастлаб газетага «Эълоннома» деб қараган Фурқат, сўнг унинг ижтимоий, сиёсий маъносини тушуниб, актив иштирок этади. Исҳоқхон ҳам давр ўзгаришлари ҳақидаги фикрлари билан газетада қатнашиб туради. Сатторхон 1883-1890 йиллар давомида «Туркистон вилоятининг газетаси» редакциясида муҳаррир ёрдамчиси ва таржимон бўлиб ишлайди.

Улар демократ-маърифатпарварлар сифатида газетада ўз асарлари, публицистик мақолалари билан иштирок этиб, ундан эзилган омманинг фикр-тўғуларини ифода этиш учун фойдаландилар.

Улар ўзларининг публицистик мақолаларида ва хатларида фан ва маданиятни тарқатувчи сифатида майдонга чиқдилар. Бунинг учун рус тили ва фанини ўрганишни тарғиб қилдилар. Агар Фурқат «... русия халқи хат ва лисон ўрганмоққа бизни таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур», — деса, Сатторхон: «Ўрусия тилини ўрганиб, аларнинг китобларида ўзлари топқон илмлар ва бошқа халқдин ўрганган илмларни бизлар ҳам билиб, тириклигимизда нафи етадургон илмларни бизлар ҳам ўз фойдамызга жорий қилур эрдук» — дейди.

Фурқат, Сатторхон, Исҳоқхон публицистикасининг тили алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар ўзбек адабий тилининг газета-публицистик тили ва стили ривожига

катта роль ўйнадилар. Улар ўзбек адабиёти классикларининг энг яхши традицияларини давом эттириб, ўзбек адабий тилига муносиб ҳисса қўшдилар.

Фурқат, Сатторхон, Исҳоқхонлар ўзбек тилини архаизм элементларидан тозаладилар, уни янги иборалар, интернационал сўзлар билан бойитдилар.

Русча - интернационал сўз ва ибораларни публицистик мақолаларида ҳам сўзлашув нутқи формасида қабул қилдилар: тилиграф, зовуд, мошин, раёл, фатагироф (Фурқат), гинирал губернатур, уездной, ушкўл, афитсер, камисня (Сатторхон).

Исҳоқхоннинг қуйидаги фикрида рус тили таъсирида ўзбек тилига ўзлаштирилган лексик элементларни яққол кўрамиз: «Асримиз маданияти бор эрди, чунончи, оташ ароба, тилигиром (телеграмма), тилифўн (телефон), иликтр (электр) фанирлари, ҳатто учадургон айрипилон (аэроплан), гирамўфун (граммофон), фатагироф (фотография), типогироф (типография), литогироф (литография), анвон машиналар: автомўбел (автомобиль), валисафед (велосипед), тилсиз тилигиромлар (телеграммалар), неча-неча ашённи жадида, анвойни адидалар — ҳаммаси мавжуд эди. («Туркистон вилоятининг газетаси»).

Айрим сўз ва терминлар таржимаси билан берилган: пачотний исмотрител, яъни иззатлик нозирлик; Хўқанд шаҳридаги мадрасада пачотный исмотрител, яъни иззатлик нозирлик мансабида турдим. (ТВГ, 1890, 3-сон).

Баъзи рус-интернационал сўз ва бирикмалар давр талабига биноан арабча, форсча сўзлар билан таржима қилиб берилган. Масалан: тўпчи тўра (господин артиллерист), вазир илмия (маориф министри), илмия маслаҳати (педагог мажлиси), муршиди (йўлбошчиси), (Сатторхон), жаҳоннома (география) (Фурқат), тошбосма (литография), босмахона (типография), жарроҳ (хирург), тарроҳ (архитектор), ҳаким (врач), мўддарис (профессор) (Исҳоқхон).

Умуман, газета-публицистик тил ва стилга бадний стилнинг таъсири кучлидир. Чунки у кўп асрлик традицияга эга эди. Газета - публицистик стилининг шаклланиши натижасида унинг формалари бадний адабиётга ҳам сингиб бормоқдадир.

Ушуман, Фурқат, Сатторхон, Насоқхонлар ўзбек тилининг лугат составини ривожлантириши, газета-публицистик стилини янги сўз, иборалар, терминлар ҳисоби ва бойитиши учун кураш олиб бордилар. Шундай сабабли уларнинг тили раво, аниқ ва бойдир.

Шундай қилиб, демократ-маърифатпарварлар газета-публицистик тил ва стилининг шаклланишида муносиб ҳисса қўшдилар.

1905 ИЙЛДАН ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА БЎЛГАН ДАВР ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ

Давр адабий тили ҳақида

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида синфий - гоаявий кураш анча кучаяди. Бунга асосий сабаб Россия экономикасининг империалистик даврга кириши ва капитал эксплуатациянинг кучайишидир. Ишчилар капитал эксплуатациясига қарши курашини учун сиёсий тўғарак, ташкилотларга ва, ниҳоят, социал демократлар партиясига бирлаша бошладилар.

Туркистонда ҳам капиталистик муносабатларнинг ривожланиши натижасида маҳаллий ишчилар қатламининг сони кўпайди. Бунга синфий оғ ва синфий табақаланиш жараёни сабабчи бўлади.

Туркистон сиёсий сургунлар ўчоғига айлана боради. Бу эса, навбатида маҳаллий ишчилар сиёсий онгининг ўсишига ва уларнинг инқилобий ҳаракатга қатнашишига сабаб бўлди.

Айвиқса 1905 йил революцияси Россиянинг чекка ўлкалари оммасининг онгига кучли таъсир қилди.

Маҳаллий меҳнаткашлар ҳаракатидан чўчиган миллий буржуазия сиёсий ва мафкуравий кураш майдонига ўз ишнини активлаштирди. Маҳаллий буржуазия ўз гоаяларини жадидизм ҳаракати остида олиб борди.

Натижада бир томонда буржуа-жадид адабиёти шаклланди ва иккинчи томонда демократик адабиёт ривожланди.

Туркистон социал-демократлари халқ оммаси ўртасида системали революцион ташвиқот олиб бориш билан бирга, «Русский Туркестан», «Самарканд», «Рабочий» номли газеталар ҳам нашр қилган. Шу билан бирга, Марказий Россиядан «Искра», «Вперёд», «Пролетарий», «Борьба» газеталари ҳам «Заря» журналинини олиб турганлар.

Буржуазия ҳам ўз гоаяларини пропаганда қилиш учун кундалик матбуотга эътиборни кучайтиради. Улар 1905-1917 йилларда «Ўрта Осиёнинг умргузорлиги», «Тараққий», «Хуршид», «Шухрат», «Осиё», «Тижжор», «Садон Туркистон», «Садон Фарғона», «Ал-ислоҳ» ка-

би газеталар ва «Ойина» журнали ташкил этиб, наир қила бошлайдилар.

Бундан ташқари, Озарбайжонда чиқадиган «Янги ҳаёт», «Хўжа Насриддин», Татаристонда чиқадиган «Онг», «Шўро», Қримда чиқадиган «Таржимон» каби газета ва журналлар ҳам Туркистонда тарқалди.

Маълумки, Туркистонда то XIX асргача давом этган сиёсий, иқтисодий ва маданий тушқунликдан кейин адабиётда янгилик сезила бошлади. Адабиётнинг янги формалари тез ривожланди. Вақтли матбуот, труппалар шаклидаги халқ театри пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси тасодифий ҳодиса эмас.

Биринчи рус революциясидан сўнг, Россиянинг чекка ўлкаларида, жумладан, Волга бўйи, Қрим, Озарбайжон, Туркистонда ҳамда Туркия, Эронда адабий ва маданий ҳаёт исломни реформа қилиш асосида ривожланди. Реформаторлар чекка ўлкаларни бўржуазия йўлидан бориши учун ислом динини байроқ қилиб олдилар. Эски методдаги мактабларни янги «прогресс асри» нуқтаи назаридан қайта тўзиб чиқдилар. Дарслар она тилида олиб борилиб, дунёвий фанлар ҳам программага киритилади.

Миллий буржуазиянинг турли хил идеяларини пропаганда қилиш мақсадида миллий театрлар, ҳар хил жамиятлар ташкил этилди.

Чекка ўлкалар, жумладан, Туркистондаги буржуазиянинг рус революцияси сабоқлари билан ҳисоблашгани керак бўлиб қолди. Шунинг учун ишчи ва деҳқонларнинг революцион-демократик блокига қарши миллий буржуазия панисломизм, пантуркизм каби шовинистик қарашларни пропаганда қилишда октябрчиларга, кадетларга сўғиндилар.

Буларнинг ҳаммаси, ўз навбатида, ўша давр ўзбек адабий тили тараққиётига ўз таъсирини кўрсатгандир. Ўзбек тили трихида уч революция даври умуммиллий тилнинг шаклланишидаги бошланғич даврдир. Бу даврда биринчи марта умумий миллий тил идеяси тўғилди. Бу масалани колоннал режим даврида амалга ошириш мумкин эмас эди, чунки ҳали миллий масаланинг ўзи ҳам тўла ҳал қилинмаган эди. Шунинг учун умуммиллий тил масаласини ҳал қилиш соҳасида турли хил идеялар ва шовинистик қарашлар пайдо бўлди.

Умуммиллий тилни яратини соҳасида бўлган курашлар

Кўпчилик туркий халқларда миллий адабий тил ҳақидаги масала панисломизм, пантуркизм идеялари таъсири остида ҳал қилинди. Натижада миллий адабий тилни яратини соҳасида икки хил назария пайдо бўлди. Бир томондан, Исмоил Гаспиринский бошчилигидаги пантуркист ва панисломистларнинг назарияси бўлса, иккинчи томондан миллий тилни она тили заминида ривожлантириш тарафдорлари бўлган демократ-матри-фатпарварлардир.

Умумтуркий адабий тил назариясини биринчи марта қримлик Исмоил Гаспиринский ўзининг «Таржимон» газетаси орқали пропаганда қилади. Бу газета 1883 йилдан бошлаб чиқа бошлайди ва ҳамма туркий халқлар учун умумий адабий тил ғоясини олға суради.

1905 йилда Бутуирроссия мусулмонларининг III съезди Исмоил Гаспиринскийнинг ташаббуси билан туркий халқлар мактабларининг юқори синфларида «ягона туркий тил» ўқитилишини мажбурий қилиб қўяди.

«Умумий туркий тил» масаласи татар, озарбайжон, ўзбек газеталари ҳамда журналлари саҳифаларида муҳокама қилиб турилди.

Татар тилида чиқадиган «Вақт» газетасида умумтуркий халқлар учун татар тили ягона адабий тил бўлиши таъкидланади.

Петербургда татар тилида нашр этиладиган «Улфат» газетасининг 1906 йил 5 июль сонисида пантуркист Али Қурқуднинг «Истамбулдан хат» номли мақоласи боғланади.

Мақолада ёзишича, усмонли турк тилини татарлар озарлар, Урта Осиё турклари, Сибирь ва Мўғилистонда бўлган бир қатор туркий халқлар тушунадилар. Шунинг учун у умумий адабий тил бўлишга қодир эмиш. Бу хатни «умумий туркий тил» назариясининг шиори деса бўлади. Бу хатга жавобан кўплаб пантуркистик, панисломистик ғояларни тарғиб қилувчи мақолалар боғланади. Шу газетанинг 1906 йил 19 июль сонисида пантуркист Кенжабойнинг мақоласи нашр этилади.

Кенжабой ўз мақоласида усмонли турк тилини умумий туркий адабий тил қилиш ҳақидаги фикрни қувватлайди.

Бу хил пантуркистик қарашлар Озарбайжон ва Ўрта Осиёда нашр этилаётган матбуот саҳифасида ҳам кўринади.

Бундай қараш ва қарашларнинг сиёсий моҳиятини венгер туркологини Герман Вамберг тўғри кўрсатиб берган эди:

«Реформаторлар ва пуристлар умумий туркий тил назариясини кўтариб чиқиб билан халқларнинг этник чегараларини ҳисобга олмай, умумтүрк халқи яратилиши кўзда тутади».¹

Практик жиҳатдан ўзбек тилида тамоман бошқача ҳолини кўрамиз. Ҳақиқатдаги газетадаги тилда араб ва турк тили таъсири остида тарбияланган тор рамкадаги буржуазияга тушунарли эди.

Кўпчилик оммага тушунарли бўлмаган «умум тил» тез орада ўз ўрнини миллий тилларга бўшиатиб беришга мажбур бўлди. Миллий буржуазия кучли бўлган айрим жойларда «умум тил» миллий тил билан бирга яшаб келди.

Туркий халқлар адабий тилидаги бу хил пантуркистик, панисломистик ғоялар буржуазия учун халқ оммасини янги тараққиёт йўлига бошлашга имкон бермади. Буржуа миллатчилари бир қанча тортинув ва баҳслардан сўнг матбуотда сўзсиз ҳар бир тилнинг мустақил ҳукм суришини тан олдилар. Она тили учун кураш адабий ва маданий курашнинг ажралмас қисми бўлиб қолди.

Майда буржуазияда демократик элементларнинг кучайиши миллий адабий тил учун курашни активлаштирди. Миллий адабий тил соҳасидаги асосий қарашлар ва назариялар жадидларнинг газета ва журналлари орқали пропаганда қилинарди.

Ўзбек буржуазияси ва буржуа миллатчилари «чиғатой» тилини Ўрта Осиё халқлари учун умум тил бўлишини кераклигини пропаганда қиладилар.

Ўз - ўзидан маълумки, чор Россияси вақтида миллий тил масаласи ҳал қилиниши мумкин эмас, чунки у миллий масаланинг таркибий қисми ҳисобланади.

Бу даврда Тошкентда «Туркистон вилоятининг газетаси» ва «Ал-ислоҳ» журнали чиқиб туради. Бундан

1 Г. Вамберг. Культурное движение среди русских мусульман. См. Н. Гольдшер. «Лекции об исляме», СПб, 1912, 300-301 бет.

ташқари, бир қанча маҳаллий газеталар чиқиб, улар чор маъмурияти томонидан тезлик билан ёпилар эди. Чунки чекка ўлкалардаги матбуотда пайдо бўлган озгина демократик тенденцияларга ҳам чор ҳукумати қарши курашар эди. Шунинг учун бир неча муддат газеталар чиқарилмай ҳам қолди.

«Туркистон вилоятининг газетаси»нинг 1916 йил 8-сонида ўзбек даврий матбуотининг тушкунлик моҳиятини ўзоқлашга ҳаракат қилинади. Унингча, нашр қилинаётган газеталарнинг «давр қарашин»га мос келмаслиги ҳамда буржуа миллатчилари — жадидларнинг маданий ҳаётда асоссизлиги эмиш.

Бундан ташқари, буржуа миллатчиларининг газеталари оммавий эмас, унда бутун меҳнаткашларнинг орау - умидлари ўз ифодасини топмас эди. Фақат айрим газеталаргина ҳукуматнинг аралашуви билан бир йил ҳукм сурар эди. 1906 йилда Тошкентда «Тараққий», «Хуршид» газеталари, 1907 йилда «Шухрат», «Тижжор» ва «Осиё» газеталари, 1913 йилда Самарқандда рус, ўзбек ва тожик тилларида «Самарқанд» газетаси ва «Ойина» журнали нашр этилди. 1914 йилда Тошкентда «Садон Туркистон», Қўқонда «Садон Фарғона» газеталари чиқа бошлаб, ўша йили ёпилади.

Маълумки, оғир эксплуатация шароитида чор ҳукумати Туркистонда рус-тузем мактаблари очиб, маҳаллий халқларни руслаштириш сиёсатини олиб борар эди.

Хатто «Туркистон вилоятининг газетаси» маҳаллий тилларнинг «камбағаллигини ва қўполлигини» ўқтирар эди. Шунинг учун газета тўб Туркистон халқи тараққиётга эришиши учун рус тилини ўрганиши керак деган нарсани пропаганда қилади.

«Туркистон вилоятининг газетаси»нинг 1891 йил 19 ва 20-сонларида босилган «Рус тилини ўрганишнинг аҳамияти» мақоласида миллий тиллар камбағал, маданиятсиз ва ўз келажагига эга эмас, деб таъкидланади ҳамда шундай ёзади:

«Агар улар (сортлар ва қирғизлар) Европа олимларидан бирининг асарини ўз тилига таржима қилмоқчи бўлса, тезда ўз фикридан қайтади, чунки ундаги илмий моҳиятни бериш учун ўз она тилисида сўз топа олмайди».

Бизнинг давримизда бундай фикр кулгилидир, чунки ҳозир минг ва миллионлаб рус ва жаҳон адабиёти намо-

яндаларнинг асарлари она тилимизга таржима қилин-
гандир.

Миллий буржуазиянинг идеологлари бўлган жади-
лар тил масаласида чор ҳукумати ва реакцион руҳоний-
лар билан келишдилар.

«Тараққий» газетасининг 1906 йил 9 август соҳида
қуйидагиларни ўқиймиз:

«Бизнинг миллатнинг умумий бошланғич таълим
масаласидаги қийин масалаларидан бири тил масаласи-
дир. Бизларга тегишли бўлган диний мажлисда шун қо-
ғозларини, делоларни фақат туркча (ўзбекча) бериши
мумкин эмас. Ҳар қандай шароитда ҳам бошланғич
таълим ўз тилимизда олиб борилиши керак. Фақат шу-
ни талаб қилиш учун бизга тўла ҳуқуқ бор. Биз имко-
ни йўқ нарсани талаб қилаётганимиз йўқ, фақат имкони
бор нарсани талаб қилмоқдамиз».

Бу газеталарда миллий адабий тилнинг рус тилига
муносабати ҳам баён қилинарди. 1914 йил 9 сентябрда
«Садои Фарғона» газетасида Рауф Музаффарзоданинг
«Рус тилини ўрганиш зарурати қачон келади» мақоласи
босилди. Унда шундай фикр баён этилади:

«Биз, мусулмонлар энг аввал ислом фалсафасини ва
догмаларини ҳамда она тилимизни, шундан сўнг эҳтиёж
юзасидан бизнинг давлатимиз тили рус тилини ўргани-
шимиз лозим. Ҳар бир нарса ва ишнинг ўз вақти бор.
Биз ўз она тилимизни ўрганиб, юрагимизга ўз дин ва
пшончларимизни жо қилгач, рус тилини ўрганишга ки-
ришим керак».

Жадидлар мактаб ишида ҳукм сўрган араб тилини
она тили билан алмаштиришни таклиф қиладилар. Худ-
ди шу фикр Рауф Музаффарзоданинг «Тил ва дин»
мақоласида ўз ифодасини топган.

Бу фикрга қарши 1914 йил 21 сентябрда «Садои
Фарғона» газетасида самарқандлик Васлийнинг мақола-
си эълон қилинади. «Ислом асослари» деб аталган бу
мақолада қуйидагиларни ёзади: «Бизнинг динимиз ис-
ломдир. Ҳар бир мусулмон учун у араб тилидир. Ҳар
бир мусулмон араб тилининг морфологияси ва синтак-
сисини ўрганиши шарт».

Демак, бунда араб тилининг адабий тил бўлиши ке-
раклиги таъкидланади.

Буларга қарамасдан, Туркистонда адабий тил турк-
ча деб номланди. «Садои Туркистон» газетаси ўзини

«турк тилидаги адабий, иктисодий, илмий ва маҳаллий газета» деб эълон қилди. Бундан ташқари, айрим газеталарда «ўзбек» ва «ўзбек тили» номларини учратини ҳам мумкин. Буржуа миллатчилари бу номни тасоифий ном деб унга қарши чиқдилар. Чор ҳукумати Туркистонни ўзига қараттач, этипк бўлмаган сарт термини билан атай бошладилар. Жадишларнинг маданий ҳаракатлари даврида бу ном «мусулмон», «туркистонли», «турк» деб ўзгартирилди.

Шоир Баҳромбек Давлатшоҳ «Ойина» журнали редакциясига ёзган хатида татарлар Туркистонга келиб, маҳаллий халқни «сарт» деб атайдн ва ўз матбуотида ҳам шунн сақлашига эътироз билдиради. «Ойина» журнали редакцияси татар матбуотига илтимос билан муурожаат қилиб, «сарт» сўзи ўрнида «ўзбек» ёки «турк» сўзларини қўллаш кераклигини уқтирилади.

Умуман, миллий адабий тил соҳасида бир хил қарашнинг йўқлиги, адабий тилда турли тилларга хос хусусиятларнинг кўплаб ўзлашиб қолишига сабабчи бўлди.

1905 - 1917 йиллардаги ўзбек адабий тилининг хусусиятлари

Тараққиётнинг умумий шароити шу даврнинг миллий адабий тилида ўз изини қолдирди. 1905-1917 йиллардаги ўзбек адабий тили халқчил эмас, балки А. К. Боронков фикрича, аралаш тил эди. Адабиётда поэтик услуб прозаик услуб устидан ҳукмронлик қилар эди. Прозанк, драматик асарлар ҳамда газета тили адабий тилга таъсир қилди. Турли хил таъсирлар адабий тилда ўткинчи, формасиз ва аралаш ғояларни тугдирди ва у ўзбек адабий тилининг ҳолатига таъсир қилди. У давр тилида биринчи навбатда, татар ва ғарбий турк тили элементлари кўзга ташланади.

Туркистон генерал-губернаторининг таржимони «Тараққий» газетасининг тили ҳақида шундай ёзади: «Бу газетанинг тили татарча, ўзбек тилига мослаштирилган арабча ва усмонли туркча сўزلардан иборат».

Ҳақиқатан, бу давр ўзбек адабий тилида татаризм ва ғарбий турк тили элементлари катта ўрин тутар эди. Бу нарса Марказий Россия, Қрим, Озарбайжон, Туркиянинг ғоявий таъсиридандир.

Татар, Қрим-татар, Озарбайжон матбуоти ўзбек буржуазияси ҳамда буржуа интеллигенциясининг сиёсий ва маданий тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Қрим-татар газетаси «Таржимон», татарча «Вақт», Озарбайжон сатирик журнали «Мулла Насриддин» Туркистон ва Бухорода кенг тарқалди.

Туркистон матбуотида, маданий-оқартув ишларида, театр ташкил қилишда, янги методли мактаблар очилганда татарлар бевосита иштирок этдилар.

Бухорода биринчи марта янги методли мактабни 1907 йилда татар мулла Ниёз Собитов очади ва бу мактабда татар Абдурахмон Саади ўқитувчилик қилади.

Буларнинг ҳаммаси туркий тилларни «бирлаштириш» ҳақидаги пантуркистик ғоялар билан ҳамоҳангдир.

Ғарбий-туркий элементлар тилда мустақкам ўрнашиб олиб, ўша давр адабиёти ва матбуоти тилида ўзок вақт сақланиб қолди. Бу ғарбий элементлар бир неча фонетик фактларда ҳам сақланиб қолди.

Масалан: Уч дўрт гун сақланиюр («Тараққий», № 6, 5, VII-1906); ахри вар (шу жойда); вир мамлакат вар эса («Садон Фарғона», 13, VI - 1914); хабар верди («Садон Туркистон, 18, IV - 1914).

Бу давр тилида ғарбий формаси «ўл» ва ўзбекча форма «бўл» феъллари параллель ишлатилган.

Масалан: Бу банқада Франция уч ҳисса ўлўб бошқа давлатлар ҳақи биргина ҳисса ўлур эмиш («Тараққий», № 4, 25, VI-1906); мажбур ўлди (шу жойда). Бизлара на ўлди («Хуршид», № 9, 3, IX - 1906) кабилар.

Булардан ташқари, адабий тилга бир канча ғарбий-туркий морфологик элементлар ҳам кириб келди. Ҳозирги замон сифатдошини учратамиз. Масалан: Майўб ҳисаб эдилан кишилар («Тараққий», № 7, 22, VII-1906). Истамбулдин гелан хабарга қараганда («Хуршид», № 2, 14, IX-1906) каби.

Бундан бошқа келаси замон формасини: Тараққи бизим маърифатимизнинг муфтаҳи ўлажакдир. («Тараққий», № 6, 5, VI-1906); ўтган замон формасини: Зайналдин харрат бу воқеани тўшида кўрмишти (кўрган эмиш) («Тараққий», № 4, 25, VI-1906); ҳозирги замон аниқ феъли формасини: Исбат қилийур («Тараққий», № 4, 25, VI-1906).

қий», № 15, 5. VIII-1906); Ҳўқандин мударие М. Н. ҳазратлари ёзиюрлар («Садои Туркистон», № 6, 24. IV-1914); отлашган феълнинг -дик формасини: Биринчи моддаси мутолаа қилиндикдан сўнгра («Хуршид», № 2, 14. IX 1906) учратамиз.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, ғарбий туркий элементлар бу давр адабий тилининг спецификасига анча таъсир қилгандир.

Адабий тилга ўша даврда йўл-йўлакай, бир қанча ўсмонли турк тилининг лексик элементлари ҳам кириб қолди. Буларнинг ҳаммаси «умумий турк» тили назарияси асосида пайдо бўлгандир.

Масалан: қўмондон (командир), санжоқ (уезд). Самарқанд санжоқининг таҳсири («Ойина», № 9, 1913). Қўнгра (фран. конгресс) умуми мусулмон кўнгра («Ойина», № 13, 1914, 205-бет). Бу хил сўзларнинг айримлари ҳатто кейинги даврларда ҳам сақланиб қолган. Буни Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг революцион шеърларида ҳам учратамиз.

Ўша давр тилида бир қанча татар тили элементларини ҳам учратиш мумкин. Улар татарларнинг ўзбек матбуотида бевосита иштирок этишида кўринади. Татаризмлар асосан фонетик элементларда ўз ифодасини топди.

Масалан: чилин—член, кўриб билмий («Садои Туркистон», № 3, 19. IV-1914). Газита ўқий турган ҳар одамга маълум («Садои Туркистон», № 10, 17. V-1914) кабилар.

Татаризмлар морфологик ва лексик элементларда ҳам кўрина бошлади.

Масалан: Бизим Туркистон («Садои Туркистон», № 10, 17. V-1914); қўлинда бар материяллар (шу жойда). Тийишли маълумот йибару (шу жойда), Урам вагун (тармвай) («Тараққий», № 14, 3. VIII-1906). Жирлавчи хоним («Садои Туркистон», № 18, 1914) кабилар.

1905-1917 йиллар адабий тилининг асоси қандай эди ҳамда унинг халқ жонли тилига ва диалектларига муносабати қандай эди? Умумий тарзда бу саволга шундай жавоб бериш мумкин.

1905-1917 йиллар адабий тили эски ўзбек тилининг, яъни жонли халқ тилидан узоқ бўлган китобий - адабий тилининг давоми эди, унинг базаси жонли сўзлашув тили эмас эди. Шунинг учун ҳам у вақтда адабий

тил, ҳақидаги тортишувларда диалектлар проблемаси кўтариб чиқилмади.

Уша давр адабий тилига диалектик элементлар ҳам турли томондан кириб, адабий тил таркибига сиғиб кетгандир. Тошкентда чиқадиган матбуот асарлари тилида Тошкент шеvasи хусусиятларини учратамиз. Масалан: кетваткан («Тараққий», № 2, 17, VI-1906), қазақ ўруслар келиятдилар («Тараққий», № 9, 16, XII-1906). Бунга қарама-қарши Самарқанддаги нашрларда ва самарқандлик авторларнинг асарларида биз бир катор шу диалектдан қирган элементларни учратамиз.

Масалан, Бехбудийнинг «Падаркуш» драмасида, «Ойина» журнали ва «Самарқанд» газетасида Самарқанд: — Бухоро диалектига хос турланми системасини учратамиз, яъни қаратқич ва тушум келишиклари учун -ни аффикси қўлланилади.

Масалан: Муни сабаби бизларни ўқимаганимиздир. (Бехбудий, «Падаркуш»). Халқни кўзи (шу асар). Хукуматни рухсати илаи («Ойина», № 16, 1915. 448-бет). Бизни Туркистонда (Самарқанд, № 31, 30, VII-1913).

Жўналиш ва ўрин-пайт, келишиги учун -га (-ка) аффикси ишлатилишини учратамиз. Масалан: Бойбачча усули жадид мактабидами ўқийдир, ёки эски мактабга («Падаркуш»). Уйни бир тарафига сандуқ (шу асар). Бой ётир қаравот устига уйқуда (шу асар). Урта ва абло (олий) мактабларига ўқийдурган болалар (Самарқанд, № 31, 30, VII-1913).

1905-1917 йиллар адабий тилига рус тилидан қабул қилинган сўзлар ҳам мавжуддир. Рус тили элементлари, асосан, жонли сўзлашув формасида кириб келди.

Масалан: қизиқ ва интересни ҳодиса эмиш («Падаркуш»). Банкалар кўпайди, катта бойлар чилин бўладу (шу асар). Приступф ҳайда турма, марш (шу асар).

Бундан ташқари, матбуот тили орқали ҳам кириб келди.

Умуман олганда, бошқа тилдан сўз олиш оғзаки сўзлашув орқали ва матбуот, ёзув орқали бўлади. Араб тилини ўрганиш ўзбек тилида бир қанча адабий формаларнинг вужудга келтирган бўлса, оғзаки муносабат рус тилидан кўп сўзларни ўзлаштиришга сабаб бўлди.

Сўзлашув нутқи формасида қабул қилинган сўзлар ўзбек орфографиясида аксини топди. Ургусиз унлилар та-лаффузига асосан ёзиларди.

Ёзувда эса жонли сўзланув йуткига хос бўлган про- теза (ўрус, истарши), энептеза (турўдовой), апокопа (сйаз, уйаз), синкопа (дестин) ва бошқа шу каби ҳод- салар ўз ифодасини топди.

Буларнинг ҳаммаси сўз қабул қилишнинг оғзаки формада эканлигини кўрсатади. Орфография фонетик принцип асосида иш тутган.

Умуман, рус тилидан қай тарзда сўз олинганидан қатъи назар, у ўзбек адабий тили; жумладан, ижтимо- ний-сиёсий лексика ва терминологияси тараққиётига са- марали таъсирини кўрсатди. Бу ўринда бошқа тиллар- нинг ҳам озми-кўпми таъсири бўлди.

Ўзбек тилида ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланиш манбалари

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши Туркистонни дунё хўжалик системасига тортди. Натижада Ўрта Осиё- даги кишилар онгига ҳамда хўжалик ва жамият ҳаё- тига капитализм элементлари кириб борди.

Капитализм элементларининг шаклланиши натижа- сида миллий масалада икки тарихий тенденция ривож- ланади. Буржуазиянинг тутадиган сиёсати икки томон- лама характер касб этади. Бу ҳақда В. И. Ленин ўзи- нинг «Миллий масала тўғрисида танқидий мулоҳаза- лар» номли асарига шундай ёзади:

«Ривожланиб борувчи капитализмда миллий масала бобида икки тарихий тенденция бўлади. Биринчиси шу- ки, унда миллий ҳаёт, уйғонади ва миллий ҳаракатлар қўзғолади, ҳар қандай миллий зулмга қарши кураш кў- чаяди, миллий давлатлар тузилади. Иккинчиси шуки, миллатлар ўртасида ҳар турли муносабатлар бўлиб ту- ради, миллий чегаралар бузила боради, капитал, умү- ман, иқтисодий турмуш, сиёсат, фан ва шу сингарилар соҳасида интернационал бирлик вужудга кела бош- лайди».¹

Худди шу даврда ўзбек миллий матбуотига кенг го- ризонт очилиб, у ҳам дунёвий сиёсатга аралашди.

Ўзбек матбуотининг дунё сиёсатига аралашини нати- жасида ўзбек тилида ижтимоий - сиёсий соҳага те- гишли сўзлар пайдо бўлди. Ўзбек адабий тилида иж-

1 В. И. Ленин. Асарлар, Ўздавнашр, 1952, 12-бет.

тимоний - сиёсий лексика ва терминология бир неча майба асосида ривожланди. Ижтимоий - сиёсий соҳага тегишли сўз ва терминларни рус, араб, форс тилидан қабул қилдилар.

Сўз қабул қилишда миллий матбуот учун асосий манба рус тили бўлиб қолди. Бу тил орқали адабий ва оғзаки формада миллий матбуотга интернационал лексика ва терминология ўзбек тилига кириб келди.

1905-1917 йилларда социал нуқтан назардан ўзбек адабий тилига интернационал лексика оммавий равишда қабул қилинди. Интернационализм элементларини қабул қилишнинг оммавий ҳолда юз берганлигининг сабаби нимада?

Сўз қабул қилишдаги сабаб сифатида икки йўлни кўриш мумкин. Бир томондан, сўз қабул қилиш миллий буржуазиянинг чор Россияси буржуазияси билан иқтисодий ва сиёсий томондан бўлган муносабати орқали юз берди. Иккинчидан, демократик идеяларни ва демократик интилиш элементларини ўзининг миллий қизиқишлари, демократик синфлар қизиқиши билан боғлаш асосида ривожланди.

Маълумки, биринчи рус революциясининг садоси Шарқдан ҳам кучли акс-садо берди. Рус ишчиларининг умумий забастовкаси Туркистоннинг энг чекка жойларига ҳам бориб етди. Тошкент яқинидаги Қовунчи заводида ўзбек ишчилари забастовка уюштирдилар. Натижада рус сўзи «забастовка» ўзбек тили составига кирди.

Биринчи рус революциясидан сўнг ўзбек тилига рус тили сўзларини қабул қилишнинг характери қуйидагича эди.

Қабул қилинган сўзларнинг асосий қисми иқтисодий ва ижтимоий сиёсий ҳаётни ҳамда шаҳар ҳаётидаги янги турмушни акс эттиради.

Масалан: кўнка (трамвай, конька), извашик, гостинитса (гостиница), зал, завод (завод), фабрика, мастерхона (темир йўл устахонаси) каби. Бу ҳолни қуйидаги мисолларда таққослаш мумкин: Мастерхонадаги рабобчилар йиғилмишлар («Тараққий» газетаси, № 6, 29. VI-1906), Оташ аравага таалиқ мастерхона бошлуғи («Тараққий», № 4, 25. VI-1906). Халқ миёнасида мастеравой аскарлар келиб қолдилар («Тараққий», № 9, 16. VII-1906).

Бу янги қабул қилинган лексик элементлар иқтисодий-сиёсий ва маданий турмушда бўлган бутун ўзгаришларни ўзида қамраб олади.

Масалан: вагзал (вокзал), мошина, пойиз (поезд), квартир (квартира), падрад (подряд), пошта (почта), залок (залог), историж (сторож), истудент (студент) ва бошқалар.

Сиёсий шароит, давлат тузилиши, бошқариш тартиби ерли халқ қизиқишини туғдириб, у билан боғлиқ бўлган сўзлар ўзбек тилида ўзлаштирилади.

Масалан: уйез (уезд), губерна (губерния), управа, бўлис (волость), судйа (судья), истаршин (старшина), началник (начальник) кабилар.

Қиёсланг: Эски ҳукумат началствоси («Тараққий», № 3, 22. VI-1906); турманинг истаршиси («Тараққий», № 7, 7. VII-1906); туремни началник («Тараққий», № 3, 22. VII-1906); началник истанса («Тараққий», № 3, 22. VI-1906) ва бошқалар.

Бундан ташқари, ўша даврда бир қанча ҳарбий соҳага тегишли сўзлар ҳам қабул қилинди. Масалан: полк, гарнизон, баталйон (батальон), казарма, гвардийа (гвардия), афитсер (офицер), летинант (лейтенант), адмирал, штабс капитан, полковник, матрос ва бошқалар.

Қабул қилинган ва ўзлаштирилган сўзларнинг кўпчилиги савдо ҳамда молиявий ишлар соҳасига ҳам тегишлидир. Чунки асосий алоқанинг кўпчилик қисми савдо-сотиқ орқали юз беради. Улар ҳам адабий ёки оғзаки формада қабул қилинганди.

Масалан: аксийанер (акционер), заказ, фирма, кредит, банка, расход, дахут, исклад (склад), аборот, протсент (процент) кабилар.

Қиёсланг: кредит очмоқликни арз қилубдур («Садои Фарғона», № 19, 20. V - 1914); қоракўл савдосининг абороти («Садои Фарғона», № 24, 1. VI-1914); арбитражни комиссийа (шў газета); векселларнинг протест бўлмаслиги ҳақида («Садои Фарғона», № 46, 29. VII-1914); катта фирмалар («Садои Фарғона» № 66, 27. IX-1914); банкнинг касири (шў газета) ва бошқалар.

Ижтимоий-сиёсий соҳага тегишли махсус парламентар лексика ва фразеология буржуазия ҳамда майда буржуазия партияларининг 1905 йил революциясидан сўнгги конституция режими таъсиридаги матбуотда пай-

до бўлди. Бу даврга келиб, Туркистонда ўз-ўзини бошқарини борасида ҳам ўзгарини бўлди. Ўзбек феодал бошларидан, буржуазиясидан ва руҳонийларидан маълум даражада шаҳар Думаси ва Управаларига сайланидиган бўлди. Думадаги мусулмон фракциясидаги кишилар нутқида парламентар лексикага доир сўзлар қўлланила бошланди. Улар матбуотда ҳам ўз аксини топди.

1905-1907 йиллар рус революцияси Туркистоннинг сиёсий ҳаётини ўйғотди. Натижада ижтимоий ташкилотлар ва гуруҳлар тузилар ва ҳукуматнинг сиқуви билан дарров тугатилар эди. Лекин улар ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланишида ўз таъсирини қолдирди. Сиёсий лексика ва терминология соҳасида рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан қабул қилинган сўзлар кўпдир.

Масалан: партия, митинг, давлат дума, гласни, пеезд (съезд), депутат, бюрократизм, кадет, манифест, револитсионер (революционер), сотнад-демократ, социалист, афтономийа (автономия).

Қиёсланг: Хизматчиларнинг манифестларини газетларига бостуруб («Тараққий», № 2, 17, VI-1906), шаҳар управасини члени («Хуршид», № 6, 11, IX-1906); ҳукуматга мухалиф партиялар («Тараққий», №7, 10, VII-1906); арбитражни комиссия (шу газета); катта фирмалар («Садон Фарғона», № 66, 27, IX-1914) кабилар.

Партия ва фракцияларнинг Думадаги кураши парламентар маъноли сўзларни хосил қилди: чап тарафдаги, яъни фуқаро тарафдаги депутатлар («Тараққий», №3, 22, VI-1906); Бу партия кадетлардан жуда кўп ўнг тарафдадур («Тараққий», № 15, 6, VIII-1906) ва бошқалар.

Шуниси қизқарлики, айрим қабул қилинган сўзлар семантик жиҳатдан турли хил сўзлар ва сўз бирикмалари билан бериллади. Масалан, «Дума» сўзи куйидагича берилган: Дума («Тараққий» № 1, 14, VI-1906); Думахона (шу газетада); Давлат дума («Тараққий», № 5, 1, VII-1906); Государственная Дума («Тараққий», №9, 16, VIII-1906); Подшоҳлик дума («Самарқанд», №4, 16, IV-1913); Миллат мажлиси («Хуршид», № 3, 26, X-1906) кабилар.

Айрим вақтларда рус тилидан қабул қилинган сўзлар билан бир қаторда арабча, форсча сўзлар, ҳам қўлланилар эди.

Масалан: псезд (съезд) ва арабча «ижтимо», революционер (революционер) ва арабча «хурриятчи», партия ва арабча фирқа, депутат ва арабча вакил сўзлари параллель келган.

Бу хил терминларни параллель ҳолда қўллаш ўша давр матбуотининг характерли хусусиятидир. Масалан, рус тилидан қабул қилинган «партия» сўзи «сиёсий партия» маъносида ҳам келар эди.

Масалан: Бу кетган вакиллар ҳар қайси партиядан эмишлар («Тараққий», № 8, 13, VII-1906); партия аъзолари («Тараққий», № 14, 3, VIII-1906); таждид салоҳи партияси (шў газета); 18 октябрь партияси (шў газета); хуррият партияси («Тараққий», №16, 10, VIII-1906) ва бошқалар.

Бундан ташқари, «партия» сўзи «группа», «қисм» маъносида ҳам қўлланилган.

Масалан: Бир неча партиёга бўлиниб ўтүрганлар («Садон Фарғона», № 5, 25, IV-1914); Биринчи партия ҳам ипак Масковга йибариладур («Садон Фарғона», № 24, 1, VI-1914) ва бошқалар.

Арабча «фирқа» сўзи «партия» сўзининг юқоридаги ҳар иккала маъносини ҳам ифодалай олмаган. Масалан: Октябрчилар ила кадетларнинг фирқалари («Тараққий», № 9, 16, VII-1906); Социал революционерлар фирқаси.

1905-1917 йиллар ўзбек тили сиёсий лексикаси ва терминологиясининг ривожланишида рус тилидан қабул қилинган сўзлар билан бир қаторда, араб тилидан ва форс тилидан қабул қилинган сўзларнинг ҳам роли бўлди. Улардан оша тилининг ички ресурслари асосида янги сўзлар ясалди. Арабизм элементлари ҳам сиёсий лексика ва терминология ривожига маълум даражада ҳисса қўшди.

Араб тилининг ўзбек тилига таъсири нимадан иборат бўлди?

Маълумки, араб тили бир неча юз йиллар давомида мусулмон Шарқида гарбда лотин тили бажарган функцияни бажариб келди. Янги сиёсий лексика ва терминология янги прогресс асрида қисман араб тили орқали маҳаллий замин асосида Туркия, Эрон, Озарбайжон, Қрим, Волга бўйи ва Туркистонга кириб келди.

Араб тили элементларининг туркий тилларда қўлла-

нишининг асосий сабабларидан бири бу тиллар араб алфавитидан фойдаланганликларидир.

Араб элементларининг ўзбек адабий тилидаги гз-раққиётини маҳаллий заминдаги семантик эволюцияси-ни ва улардан янги сўз ясаш тарихини текшириш ха-рактерли ҳолдир. Масалан: тараққи (прогресс), ислоҳ (реформа), инқилоб (революция), мухбир, мухриб (ис-ребитель) ва бошқалар.

Маълумки, араб тили формалари реформаторларга анча қўл келиб, улар калька йўли билан янги сўз ясаш йўли билан янги тушунчаларни араб тили формалари-дан фойдаланган ҳолда яратдилар.

Масалан: Ранси жумҳури (президент); муҳофазан шадиди (кучайтирилган қўриқчилик), усули таълим (пе-дагогика), аксил ҳаракат (контреволюция), дарул му-аллимин (семинария), байналмилал (интернационал) ва бошқалар.

1905-1907 йиллар революцияси даврида ўзбек адабий тилига керакли бўлган янги лексика ва терминология-да форс тили формаларидан фойдаланилди. Форс тили формалари, араб тили элементлари билан бириқиб, халққа узоқ бўлган адабий услубни яратишга хизмат қилди.

Бунинг натижасида қуйидаги ҳолат юз берди:

1. Тил алоқасининг мураккаб асосига ва турли хил элементларининг қўшилишига олиб келди. Масалан, «норозилик» сўзи тожикча «но» префикси, «рози» араб сўзи ва «-лик» ўзбекча қўшимчанинг қўшилишидан ҳо-сил бўлгандир. Ёки «усули жадидачи» бирикмасини олиб кўрайлик. «Усул», «жадид» сўзлари арабча, улар-ни бир-бирига боғловчи «и» изофаси форсча, касб оти-ни ясовчи «-чи» қўшимчаси ўзбекчадир.

2. Ижтимоий - сиёсий лексика ва терминология та-раққиётини асосининг турли хиллиги сўз қўллашда чал-кашлик ҳамда маънонинг турғунсизлигини келтириб чиқарди.

Масалан, ўша давр матбуотида «революционер» сўзи маъносида «ҳуррият талабгар», «ҳуррият тиловчи», «ҳурриятпарвар», «иштрокиюн» каби сўз ва сўз бирик-малари; «ишчи» сўзи маъносида «ишчи», «рабочий», «амала», «хизматчи», «мардикор», сўзлари; «тюръма»

сўзи маъносида «турма», «турмахона», «ҳабсхона», «бандихона» сўзлари; «забастовка» сўзи маъносида «забастовка», «тарк хизматлар», «тарк кор», «иш ташламоқликлар», «иш ташламоқлар» сўзлари қўлланилгандир.

Адабий тилда сўз олиш ва ижод қилиш принциплари

Маълумки, 1905-1917 йиллардаги адабий тилда сўз қабул қилиш манбалари кўп эди. Сўз қабул қилиш манбаларининг кўплиги ва сўз ясашда у терминлардан параллель фойдаланиш имконини беради. Бу давр адабий тилида сўз олиш ва ижод қилишда қуйидаги принциплар мавжуд эди:

1. Бошқа тиллардан қабул қилинган янги терминлар учун омма томонидан ўз она тилидаги сўзлар асосида синонимлар қўллайди ёки араб тилидан сўз олади. Масалан: депутат (юрт вакил), граждaн (озод халқ), револьвер (тўппонча), капитал (бойлик), матрос (сув солдат), наборщик (мураттиб), фармойиш ва приказлар, сулҳ маҳкамаси (мировой суд), положения ва низомнамаси каби.

Бу хил қўшилиш ва чатишиш у давр матбуотида кенг қўлланилган, Бундан ташқари, феодализм даврида ишлатилган сўз ва терминлар янги давр ҳамда шароитга мослаштирилиб ишлатилади.

Терминларни семантик жиҳатдан ҳам олмаштириш мумкин бўлмаган вақтда чатиштириш орқали ҳосил қилинган терминлар тил тараққиётига ёрдам беради. Чатиштириш натижасида сўз ижод қилганда, унда рус тили элементлари ҳам, интернационализм элементлари ҳам, ўзбек тили формалари ҳам бўлади.

Масалан, крамолники каби русча формада ҳам бузувчилар каби ўзбекча формада ҳам, капитал ва бойлик тарзида берилган. Русча сўзларни арабча изоҳлаш, наборщик—мураттиб каби ёки арабча сўзларни русча талқин этиш ҳоллари ҳам учрайди: сулҳ маҳкамаси—мировой суд каби.

2. Маълумки, туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида кўплик ва жамлик маъносини билдирувчи жуфт сўзлар бор. Улар икки сўздан иборат бўлса-да, бир умумий маънони беради.

Масалан: идиш—оёқ, қурт—қўнғиз кабилар.

Шу замни асосида русча-ўзбекча сўзларнинг бири-кишиндан ҳам айрим тушунчаларни ифодаловчи сўзлар ҳосил қилинди.

Масалан: мука—уч (аъло сортли ун), қизиқ—интересный—жуда қизиқ (Бехбудн), фармойиши ва прикалар—буйруқ ва қарорлар каби.

Бу каби ҳодиса узоқ тарихга эга бўлиб, у XI асрда ёзилган «Қутадғу билиг» асарида ҳам учрайди. Унда арабча ва туркча формалар бир-бири билан бирикиб, бир тушунчани ифодалаган.

Масалан: Билге—олим (олим маъносида), белгу—нишон (нишон), давлат — қут (бахт), вақт—ўт (вақт), дунё — ожун (дунё) каби.

3. 1905-1917 йиллардаги ижтимоий - сиёсий лексика ва терминология асосан четдан қабул қилинган сўзлар ҳисобига бойиб борди.

Бундан ташқари, қабул қилинган сўзлар йўл-йўлакай изоҳ бериш орқали ҳам сўз маънолари ойдинлаштирилди. Масалан: «матрос» сўзи билан бир қаторда шу маънода «сув солдат» бирикмаси ҳам қўлланилган. Бу ҳол маҳаллий матбуот тилида тез-тез учраб турар эди.

Масалан: бурокарт (бюрократ), яъни халқни фойда ва зарарин мулоҳаза қилмайдурган ҳукуматдорларимиз («Тараққий», №4, 25. VI-1906). Забастовка, яъни ишларин ташлаб йалқовлик қилгучилар («Тараққий», №2, 17. 1906) кабилар.

4. Социал тушунчалар ва ижтимоий-сиёсий лексиканинг маъно ўзгариши ҳам қизиқарлидир. Масалан, «фуқаро» сўзининг асосий маъноси «эътиқодли», «яшовчи» дир. Лекин ўша давр матбуоти тилида «халқ» маъносида кўпроқ қўлланилган. Фуқаронавоз ва бечоранарвар («Тараққий», № 8, 13. VII-1906).

Рус тилидан қабул қилинган «рабочи» сўзининг тақдири характерлидир. 1905-1907 йиллар революциясидан сўнг бу сўз рус ва европалик ишчи маъносида келган.

Масалан: мастерхонадаги рабочилар йингилмишлар («Тараққий», № 6, 5. VII-1906). Бу сўз билан бир қаторда ўзбекча «ишчи» ва арабча «амала» сўзлари ҳам параллель қўлланилгандир.

Масалан: Амала синфининг оддий одамларидан («Тараққий», № 10, 20. VII-1906).

Айрим ҳолларда амала ва рабочи сўзлари қўшма

ҳолда ҳам қўлланилган: амала (рабочи) («Тараққий», №12, 27, VII-1906).

1916 йилдан сўнг маҳаллий миллат вакилларида фронт орқасида ишлаш учун чақирилган ишчиларга нисбатан «рабочи» сўзи қўлланилган ва у фронт орқасидаги ишларга сафарбар қилинган деган маънони беради.

Социал қийматга эга бўлган бошқа сўз ва терминларни кўриб чиқайлик. «Бой» сўзи ўз маъносидан ташқари, «буржуа», «капиталист» маъносида ҳам қўлланилган.

Масалан: Баъзи гуруҳларнинг чунончи оқ суяк ва бойларнинг баъзи имтиёз ва ҳақ маҳсуслари мансуҳ ба муаттал бўлгайлар («Тараққий», №9, 16, VII-1906).

Маълум маънога эга бўлган айрим сўзлар бошқа маъно касб этганлигини ҳам кўриш мумкин.

Масалан, арабча-форсча «давлатманд» сўзини олайлик. Бу сўз ўзининг «бойлик», «бой» маъносидан ташқари «капиталист» маъносида ҳам келган. Натижада маънода силжиш юз бергандир:

Давлатманд одамларни миллиардер дер эканлар ва бу хил одам хусусан Америка иқлимида кўб бўладур. («Тараққий», № 13, 30, VII-1906).

Худди шунинг юқоридаги маънода форсча «пулдор» ва арабча-форсча «мулкдор» сўзлари ҳам қўлланилган.

Масалан: Пулдор ва мулкдорлар («Тараққий», №9, 16, VII-1906).

Араб тилидан олинган «косиб», «аҳли косиб» ва форсча «мардикор», «муздор» каби эски тушунчаларни ифодаловчи сўзлар янги даврда янги маъно касб этиб, саноат ишчиси, пролетариат маъносида қўлланила бошлади.

Масалан: Мардикор ва аҳли косиб кўб жойларда иш қилмоқларни ибo қилурлар, мунн Россия халқи забас-тофка дер эканлар. («Тараққий», № 4, 25, VI-1906).

Демак, янги буржуазия жамиятининг муносабатларини ифодалаш учун кундалик матбуотда эски тушунчалар сўзларга янги маъно юклаб қўллаш бошландилар.

5. 1905-1917 йилларда четдан қабул қилинган сўзлар матбуотда сўзлашув формада ҳам, адабий формада ҳам қўлланила берган. Бу хил қабул қилинган сўзлар ўзбек тили лексикаси ва терминологиясининг тараққиётига икки хил таъсир қилди. Бунда, биринчидан,

унинг фонетик нормасига, иккинчидан, унинг семантика-касига этибор берилди. Масалан: Анжирной (инженер), инастран (иностранец), политка (политика), клас, кабинет, допрўс (допрос), катўрга (каторга), протест кабилар.

Анжирнойлар («Тараққий», №2, 17, VI-1906); инастран, яъни ўзга ажнабилар («Тараққий», №4, 25, VI-1906); палитсалар газетамизнинг идора - хонасига кириб («Тараққий», №6, 5, VII-1906).

Идора, ташкилот ва газета номларини тўғридан-тўғри қабул қилиш орқасида бир қанча бирикмалар ўзбек тилига кириб келди. Булар қаторида фақат отлар эмас, балки сифат ва феъллар ҳам бор эди. Бундай сўзларни асосан шаҳар буржуазияси вакиллари ишлатганлар.

Масалан: Судебни палат («Тараққий», №2, 17, VI-1906); биржавой комитет («Садои Туркистон», №23, 1, VII-1914); госуларски банка («Тараққий», №16, 10, VIII-1906), губернски земство («Тараққий», №10, 29, VII-1906), гербавой марка («Садои Фарғона», №67, 28, IX-1914), кадетски кўрпус («Тараққий», №11, 23, VII-1906), военной губернатур («Тараққий», №7, 9, VII-1906).

Ижтимоий, сиёсий лексика ва терминология соҳасида ҳам юқоридаги каби бирикмалар лайдол бўлиб, улар ҳеч бир изоҳсиз қўлланила бошлади.

Масалан: Умеренни избирател («Тараққий», №15, 5, VIII-1906), учредителни собрания («Тараққий», №9, 16, VII-1906), револуционни ишчилар (шу газета), револуционни ашулалар («Тараққий», №16, 8, VIII-1906).

Шу хилдаги бирикмалар таъсирида ўзбек матбуотида составли феъллар ҳосил қилиндики, улар ҳаракат номи билан ёрдамчи феълларнинг бирикувидан тузилгандир: конфискавайт қилмоқ каби.

6. Маълумки, сиёсий лексика ва терминологиянинг тараққиёти фақат четдан сўз қабул қилиш билан чегараланиб қолмади. Ижтимоий - сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланиши учун эски классик адабиётдаги сўзларни янги маънода қўллаш ҳам асосий манба бўлиб хизмат қилди.

Масалан: минбар, жамият, шўро кабилар.

7. Она тилининг ўз ички манбалари асосида янги сўз ижод қилиш семантиканинг ютуғи ҳисобланади. Бунда шуни таъкидлаш черакки, сўзлар ўзининг даст-

лабки маъносини кенгайтирди ва янги маъно ифода-лади.

Масалан: кўчманчи (сезонник маъносида), тўп (бомба), тўп ўқлари (снаряд, граната), қоғоз (листовка), йиғин (мажлис), кўрғон (крепость, Н-нинг кўрғони), бўлма (купе), кўнка — кўнка арава, кўнка (трамвай) каби.

8. Ижтимоий, сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланишида калька усулининг ҳам роли каттадир. Бу хил сўзлар рус тилидан ўзбек тилига айнан таржима қилиш орқали қабул қилинади.

Масалан: кунлукчи (поденшик), тоуш (голос), қора ишчи (чернорабочий), қора гуруҳ (черносотенец), ўзбошимча ҳукм (самосуд), акс инқилоб (контрреволюция), от кучи (лошадиная сила), аксул ҳаракат (контрреволюция), ёлғон оқча (фальшивая монета) каби.

Бундан ташқари, ўзбек тили лексикаси ва терминологияси она тилимизнинг маҳсулдор аффикслари ёрдами билан ясалган сўзлар ҳисобига бойиб борди. Ўзбек тилидаги маҳсулдор аффикслардан бири — -чи аффиксидир.

Масалан: йўлчи (пассажир), борчи (юкчи), эшикчи, ҳунарчи, ўйинчи, томошачи, газетачи, заказчи, сайловчи, жадидачи, қадимчи (консерватор), машиначи, фусодчи (иғвогар), курашчи, закончи (юрист), жиноятчи, қаровчи, октябрчи (октябрист), тартибчи, намоёнчи, ҳурриятчи каби.

Абстракт маъноли отлар ясовчи -лик ва касб-ҳунар номи ясовчи -чилик аффикслари ҳам янги сўз ясашда хизмат қилдилар.

Масалан: бузгунлик, қаралик, гласнилик, ўқителлик каби.

Феъл ўзакларидан от ясовчи -ма аффиксидан ҳам янги сўзлар ҳосил қилишда фойдаландилар.

Масалан, Отишма (перестрелка), урушма (стычка) каби.

Бошқа тилдан қабул қилинган отларга -ла аффиксини қўшиш орқали феъллар ясалишини ҳам учратилиш мумкин: печатламоқ, печатлатмоқ каби.

1905-1917 йиллар матбуотида -ли аффикси билан ясалган сифатлар билан бирга, француз тилига тақлид қилиб тузилган сифатлар ва Эрон, Озарбайжон тилларидан қабул қилинган сифатларни учратамиз.

Масалан: Афтонўмияли («Тараққий», №7, 9, VII-1906), электрик лампалари («Садои Туркистон», №16, 6, VI-1914), артезиан қудуғи («Садои Туркистон», №22, 27, VII-1914).

Демак, ижтимоий - сиёсий лексика ва терминологиянинг тараққиётига таъсир этган сўз олиш ва ижод қилиш принциплари ҳамда манбалари шулардан иборатдир.

Бундан ташқари, рус матбуотининг таъсирида сиёсий фразеология ҳам ривожланди. Янги сиёсий фразеология янги адабий жанр бўлган публицистика нутқида ўз ифодасини топди. Бу даврдаги ўзбек адабиётида фельетон жанри пайдо бўлиб, уларда сиёсий фразеология намуналари берилган.

Масалан: Элчилик ва алоқа тариқаси билан («Тараққий», №9, 16, VII-1906). Бу қуруқ сўзлар қоғоз устиндагина қолди. («Хуррият», №65, 9, I-1918). Бухоро уламосини асосан икки фирқага тақсим этмак мумкин. («Хуррият», №48, 5, XI-1917).

Бу хил фразеологиянинг ривожланишида ўзбек тилининг ички ресурслари ва рус тилидан қабул қилинган бирикмалар ҳамда бошқа туркий тиллар асосий роль ўйнади.

Хулоса қилиб айтганда, янги тўшунчаларнинг пайдо бўлишида икки нарсани ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Биринчидан, янги идеологиянинг ривожланиши, иккинчидан, янгича ишлаб ичқариш шароитларининг вужудга келишидир. Булар фразеологиянинг туғилишига ҳам таъсир қилди.

Сиёсий лексика ва терминологиянинг тараққиёти адабий тил ривожланишининг умумий шароитлари билан белгиланади.

1905-1917 йиллардаги сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланишида миллий буржуазиянинг реформаторлик ҳаракатлари ўз таъсирини кўрсатди. Бошқа тилларнинг ўзбек тилига таъсири даражасини белгилашда буржуа реформаторлари панисломистик, пантуркистик каби пуристик ғояларни олға сурдилар. Бундай ғоялар, айниқса 1917 йил февраль буржуа революциясидан сўнг кучайди.

*1905 - 1917 йилларда адабий тил соҳасидаги
миллатчилик пуриزمи*

Маълумки, 1905-1917 йилларда туркий тилларни бирлаштириш тўғрисидаги пантүркистик идеялар билан бирга, тилни четдан ўзлаштирилган сўзлардан тозалаш ҳақидаги пуристик гоялар ҳам ҳукм сураб эди. Пуристиклар татар, озарбайжон, қozoқ ва ўзбек матбуотида пантүркистик мулоҳазалар билан чиқиб қилиб турдилар. «Таржимон» газетасининг 1913 йил 26 апрель сонидagi «Тил, ёзув ва бизнинг матбуот ҳақидаги масала» номли мақолада ҳамма туркий халқлар учун «соф туркий» сўзларни олиб, араб ва форс тилни элементларини чиқариб ташлаш кераклиги ўқтирилади.

Тилни тозалаш ҳақидаги масала татар матбуотида кўп кўтарилар эди. Улар ҳатто рус сўзларига ҳам қарши курашдилар.

Тилларни тозалаш ҳақидаги пуристик тенденциялар ўзбек матбуотида ҳам кириб келди. «Ойна» журналининг 1914 йил 4 сентябрь сонидa каттақўрғонлик Хўжа Муин Шукруллининг «Тилларни бирлаштириш ҳақида» номли мақоласи босилади. Автор бирлаштириш масаласига амалий жиҳатдан ёндашиб, биринчи навбатда татар ва ўзбек тилларини бирлаштиришни қўяди. Пуристик тенденция таъсири остида сўзларни очиштириш ишлари авж олди. Кенг ҳажмда рус тилидан ўзбек, қozoқ ва татар тилларига сўзлар қабул қилинди.

Ўзбек газеталарида ҳам халққа тушунарли бўлмаган сўзлар кўнайди. Шунинг учун «Садои Фаргона» газетаси 1914 йил 27 августдан бошлаб, «газета ўқувчиларига ёрдам» бўлими очиб, унда бир қанча чет ва рус тилининг сўз ва иборалари изоҳини бериб боради.

Пуристиклар сўз қабул қилишда тил тозалиги бўзилади деб, рус тилидан сўз қабул қилишни кискарттиришга ҳаракат қилар эдилар. Шу нуқтан назардан «Ойна» журналининг 35-сонидa босилган «Ҳар бир миллат ўз тили билан машҳурдир» деган мақоласи характерлидир. Шу мақоладан сўнг журналистларнинг фикри эълон қилиб борилади. Босилиб чиққан мақолаларда бири арабча, форсча, русча сўзларга қарши чикса, бошқаси арабча, форсча сўзлардан фойдаланиш тарафдоридир.

«Ойна» журнади ўқувчиларининг бу хатлари 1905-

1917 йиллардаги миллий адабий тил тараққиётининг қарама-қарши ҳолатининг натижасидир.

1905-1907 йиллар рус революциясидан сўнг ўзбек адабий тилидаги русизм ва европеизм элементларини тозалаш йўлидаги пуристик тенденциялари ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг тараққиётига тўсқинлик қила олмади. Чунки четдан қабул қилинган сўзларнинг ҳажми кўп эди.

Россиядаги 1917 йил февраль буржуа революциясидан сўнг шароит анча ўзгарди. Янги газета ва журналлар пайдо бўлди. Миллий буржуазия, буржуа-демократик интеллигенция ва руҳонийларнинг ўилаб янги ташкилотлари, группалари, уюшмалари тузилди. Бу ташкилотлардан ўз матбуотига эга бўлган «партия»лар гузилди. Улар сиёсий партиялар эмас эди, чунки қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай тезлик билан тугаб кетдилар. Уша даврда биргина Тошкент шаҳрида 20 дан ортиқ ташкилот бор эди. Бу ташкилотлар пролетариат ва деҳқонларнинг қўлга киритган ғалабасидан ўз мақсадлари учун фойдаланишга ҳаракат қилдилар.

Ислоом ва пантуркизм байроғи остида миллий буржуазия ташкилоти тузилди. 1917 йил апрелида Тошкентда Туркистон мусулмонларининг биринчи қурултойи чақирилди. Бу қурултойда Турон тўдасининг ташаббуси билан буржуа миллатчилик ташкилоти «Шўрон исломия» тузилди. Бу марказ татар, қозоқ, ўзбеклардан иборат 100 га яқин кишини бирлаштирди. Бу ташкилотнинг моҳиятини унинг 1917 йил сентябрда бўлган учинчи қурултойи қароридан билиш мумкин. Қурултой қарорига биноан Еттисувга кўчиб келган рус деҳқонларининг кўчиб кетиши талаб қилинади. Бундан ташқари, казармалардаги эски солдатларни янги солдатлар билан алмаштириш ва мусулмон армиясини қуроллантиришни талаб қиладилар. («Тўрон», № 4, 14. X-1917).

Ўзбек миллий буржуазияси ўзининг синфий қизақишлари учун бутун ўзбек халқининг ичтилишларини барбод қилиш учун динни рўкач қилдилар. Худди асосда 1916 йилги деҳқонларнинг кўзғолони қонга беланди.

Миллий буржуазия халққа тарихда ўтган буюк олимлар, шоирлар ва қаҳрамонлар номидан мурожаат қилиб, ўз идеаллари учун курашдилар.

«Турк эли» газетасининг 4 октябрь 1917 йил сонининг бош мақоласида шундай дейилади:

«Туркистон Фаробий, Абү Али ибн Сино, Замахшарий, Мирзо Улуғбек каби олимларни ва Чингизхон, Те-мурланг каби буюк саркардаларни етиштирган экан, Ҷерксизлик кишанида ётмаслиги керак».

Бу фикрлар миллий буржуазиянинг ўта миллатчилигини пардаловчи бир воситадир.

Шоирлар ва журналистлар бутун кучлари билан Туркистон ўтмишини мақтаб, миллий буржуазиянинг автономия давлати ҳақидаги идеологиясини мустаҳкамлаш учун ҳаракат қилдилар.

Буржуазиянинг миллатчилик ҳаракати миллий адабиётда ҳамда ижтимоий-сиёсий лексика ва терминология соҳасида ўз аксини топди.

Ўрнистик ва пантуркистик тенденциялар сезиларли даражада кучайди. Рус ва Европа тилларидан қабул қилинган кўпчилик сўзлар ўрнига арабча, форсча элементлар ҳамда ўзбек тилининг ўз ички ресурсларидан фойдаланган ҳолда янги лексика ва терминология элементлари ҳосил бўлди.

Бу давр матбуотининг тили ўзбек халқининг тили бўлмай қолди. «Туркистон вилоятининг газетаси» чиқарилмади, унинг ўрнига вақтли ҳукуматнинг органи «Нажот» газетаси чиқа бошлади. «Нажот» газетаси «тенглик, озодлик, ҳақиқат» шиори ва «46-сонини чиқиши» белгиси остида В. П. Наливкин редакторлигида чиқа бошлади.

Бу газета ҳам аввалги газетанинг ишини давом эттирди. Шунинг учун ҳам унинг тилида «Туркистон вилоятининг газети»даги каби махсус административ терминологияга дуч келамиз.

Масалан, «Нажот» газетасининг 1917 йил 19 мартдаги 12-сонини кўздан кечирсак, қўйидаги мисолларни учратамиз: Падаходни налог, гўсударственни дума; дохўд (доход), офитсер (офицер), солдат, чиновник, подшоҳлик налог, податной инспектор, протсент, (процент), телеграм, исправка (справка); генерал-губернатор, облўстни правления, учителски семинария каби. Бундай ҳолатни газетанинг бутун сонларида учратамиз.

1917 йил 1 сентябрдан Тошкентда дастлаб Турон

группасининг, кейинчалик федералист пантуркистларнинг органи «Турон» газетаси чиқа бошлади.

Турон группаси ташкилоти Озарбайжон мусавватчилари билан алоқа боғлаш учун Бакуга делегация юборади. Ўз навбатида, Бакудан Абул Қосим Эминзода, Муҳаммад Эмин Эфендизода, Пери Мурзилзода каби бир қанча мусавватчилар бу ташкилотга раҳбарлик қилиш учун келдилар.

Муҳаммад Эминзода «Турон» газетасининг редактори бўлиб олади. Улар Турон группасини туғатиб, унинг ўрнига Туркистон федералистлар партияси «Турк олим марказият»ни тузди. «Турон» газетаси демократик шиорлар остида пантуркистик пропаганда олиб бордилар. Газетанинг тили ўзбекча ҳам, озарбайжонча ҳам эмас, балки уларнинг фикрича, «умумтуркий тил» эмиш. Фонетик томондан ҳам, морфологик жиҳатдан ҳам «Турон» газетасининг тили учун гарбий формалар характерлидир.

Масалан: ўлса (бўлса), ўлмиш (бўлди), гелмиш (гелди), гунлар (кунлар), ўйганмиш (уйғонди), гашламиш (ташлади), ўлийур кабилар.

Бу мисоллар «Турон» газетасининг 1917 йил 1 сентябрь сонидан олинган. Бундай гарбий тил элементлари «Турон» ва бошқа газеталар тилига «умумтуркий лаҳжа» характерини берди.

«Демократик федератив республика» шиори остида «Турон» газетаси билан бир қаторда Туркистон мусулмон марказий шўросининг органи «Кенгаш» газетаси ҳам чиқа бошлади.

Сийёсий шиорлари ва идеологияларининг бирлиги буржуа миллатчиларини бирлаштишга олиб келди. Турон группаси ва мусулмонлар шўроси бирлашиб, 1917 йил 4 октябрдан бошлаб «Турк эли» газетасини чиқара бошладилар. Бу газета ҳам ўз олдида Туркистоннинг «миллий, маданий ва маҳаллий автономияси учун курашни мақсад қилиб қўйди. Улар «Туркистон автономияси»да фақат туркистонликлардан, яъни мусулмонлардангина қатнашишлари мумкинлигини таъкидладилар. Бу хил пантуркистик ғоялар ўз навбатида пажтимоий-сийёсий лексика ва терминологияга ҳам таъсир қилди.

1917 йил Тошкентда Туркистон ўлка татарлар жамиятининг органи «Улуғ Туркистон» газетаси чиқи бошлади. Бу газета ҳам «Турк эли» каби «миллий автономия» шиори остида иш олиб борди. «Улуғ Туркистон»

газетаси «умумтуркий тил» сифатида татар тилини пропаганда қилади. Агар «Турон», Турк Эли», «Турк сози» ва бошқа газеталарнинг тилида ғарбий тил элементлари кўп бўлса, «Улуғ Туркистон» газетасида татар тили элементлари кучлидир.

Масалан: ниндай (шундай), янгарту (янгилаш), сўғиш (уруш), дўрт (тўрт), лозим тугел (керакми), шулайда бўлса (шундай бўлса ҳам), урнина (ўрнига), бора (боради), юри олмий (юра олмайди) кабилар.

Умуман, «Улуғ Туркистон» газетасининг тили татар тилидир.

Бу даврда ижтимоий - сиёсий лексика ва терминология соҳасида рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг айримларигина сақланиб қолди. Шун билан бирга, янги процесс ҳам юз берди. Қабул қилинган сўзларнинг синоним ёки уларнинг таржимасини қўллаш учрайди. Рус тилидан сўз қабул қилиш анча камайди. Қабул қилинган сўзлар янги терминларга изоҳ вазифасини ўтадилар. Янги сўз ва терминлар араб тилидан ёки ўзбек тилининг ички манбаларидан олинди.

Масалан: ташкилот (организатсия) («Турон», №2, 1. IX-1917), сиёсий (политически), дўғатлар (вакил), экскурсия (фаний саёҳат), амалий (фактически) («Турон», № 4, 14. IX-1917), ер мойи (красин), (Турк эли), № 1, 4. X-1917) кабилар.

Рус ва бошқа Европа тилларидан олинган сўзлар билан бирга араб тили элементлари ҳам кўпчиликни ташкил қилар эди. Миллатчи буржуазия ва буржуа-демократик интеллигенция ўз мақсадлари йўлида исломизм ва пантуркизм элементларидан фойдаланиб, шун йўл билан уламолар билан яқинлашишга ҳаракат қилдилар. Миллий буржуазия «дин қонунлари» ва «хусусий мулк»ни сақлаш учун курашга тайёрланмоқда эди. Миллатчи буржуазия вакиллари большевикларнинг қарашлари мусулмон дини асосларига қарши деб эълон қилдилар. Худди шундай фикрни 1905 йил революциясидан кейин жадидлар ҳам олға сурган эдилар.

Натижада она тилини ўқитиш ишида ҳам араб тилига кенг ўрин берилади. Кейинчалик, яъни 1918 йилги Тошкентдаги мусулмон халқ университети учун программалар чиқарилди. Унда она тилидан тузилган программада «аралаш туркий гаплардаги араб сўзларини» ўқитиш йўллари ва «бизнинг матбуотимизда қўллани-

лувчи арабча, форсча сўзларни» тўғри ёзиш ҳақида алоҳида тсмалар ажратилган.¹

Ҳақиқатан ҳам арабча, форсча сўзлар шундай кўп эдики, махсус тайёргарликсиз газета ва журналларини ўқиб мумкин эмас эди..

Масалан, русча «Учредительное собрание» бирикмаси арабча «мажлиси муассисан» деб таржима қилинган. «Турк Эли» газетаси ўзининг 1917 йил 4 октябрь 1-сонида бу сўз ҳақида газетхонларга шундай тушунча беради: учредительни собрания, яъни учредитель—таъсис қилувчи муассисдур.

Янги тушунчалар кўпинча арабча ва форсча формалар билан таржима қилинган.

Масалан: муваққат курслар («Тараққий», № 4, 14. IX-1917), маҳкамаи шария («Тараққий», №4 IX-1917), муваққат ҳукумат («Турк Эли», №1, 4. X-1917), Усули идора («Турк Эли», № 1, 4. X-1917), ижроия комитет («Турон», № 1, 1. IX-1917), тарғиб ва ташвиқ («Нажот», № 12, 10. III-1917) кабилар.

Сиёсий лексика ва терминология арабизмлар билан бойиди. Кўпчилик янги терминлар арабча формалар билан берилишини ўша давр матбуоти тилида кўплаб учратамиз. Арабча отлар, равишлар ва айрим сифатлар кўплаб қўлланилар эди.

Масалан: муҳожир, шиор, раис, маоун, аъзо, бўҳрон, синф, фаолият, аҳли маориф кабилар.

Кўпчилик калькалар ўзларининг формалари жиҳатидан ҳам арабча-форсча адабий традиция билан боғлиқ бўлиб, улар арабча-форсча элементлар билан таржима қилинар эди.

Масалан: Аксил ҳаракатчи («Улуғ Туркистон», №95, 24. V-1918), ҳарбий ҳолат («Турк Эли», №1, 4. X-1917), нуқта («Турон», №4, 14. IX-1917) кабилар.

Умуман олганда, буржуа февраль революциясидан олдинги ва унинг арафасида ўзбек ижтимоий-сиёсий лексикаси ва терминологияси соҳасидаги тенденциялар шулардан иборатдир.

Ижтимоий-сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланишига, умуман, ўзбек адабий тилининг тараққиётига ўша даврда нашр этилган мактаб дарсликлари ва грамматик қўлланмалари ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

1 Қаранг: «Улуғ Туркистон» газетаси, 95-сон, 21 май, 1918, 2-бет.

*Ўзбек тилининг практик грамматикасини
тузиш учун бўлган җришишлар*

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги адабий тилга характеристика беришда ўша даврда яратилган ўзбек тили дарслик ва қўлланмаларининг ролини ҳисобга олиш керак.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида Туркистон маъмурияти ҳарбий ва бошқаруш ишларини яхши йўлга қўйиш мақсадида ерли халқларнинг тилини ўрганишни ҳам асосий вазифа қилиб қўйди. Ана шу вазифа — ўзбек тилини ўрганишга ёрдам берувчи дарслик ва қўлланмалар яратишни тақозо қилади.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилганининг дастлабки йилида майор М. А. Терентьевнинг грамматикаси ва хрестоматияси нашр этилади.¹ Бу асарлардан сўнг ҳеч бир илмий қийматга эга бўлмаган, фақат практик мақсадни кўзда тутувчи справочниклар ва самоучителлар чиқа бошлади. Жумладан, А. Старчевский², В. А. Алексеев ва А. Вишнегорскийлар³ қўлланмалари нашр этилади. Бу қўлланмалар чор ҳукуматининг маъмурияти томонидан кенг қўламда иш олиб боришга ёрдам бермас эди. Шунинг учун Туркистон генерал-губернатори Субботич 1906 йилда махсус буйруқ чиқаради. Буйруқда таъкидланишича, ҳарбий административ-хўжалик чиновниклари ўзбек тилини ўрганиши кўрсатилади.

Буйруқда олға сурилган фикрлардан сўнг матбуот саҳифаларида мунозара бошланади. Мунозаранинг натижаси ва қизиқишлар яна элементар грамматикэ, қўлланмалар тузиш билан чегараланади. Юқорида эслатиб ўтилган қўлланмалардан ташқари, М. Андреев, Ф. Машковцев, В. П. Наливкин, И. Беляев, Н. Остроу-

- 1 М. А. Терентьев. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. СПб. 1875; ўша автор. Хрестоматия турецкая, персидская, киргизская и узбекская. СПб, 1875.
- 2 А. Старчевский. Спутник русского человека в Средней Азии. СПб, 1878; ўша автор. Переводчик с русского языка на сартовский, СПб, 1886; ўша автор. Русский средне и южно-азнатский проводник-переводчик, СПб, 1896.
- 3 В. А. Алексеев и В. Вишнегорский. Самоучитель сартовского языка. Ташкент, 1884; ўша автор. Фразы на сартовском языке с русским переводом и транскрипцией, Ташкент, 1884.

мов, Н. Будзинский, Л. Зимин, Қиёс-Бек ўв, Л. Афанасьев, Н. Смоленский, С. А. Лапин, М. Преображенский кибиларнинг ўзбек тилига бағишланган асарлари нашр этилади.¹ Уларнинг кўпчилигида ҳали илмийлик етишмас эди. Шунинг учун академик К. К. Залеман А. Алексеев «Самоучители»ни танқид қилиб ёзган эди: «Кимки, бирор бир туркий тилнинг самоучителини тузмоқчи бўлса, аввало «Олтой тили грамматикаси» билан танишиб чиқсин».²

1905-1917 йиллар даврида она тили дарсликлари ҳам тузилади. Бу дарсликлар биринчи марта товуш методи асосида тузилди, улар ҳам озми-кўйми ўзбек адабий тилининг нормалашшига ва бошланғич мактабнинг элементар талабини қондиришга хизмат қилар эди. Дастлабки дарсликлар асосан алифбедан иборат эди. Бундан ташқари, бошланғич синфлар учун ўқиш китоблари ҳам чиқарилган.

1914-1915 йилларда Х. Х. Ниёзийнинг «Енгил адабиёт», «Қироят китоби», «Ўқиш китоби» номлари остида педагогик характердаги китоблари майдонга келган.

1 М. Андреев. Руководство для первоначального обучения сартовскому языку в Ташкентском реальном училище. Т., 1896; Ф. Машковцев. Уроки сартовского языка. Т., 1899; В. П. Наливкин. Руководство к практическому изучению сартовского языка, Самарканд, 1898; В. П. Наливкин, М. Наливкина. Русско-сартовский и сартовско - русский словарь общеупотребительных слов с приложением грамматики по наречиям Наманганского уезда. Казань, 1884; В. Наливкин. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь, Т., 1912; И. Беляев. Руководство к практическому изучению сартовского языка, Т., 1906; И. Остроумов. Этимология сартовского языка и русско-сартовский собеседник. Т., 1910; И. Будзинский. Учебник сартовского языка. Т., 1910; Л. Зимин. Учебник сартовского языка. Т., 1914; Юзе - Бекоев. Словарь и элементарная грамматика сартовского языка. Т., 1907; Л. Афанасьев. Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами, Свобелев, 1908; И. Смоленский. Полный карманный русско-сартовский словарь с приложением краткой грамматики узбекского языка, изд. 1. Самарканд, 1914; М. Преображенский. Карманный русско-сартовский словарь. Т., 1917.

2 Қаранг: Записки Восточного общества, 1, СПб, 1887, 37-бет.

Абдулла Авлонийнинг «Турки гулистони ва ахлоқ» (1913), «Адабиёт ва миллий шеърлар», «Биринчи муаллим» (1912), «Иккинчи муаллим» (1915), «Гулистони мактаб» (1917) номли асарлари нашр этилади.

Бу каби бадий ва таълим-тарбиявий асарларда ҳамда публицистик мақолаларда рус ва умуман дунё халқлари маданияти, илм фани, мактаб ва маорифи улуғланиб, халқни илмли, маданиятли бўлишга чақирилади.

1912 йилда М. Фахриддиновнинг «Раҳбари аввал», Абдураззоқ Намангонийнинг «Таҳсилул алифбо» каби биринчи синфлар учун китоби чиқади.

Алифбе китоблари билан бирга, бошқа мақсадлардаги китоблар ҳам нашр этилади. Масалан, Намангонда Исҳоқхоннинг «Жомил хутут» (1912), Тошкентда Қори Муҳаммаднинг «Тўғри ёзиш» (1915) китоблари нашр қилинади.

Бу элементар дарслик ва китобларда, асосан, она тилининг софлигига эътибор берилган. Абдулла Авлоний бу ҳақда шундай ёзади: «Алифбе соф ва осон туркистон лаҳжаси тилида ёзилган». Ҳақиқатда эса, у дарслик ва кўлланмаларда гарбий туркий элементлар ошиб - тошиб ётар эди.

Масалан: Мактаб сизи инсон қилур («Иккинчи муаллим») Дўстларнинг бири дарҳол югуриб дарахт устига чиқмиш. («Иккинчи муаллим»).

Қўй қадам илм уйна, тумор, маржонни унўт («Адабиёт»).

Кўпчилик дарсликлар орқали, баъзан умумтуркий тил нормалари сингдирилган. Ҳақиқатда олганда, бу элементар дарсликлар ҳам адабий тилнинг ривожланишига маълум даражада таъсир қилди. Шў дарсликлар орқали янги методли мактабларда илм, ахлоқ ва тил нормалари ўргатилиб, ўша давр адабий тилида озми-кўпми ижтимоий - сиёсий лексика ва терминологиянинг ривожланишига ҳисса қўшилади. Бундан ташқари, дастлабки соф грамматик терминологиянинг стабиллашишига замин ҳозирлади.

УЗБЕК МИЛЛИЙ ТИЛИ, УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Миллий тил ҳақида тушунча

Марксизм - ленинизм таълимотида миллий масала пролетариат диктатураси ҳақидаги таълимотнинг ажралмас қисмидир. Миллий масаланинг ечилиши ўз навбатида миллат ва унинг пайдо бўлиши каби актуал масалаларнинг ечилишини талаб қилади.

Улуг Октябрь социалистик революцияси капитализмда тўла ҳал қилинмаган миллий масалаларни йўл-йўлакка ҳал қилиб берди. Чекка ўлкаларда ҳали миллат бўлиб ўсша олмаган халқларнинг миллат бўлиб ташкил топишлари учун шарт-шароит яратиб берди. Натижада ўзбек халқи социалистик миллат бўлиб ташкил топди. Жамият қўйдан юқорига, оддийдан мураккабликка томон ҳаракат қилиб боргани каби тил ҳам у билан боғлиқ ҳолда алоқа воситаси сифатида такомиллашиб боради. Натижада ўзбек халқининг тили ҳам миллий тилга айланди.

Демак, асрлар давомида қўлланилиб келган умум-халқ ўзбек тили социалистик тузум шароитида вужудга келган социалистик миллатнинг ягона миллий тили бўлиб қолди.

Миллий тил, халқ тили ёки қабила ва уруғ тили ўзларининг лугат состави ва грамматик қурилишининг негизи жиҳатидан бирдир. Миллий тил миллатнинг фикр олماшиш воситасига бўлган эҳтиёжини тўла қондиргани каби қабила тили ҳам шу тилда сўзлашувчиларнинг фикр олмашиш воситасига бўлган эҳтиёжини тўла қондирса-да, улар ўртасида жуда катта тафовут бордир.

Кишилик жамияти тараққиётининг ҳозирги босқичида кишилар бирлигининг тарихан таркиб топган асосий формаси миллатдир. Миллат инсониятнинг илфор қисми эришган ишлаб чиқариш ва маданият даражасига мувофиқ келади ва уларнинг ривожланиши учун қулай шароит яратиб беради. Миллатнинг тили ижтимоий тараққиётнинг миллий формаси давр талабларига жавоб беради.

Миллий тилнинг ташкил топиши процессида маҳаллий диалектлар етакчи ва бошқарувчилик ролини ўйнайди. Диалектлар билан миллий тилларнинг тақдирини бир-бири билан узвий боғлангандир. Тарих миллий тиллар асосида таарққиётда энг прогрессив тенденцияга эга бўлган маданий ва иқтисодий жиҳатдан илгор бўлган марказий диалектлар ётганлигини кўрсатади.

Бирор диалект миллий тилга асос қилиб олинганда унда сўзлашувчи аҳолининг озми-кўплиги эътиборга олинмайди, балки унинг прогрессивлиги, етакчилиги, яшашга қобиллиги, келажакчи борлиги ҳисобга олинади.

Ана шу нуқтан назардан ўзбек миллий адабий тилига Тошкент ва Фарғона шевалари асос қилиб олинган. Чунки узоқ тарихий тараққиёт процесси натижасида Тошкент, Фарғона шевалари ўзбек миллий тили учун таянч шева бўлиб қолди. Бу нарса Улуг Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли амалга ошди.

Ўзбек халқи тили миллий тил даражасига кўтарилганлиги учун қуйидагиларга эга бўлиши керак эди:

1. Саноат, техника, фан, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, маданият ва ҳоказо соҳасида инсониятнинг илгор қисми эришган тараққиётни акс эттирувчи бой луғат составига эга бўлиши лозим.

2. Жамиятнинг талабига жавоб берувчи ёзув системаси бўлиши керак.

3. Адабий тил стиллари жамият интенсификацияси ривожланиш талабларига жавоб бериши лозим.

4. Адабий тилнинг жамиятдаги ҳал қилувчи ролни, маҳаллий диалектларнинг иккинчи ўринга ўтиб қолиши асосида тил бойлиги яхшиланиши лозим.

5. Илмий жиҳатдан шилаб чиқилган грамматикага, илмий муассасаларга эга бўлиши керак.

Совет Иттифоқи Коммунистик партияси миллий сиёсатининг амалга оширилиши натижасида ўзбек миллий тили ўз ривожланишининг ҳозирги даврида шу кўрсатилган хусусиятлар, афзалликларга эга бўлди.

Миллий тилларнинг бойлиги, уларнинг СССР халқларининг фикр алмашиш воситаси сифатида ўсиши ва такомиллашиши кўп миқдотли социалистик давлатнинг ривожланишидаги прогрессив процессдир. Бу процесс совет халқларининг экономикаси ва маданиятининг яна

ҳам тезроқ равишда топишга, социалистик инқилаб чиқариш муносабатлари асосида уларнинг ички жиқлигининг ўсишига, пролетар интернационализи асосида уларнинг бир-бирлари билан ҳар томонлама яқинлашувига ёрдам беради.

Ана шу яқинлашиш процессида, яъни социализмдан коммунизмга ўтиш процессида ўзбек миллий тилида қуйидаги ҳолат юз беради:

1. Ягона умумхалқ адабий тилининг роли анча ошади.

2. Адабий тил таркибида қўлланилувчи диалектал хусусиятлар аста-секин йўқола боради.

3. Адабий тил билан сўзлашув тили хусусиятлари ўртасидаги фарқ камая боради.

4. Ҳамма социалистик миллий тиллар учун умумий хусусиятлар ҳажми ортади.

5. Миллатлараро алоқа воситаси ролини бажарувчи рус тилининг маъқеи ошади.

Бу фақат ўзбек миллий тилига хос хусусият бўлмастан, балки барча тиллар учун характерли фактдир.

Миллий адабий тилни яратиб соҳасида бўлган курашлар

Совет ҳокимияти йилларида ягона ўзбек миллий тили ҳар томонлама ўси ва юксалди. Унинг фонетик системаси маълум даражада ўзгарди. Унлилар системаси ихчамлашди. Тилимизнинг луғат состави янги сўзлар билан бойиди. Сўзларнинг маъносида силжиш юз берди. Бир қисм сўзлар маъноси кенгайди. Ўзаро алоқада керак бўлмаган архаик сўзлар ўзбек тили луғат составидан чиқиб кетди. Тилимизнинг грамматик қурилиши такомиллашди. Ана шу ўзгаришлар ўз-ўзидан бўлмади.

Маълумки, Октябрь социалистик революцияси Туркистон ўлкасидаги меҳнаткаш омман буржуазияга қарши курашга отлангирди. Омма ўртасида ҳеч бир таянчга эга бўлмаган миллатчи буржуазия Туркистонга ҳукмронлик қилиш ва «миллий автономия» идеясидан воз кечишга мажбур бўлди.

Социалистик революция ғалабасидан сўнг буржуа-демократик интеллигенция ўзбек халқи билан бирга, беришни истамасди. Ўзбек деҳқонлари, ҳунармандлари, ишчилари ва меҳнаткаш интеллигенциясининг янги соци-

алистик ҳаракатини эски буржуа ҳаракат идеология-сига бўйсундиришга уриндилар. Ўзбек халқининг душманлари миллий маданият соҳасида буржуа идеология-сининг ҳукмронлиги учун курашдилар. Улар онгли ра-вишда миллий озодлик ҳаракатининг қаҳрамони сифа-тида пролетар революционерларни эмас, балки буржуа миллатчиларни кўрсатишга уриндилар.

Масалан, Самарқандда чиқадиган «Зарафшон» газе-тасининг 1923 йил 25 март 32-сонида бир мақола боси-либ, унда Маҳмуд Беҳбудий ҳақида маълумот берил-ди. Мақолада таъкидланганича, Туркистонда миллий уйғониш 1901 йилдан, яъни Маҳмуд Беҳбудий ўз ада-бий фаолиятини бошлаган даврдан бошланади.

Буржуазия миллатчилари ўзбек адабий тили соҳа-сида икки концепцияни олға сурдилар: «умумтурк ти-ли» назарияси ва «чиғатойизм», яъни «чиғатой тили» қаётиш тенденциялари мавжуд эди.

Миллий буржуазия Туркистонда ўз маданият ҳукм-ронлигини сақлаш учун «умумтурк тили» билан «чиғат-той тили»ни боғлашга ҳаракат қилдилар. Шу йўл билан улар ижтимоий-сиёсий лексика ва терминология соҳа-сида рус тилидан олинган сўзларга очиқ-ойдин кураш-дилар. Миллатчилик пуризми ўзининг охириги чегараси-га бориб етди. Улар ўзбек миллий адабий тилини эски китобий тил асосида яратишга ҳаракат қилдилар. Бур-жуа миллатчилари ўзбек халқ томонидан қабул қи-линган, турмушга сингиб кетган сўз ва терминларни, грамматик формаларни XI-XV аср ёзма ёдгорликлари-да қўлланилган сўз, термин ва грамматик формалар билан олмаштиришни тавсия қилдилар. Бу назария та-рафдорлари 1917-1922 йилларда Ўзбекистонда жуда кенг тарқалган эди. Кенг жамоатчилик томонидан бур-жуа миллатчиларининг бу назарияси фош қилинган-да, улар ўз тактикасини ўзгартирдилар. Уларнинг бир қисми XV-XVI асрларда «чиғатой тили» деб аталган э-ски ўзбек тилини ҳозирги ўзбек тилига асос қилиб олиш-га уринган бўлса, иккинчи бир гурӯҳи адабий тилни жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш шiori остида уни реформа қилмоқчи бўлдилар.

Улар чиғатой адабиёти асосида унинг морфологияси ва синтаксисидан дарслик яратиш учун ҳаракат қилди-лар. Чиғатой адабиётидан олинган терминларни матбу-отда ёритиб боришга ҳаракат қилдилар. Пуристар шў

даражага бориб етдиларки, улар «соф турк» сўзларини қондириш мақсадида, айрим араб, форс ва рус тили элементларига ҳужум қилдилар. Буржуа миллатчиларининг раҳбарларидан бири Фитрат 1921 йилдаги тил, яъни съездида контрреволюцион «Чигатоё гурунги» ташкилотининг программасини баён этиб, ўзбек тилига ёт сўзлар (арабча, форсча, русча)ни чиқарсак, буюк идеалимиз бўлган туркчилликка бирлашамиз, деб очикдан-очик айтади.

Улар ўзларининг чирик мақсадларини амалга ошириш учун кўплаб қадимий сўзларни тирилтиришни, ўзбек адабий тилига қабул қилишни тавсия қилдилар.

Масалан, арабча заҳмат, халқ; дуо, насихат, раис, олам, китоб, мактаб сўзлари ўрнига эгмак, эл олқиш, угут, бошлик, ожун, битик, ёзоқ сўзлари; форсча шаҳар, гувоҳ, тажриба сўзлари ўрнига балик, таниқ, синоқ сўзларини; русча-интернационал паровоз, поезд, революция, пролетар, самовар, почта, агроном, электр, география, ботаника, астрономия, морфология, синтаксис каби сўзлар ўрнига ўтхона, оташ арава, ўзгариш, йўқсил, ўзи қайнар, чопархона, экин билғич, сим чирок, ер биллиги, ўсимлик биллиги, юлдуз биллиги, сарф, навҳ каби сўз ва ибораларни ишлатишни тавсия этдилар.

Атто улар марксизм-ленинизм доҳиларининг асарларини ана шундай бузиб таржима қилдилар. Бу хил пуристик, пантуркистик гоялар орфографияга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Натижада кўпчилик сўзларни «умумтурк» тили нормаси асосида ёзишга уриндилар.

Буржуа миллатчилари ўзларининг бирдан-бир вазифаси қилиб, умум томонидан қўлланилувчи совет илмий терминологиясини сўриб чиқаришни кўйдилар. Улар ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам совет ва интернационал терминлардан фойдаланмасликка ҳаракат қилдилар.

1926 йида тузилган «Қисқа русча-ўзбекча сиёсий юридик терминлар луғати» тўла асос билан буржуа миллатчилик пурнзын асосида яратилган.

Масалаи: Аванс сўзи форсча «бунак» тарзида, автономная республика сўзи «эркли жумҳурият» тарзида, акция сўзи «улуш ҳужжати» тарзида, акционер сўзи «улушчи» тарзида, банк сўзи «хазина» тарзида, президентум сўзи «тўр» тарзида таржима қилинган.

Сўзларни бу тарзда бериш жуда катта қийинчилик-

ларин юзага келтириб чиқардики, натижада янги маъно касб этган сўзлар ўзининг аввалги мазмунига сиғишмай қолди.

Иккинчи группа буржуа миллатчилари сўрбетларча «диалектлар автономияси»ни талаб қилиб чиқдилар. Бу назарияга кўра, ҳар қайси диалект асосида алоҳида-алоҳида адабий тил яратилиши керак. Уқитиш, матбуот ишлари ана шу диалектлар тилида олиб борилиши керак. Бундай қилинганда ҳозирги ўзбек миллий тили ўрнида, диалект тиллар (Хоразм тили, Фарғона тили, Самарқанд тили) кабилар майдонга келган бўлур эди. Ягона ўзбек халқи ва миллати тарқалиб кетган бўларди.

Ўзбек халқининг ижодий кўтаринкилиги буржуа миллатчиларининг бу каби пуристик, пантуркистик қарашларини ҳар томонлама ёйишга имкон беради. Адабий тил ва терминология соҳасидаги нотўғри карашлар жамоатчилик томонидан қаттиқ қораланди.

Социалистик революция миллий маданият ва миллий тилларнинг ривожланишига кенг йўл очиб берди. Натижада ўзбек адабий тили ва илмий терминологияси илмий асосдаги янги формалар билан бойиди.

Ўзбек миллий адабий тилининг ривожиди Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг роли

Кўп миллатли совет адабиётимизнинг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиётининг бошловчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг адабий фаолияти эндигина бошланган пайтларда ўзбек адабий тили ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилаётган, миллий тил кўртаклари энди ривожланиб, халқ тили миллий тил шаклида расмийлаша бошлаган эди.

Ўзбек адабий тилининг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан олдинги тараққиёт даражаси тобора ўсиб бораётган прогрессив ғояларни тўла равишда инфодалашга ожизлик қилаётгани сезилиб турарди. Шунинг учун тараққийпарвар ва демократ-маърифатпарвар ёзувчилар адабий тилнинг бошқачароқ формасини топниш йўлига киришдилар. Фурқат, Муқимий, Завқий, Аваз каби ўзбек демократик шоирлар асарларининг тили ўзбек адабий тилига нисбатан олдинга ташлаган катта қадам эди. Революцион ғояга мос келадиган янги

адабий тил формасини қидириб топши вазифаси кўпроқ Х. Х. Ниёзий зиммасига тушди. Бу масалада у ҳар қандай қийинчиликлардан кўрқмай, қаттиқ ва жиддий меҳнат қилди.

Х. Х. Ниёзийнинг ўз асарларини халқнинг жонли сўзлашув тилида ёзиш ва шў асосда ижод қилиш бобида тутган йўли буржуа миллатчиларига ёқмади. Маҳаллий ўзбек буржуазиясининг идеологлари бўлган жадиidler шоирнинг ўзбек адабий тилидаги приёмларини менсимай, гўё, бу ўтакетган «соддалик», адабиёт қондаларини «билмаслик» ва ундан «четга чиқишлик» адабий традицияга «мувофиқ келмаслик»да айблаб, унга ҳужум қилдилар. Х. Х. Ниёзий шў хил тўхматларга жавобан 1916 йили ўзининг «Қизил гул» номли миллий ашулалар тўпламида бундай деб ёзади:

«Бу учинчи бўлимдаги шеърларда баъзи узун-қисқаликларни ҳамда «адабиётдан йироқ»лигини кўриб, «адабиёт илмидан бутун деярли хабарсиз киши эканми?» деювчи зотларга қарши биз, бу адабиётдан хабарсизлик эмас, қора элимизнинг тушунувина унгай бўлсин учун бўлса керак, деймиз... Ҳақиқатда қасида ўзбек тилида экан, биз ўзбек тилига яқинлаштирмоққа киришдик. Бу тўғриларда қусурларимиз афуларин рижо ва ниёз этамиз»¹

Миллий адабий тилнинг шаклланишида бу бирдан-бир тўғри йўлдир. Х. Х. Ниёзий жонли ўзбек тилида бадиий тилнинг янги тарихий шароитда янгича йўл билан ривожланишига замин ҳозирлади, иккинчи томондан, халқ маданиятининг ривожини учун катта йўл очиб берди.

Буржуа миллатчилари вақтли ўзбек матбуотида ёзган мақолаларида, ўзлари тузган «дарсликлар» ва ёзган «бадиий асар»ларида миллий тилга кўплаб сунъий сўз ва иборалар кириштиб, маҳаллий халқнинг сўзлашув тилидан узоқда бўлган қандайдир мавҳум умумий («муштарак») турк тили яратиш хаёлида иш олиб бордилар. 1905-1917 йиллар давомида жадидлар қўллаган тил қандайдир аралаш характердаги «тил» бўлиб, ўзбек классиклари ва демократ ёзувчилар асарлари тилига ҳам, ҳозирги замон ўзбек тилига ҳам мос келмайдиган бир «тил» эди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзининг ижодий фаолияти

1 Ҳамза. Қизил гул. УзФА, Шарқшўнослик институтини, Ҳамза фонди, инв. №7628, 8-бет.

тида буржуа миллатчиларининг ҳар қандай кўринишларига қарши қаттиқ ва кескин кураш олиб борди. Бу умумий кураш натижасида ҳозирги замон ўзбек тили расмий равишда социалистик ўзбек миллатининг адабий тили ҳолида шаклланди, чиңикти ва ўсди.

Миллий маданиятнинг атоқли арбоби Ҳамза она тилининг қадр-қимматини юксак поғонага кўтарди, ўзбек миллий тилининг ривожини учун катта хизматлар қилди. Мазмун ва шакл жиҳатдан ҳам, тил нуқтаи назардан ҳам оригинал ва порлоқ бадий асарлар яратди. У ижод қилган поэтик ва прозаик асарлар ўзларининг лексик ва грамматик хусусиятларига кўра ҳам қимматбаҳо асарлар бўлиб, унда сунъийликка, ғайри табиийликка йўл қўйган. Бу асарлар тобора такомиллашаётган ягона ўзбек тилида ёзилганлиги ёрқин кўриниб турибди.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий бадий асарларининг тили ўзбек адабий тили тараққиёти заминида ўсиб, такомиллашиб борди. Ўз навбатида Ҳамза Октябрь революцияси, гражданлар уруши йиллари ва социалистик қурилишнинг турли этапларида яратган асарлари билан ўзбек адабий тилининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшди. Унинг бу давр революцион поэзияси, чинакам халқчиллик руҳида ёзилган драматик асарлари ўзбек тилининг лугат составини бойитиш, грамматик қурилишини яхшилаш ва такомиллашишида муҳим роль ўйнади.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий ўзининг ижодий фаолиятида ўзбек тилининг ўзбек халқи учун бирдан-бир алоқа ва фикр алмашув воситаси, шунинг билан бирга, кураш ва ривожланиш қуроли ҳам эканини, меҳнаткашлар оммасининг ўз синфий душманларига қарши кучли кураш қуроли эканини тўла равишда намойиш қилди. Ҳамза бадий асарлари тилининг гоёвий мазмуни, ўзининг чуқурлиги ва кенглиги билан ўзбек тили — ўзбек халқи тафаккурининг чўққиси ва пролетарча дунёқарашлик янги, прогрессив ғояни пропаганда қилишнинг кучли дастағи эканини аниқ кўрсатди.

Ана шу ўткир ва қудратли қуролдан ижодий фойдаланиб, Ҳамза меҳнаткашлар оммасининг орзу ва истакларини баён этди, халқнинг ҳар қандай душманларини фош қилди, ишчиларни ва ёзилган деҳқонларни озодликка чақирди, янги, Совет тузумининг шодисини олқишлади, социалистик Ватанни ички душманлардан

ва чет интервентларидан мудофаа қилишга чақирди, ер ислохоти тўғрисида мазмундор бадний асарлар яратди. Ўзбек хотин-қизларини асоратдан қутилиш, эркинликка чиқишга даъват қилди ва уларни фан ва техника ютуқларидан баҳраманд бўлишга ундади. Ҳ. Ҳ. Ниёзий ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг чўқур мазмуни кенг халқ оmmasига тўла етиб борсин ва уларда мустақкам ўзлашиб қолсин учун идеология соҳасида турли воситалардан, чунончи, кўшиқ, ашула, театр, агитация, пропаганда каби хилма-хил воситалардан тўла равишда фойдаланди.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий ўзининг дастлабки шеърларида мазмун жиҳатдан ҳам шакл жиҳатдан ҳам, тил жиҳатдан ҳам ўзбек адабиёти классиклари А. Навоий, Фурқат, Муқимий ва бошқаларни шеърларига тақлид қилиб, лирик шеърлар яратди. Ниҳон тахаллуси билан ёзилган девондаги шеърлар шоирнинг ўзбек тилини бойитиш йўлидаги биринчи қадамни, тил тараққиётига унинг қўшган дастлабки ҳиссасини кўрсатувчи муҳим ҳужжатдир. Лекин ўзидан олдин ўтган шоирлар ижодига назиралар ёзиш ва бу билан эски адабий тил рамкаси доирасида чегараланиб қолиш тўхтовсиз ўсиб бораётган онг ва тўшунчани, юксак туйғуларни ифодалаш талабларига тўла жавоб бера олмаслиги Ҳ. Ҳ. Ниёзийга борган сайин равшанроқ кўрина бошлади. Шоир бадний ифоданинг ихчам ва қўлай формасини, тил бойлигининг бошқа хил йўлларини, янги нутқ оборотларини қидиришни давом эттирди.

Янги бадний формани қидириш йўлида Ҳ. Ҳ. Ниёзий турли миллат халқларининг тилларига мувожаат қилди. Тожиқ тилида лирик шеърлар ёзди, ўзининг сиғил миллий ашулаларини яратишда ҳозирги замон озарбайжон ва татар адабий тилларидан ўрнак олди.

Чунончи, айрим сўз ёки сўзлар бирикмаси: баним, банга, савги, ўлса, ўлурса, қилмаиш, кўймишам каби, шунингдек, баъзи бир грамматик формалар, масалан, жўналиш келишиги қўшимчасининг ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги -га (ка—қа) шаклининг -а шаклида ишлатилиши: Юсуф канъона, боис ҳижрона, тишлари маржона каби ҳодиса Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий асарларида озарбайжон тили ёки ғарбий турк тиллари элементларининг мавжудлигидан гувоҳлик беради. Бу ҳол

Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг поэтикасидаги энас, балки унинг прозаик асарларида ҳам учрайди.

Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг бадий асарлари лексиконда баъзан учрайдиган ёнги қилган, бир тугон учун, қарг умрга, юкү акирин-акирин, ани, санамилар каби сўз ва сўзлар бирикмаси, шунга ўхшаш айрим фонетик ва морфологик элементларнинг мавжудлиги шоир ижодида ҳозирги замон татар адабий тилининг таъсири борлигини кўрсатади. Хусусан, унинг «Пушти гул» номли асарида татар тили элементлари ёрқин кўринади.

Боявий жиҳатдан ўткир, бадий жиҳатдан гўзал ва юксак асарга мос келадиган янги бадий формани излаб топиш йўлида улуг рус халқининг илғор маданияти ва рус миллий тили Ҳ. Ҳ. Ниёзийга кучли таъсир қилди. Рус тилида ёзилган адабий - бадий асарларидан фойдаланиб, у ўз ижодини кенг меҳнаткашлар оммаси тушунадиган даражада соддароқ тилда ёзишга тиришди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1914 йилнинг 25 октябрида «Садои Фарғона» газетасининг 76-сонида босилиб чиққан «Муаллим афандиларимизга улуг рижомиз» сарлавҳали мақоласида халқимизнинг «энг тубан даражадаги саховат ва разолат, факр ва асоратликда» қоллинининг сабабларидан бири: «Жоҳил ота-оналар: «Кўй, русча ўқима, икки дунёда ҳам рози эмасман!» товушлари билан синатаб қичқириб, қирқ-эллик йилдан бери ватандошимиз ва ҳукуратимиз бўлган русия ила лисонда ва муомалада, хусусан, тижорада бирлашув йўлларига тўсқин бўлиб қилган қаршиликлардангина иборат бўлиб чиқадилар» деб ёзган эди.

Шундан кейин Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий рус халқи маданияти билан ўзбек халқи маданияти ўртасида кучли алоқа ўрнатишга ва ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик йўли билан иш кўришга астойдил киришди. Бу эса Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг ўз ижоди ва бадий асарлари тилида катта ижобий натижаларга эришувига сабаб бўлди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1914-1915 йиллар давомида мактаб ўқувчилари учун дарсликлар — «Енгил адабиёт», «Манзум ахлоқий ҳикоялар», «Қироат китоби» каби педагогик асарлар яратди. Бу асарларнинг ҳозирда мавжуд иккита қўлёзмаси поэтик йўл билан ёзилган бўлиб, учинчиси, яъни «Қироат китоби» эса прозаик асардир. Уларнинг тили содда ва тушунарли.

Бунин «Ташбақа ва Чаён»-масали мисолида кўриш мумкин:

Тошбақа бирла бўлиб ўртоқ чаён,
Аҳд этишиб, дўст бўлишиб, жона-жон.
Бир куни қилмоқчи бўлишди сафар,
Боглашубон чиқди иккови камар...
Йўлда Чаён тошбақадек дўстига,
Урди бир-икки нишини пўстига.
Тошбақа ҳам билдики, бўлмас боқиб,
Шумғиди бир, кетди чаён ҳам оқиб.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар,
1955, 55-бет):

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий тил маданиятини ўстиришда қардош халқларнинг, биринчи навбатда улур рус халқининг, ғоят зўр ютуқларини кунт билан ўрганиб, уларни ўзбек тилига татбиқ этди. Халқимизнинг жонли сўзлашув тили негизда бадний ифоданинг янги формаларини кашф этишда дадил ҳаракат қилди. Шўнинг учун ҳам унинг 1916-1917 йилларда ёзган бадний асарлари тилида кескин бурилиш юз берди. Айниқса шу даврда у юксак революцион ғояга мос келадиган адабий формада поэтик асарлар яратди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг бу даврда ижод этган шеърлари оммабон бўлиб, у халқ кўшиқлари руҳида ёзилгандир. Унинг 1916 йилда босилиб чиққан «Оқ гул», «Қизил гул», «Сариқ гул», хусусан 1917 йил бошларида нашр этилган «Сафар гул» ва 1919 йилнинг бошларида чиққан «Атир гул» номли миллий ашулалари тўпламининг тили бунга ёрқин мисол бўла олади.

Масалан:

Ога, соғ борсангиз аввал,
Дадамларга салом айтинг!
Югуриб чиққан ул мушфиқ
Онамларга салом айтинг!
Кўзи қон ҳамширам бирла
Акамларга салом айтинг!

(Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар,
16-бет.)

Ашула учун ёзган шеърларининг қайси куй ёки оҳангда айтилишини белгилаб ва унинг омма ўртасида кенг ва тез трақалишини кўзлаб Ҳамза: «Қорхунларга осон бўлсин учун ҳар бир ашулани ўз шеърдан дебоча

ёзуб ўтамиз» дейди ва ўз шеърларидан олдин тубанда-
гиларни келтиради:

Мен борай борганимча, жон Қўзивой,
Енгимни солганимча, жон Қўзивой.
Енгимни солган жойда, жон Қўзивой,
Очилсун гули гунча, жон Қўзивой.
(«Қизил гүл» тўпламидан).

Драматик асарларда персонажлар иборасини тўғри
акс эттириш учун ёзувчи тилнинг жонли формаларидан
ҳам фойдаланади. Чунончи: билан сўзининг бирлан,
била, ила ва минан шакллари: неъматлариминан, муса-
лингизминан, бўлгониминан; эмас сўзи билан бир қа-
торда -мас шакли: хайрихоҳларимасдирлар, қизил гүл-
ни ўзимасми; жуда билан бир қаторда, жа шакли: жа
бўлмаса гузор бор, дарвоз бор; ҳам сўзи билан бир
қаторда, ям шакли: биз жаям нозик ишда турғонимизни
эсланг каби.

Халқ лексиконида кўп учрайдиган сўзларни адабий
тилга дадиллик билан киритади: манглай (пешона),
чоғ-чоғида (вақт-вақтида), очувчан (аччиғи тез), тўсуқ
(парда), кулку (комедия), ўйновчилар (қатнашувчи-
лар), бир бор (бир марта), ўшоқ (майда), сўз урмағон
(гапирмаган, сўзламаган), ичкиб сўйган (соғиниб сев-
ган), қучоғина сорилиб (қучоғига босиб) каби. Айрим
сўзларнинг маъносини одатдагидан кенг тасаввур эт-
ди: ишчи, меҳнатчи, хизматчи — умуман меҳнат қилув-
чи халқ: фақир, бечора-камбағал; ихтиёр—истак; сиё-
сат қилди ёки сиёсатга тортдилар — қўрқитдилар, де-
воналик — телбалик маъносида ишлатилган.

Баъзи арабча . форсча сўзлар туркий сўзлар билан
алмаштирилди: Кучлаганлар (зўрлаганлар), яшурун хот-
тин (жосус хотин), йўлдошлик (ҳамроҳлик), озорсиз
(беозор) каби.

Фразеологик бирлик ва идиоматикадан Ҳ. Ҳ. Ниё-
зий кенг фойдаланган. Халқ мақоллари ва ҳикматли
сўзлар негизида янги-янги мақоллар яратган: Чет юрт-
нинг шоҳи бўлгунча, ўз юртингни гадоси бўл. Аччиқ
ўйин ширин турмушларни бузадилар. Эрларда вафо
бўлса, хотинларга жафо бўлмас каби.

Драматик асарларда янги нутқ оборотлари ва грам-
матик формалар билан бир қаторда, малак, кўк қизи,
эрам паризодаси сингари сўз ва иборалар, эски адабий
тил услубини эслатувчи стиллар ҳам учрайди.

Мисоллар:

Чўпон — Мен ҳеч ўйламаган эдимки, сендек кўк қизи бўлгон бир малак менимдек қаро ер фарзандларига тенг бўлгай.

Ойхон—Минг-минг марта сизга тавалло қиламанки, мен сизни бойлик билан бўлушингизни суўб тегмадим.

Чўпон — Мунн устига икки йилдурки, қарвон юрмай хату хабар ҳам бўлмайдур эрди.

Майсара — Ма, сен мана шу оқтузини ол. Эртага йўлга чиқ! Бир кунлик нари кишлоқдан икки от ол, кучли, қочқир зотлардан бўлсин, эгар-айжом билан ҳозир бўлғил, қолгон тангаларни олиб етиб биз борурмиз.

Чўпон—Бу тadbир сизга қандай мумкин бўлур?.. Аммо сизга ул кеча кўмакчи ким бўлур? Мени қайси жойда кутганимни ким билиб йўллар?..

Подира — Бунда келтурурми?

Майсара — Албатта, шунда келтурур.

Ҳ. Ҳ. Ниёзий асарларида сўзларнинг таркибий қисми ва товуш составида, шўнингдек, айрим морфологик элементларда Фаргона водийси ўзбек шеваларининг таъсири кўзга ташланади: агнан, бағнан (у ёқдан, бу ёқдан), келиб юрушга димлатган экан (димлатган экан — буюрган ёки тайинлаган экан), ҳар палла (ҳар гал), кўнглинг унайду (унайду—истайди) каби.

Фонетик жиҳатдан сўзларнинг ҳозирги адабий тилидаги унли ва ундош товуш формалари ўзаро бир-бири билан тубандагича алмаштириб ишлатилган: Унлилар: olla — бала, балам, одам баласи, кўзи баласининг; alin—маслиҳат; ella—савги; йellia—йатим; ally—буҳона, буҳор очилур, қолур; illu—хотун, ёлғуз, эзилмасунми каби. Ундошлар: bllm — мунда, мундан, мундай, мунга, мунчалик, bllv—жаври—жафо; tlll—отам раҳматлик ва раҳмаллик онам; kllg—юраг; қllg—тароғ, твёғ, тезроғ, у ёғ, бу ёғ каби. Бу хил ховуш ўзгаришларида, бир томондан, эски ёзма адабий тил, иккинчи томондан, жонли сўзлашув тилининг таъсири бор.

Сўзларнинг морфологик белгиларида ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилидаги шакллардан фарқ қилувчи формалар учрайди. Чунончи, -лик аффикси бир қанча вазифада қўлланилган а) -лик ўрнида — бекаслик, розилик; б) -ли ўрнида — кучлик бир азобдир; в) гина ўрнида — ўзумни анчалик тутиб; г)... бўйи ўрнида — яна умрлик шод яшағусидир каби. Юқоридаги сингари ва-

зифаларда -лик қўшимчаси баъзан тушириб қолдирилади: суюк ёрдин (севикли ёрдин), гоят секин билан (секинлик билан) каби.

Келишк қўшимчалари турли вариантда ишлатилган:

1) Қаратқич келишкнинг белгиси -нинг жуда кам учрайди, унинг вазифасини, кўпинча тушум келишиги формаси -ни учрайди: мени шу дардимни, сени кўнглингга, сени юрагингни гули, соғлигингни қалин соялари, ҳар бир гулни ўзгача иси бўлаётганинан, бўлбулни суйгани қизил гулни ўзи эмасму? Қаратқич келишиги, ўрни билан, -ди ёки -им формалари орқали ҳам ифода ланган: сен ер-сув, бог-роғди андишасин қилма, эр деганди кўнгли ўсган ерда шердур, меним кошимда, меним юрагим, бизим бу ширин турмушимизди каби.

2. Тушум келишиги белгиси -ни турли шаклда ишлатилган: -ни шаклида — бошини, сени; -ди шаклида — эшонди танишларини сабаби бор экан, —(и) н шаклида, тайёрланганини, ўзларини, -и шаклида — бошини кўтар каби.

3. Жўналиш келишиги белгиси ҳам турли фонетик вариантда учрайди: -га шаклида —менга, мурод-мақсадга; -ка шаклида — тилакка; га шаклида—амирга, менга, юзингга, жойларига, олмоқга; -қа шаклида — сўйлашқа; а шаклида —ёра, ҳижрона, мастона каби.

4. Урин-пайт келишиги асосан икки хил шаклда қўлланилган: -да — йўлда, ўзида, -(и) нда — олдинда, кошинда, қўлинда, ишинда, умрларинда, курсисинда каби.

5. Чиқиш келишиги белгиси асосан уч хил шаклда кўринади: -дан шаклида — элимиздан, юртингдан, -дин шаклида —огзинин, нафасидин, қулдин, сендин; -(и)ндан ва -(и)ндин шаклларида юзларидан, юзлариндин каби.

Кесимлик аффикслари ҳам турли фонетик вариантда ишлатилган. Чунончи: -ман — сўзларман, -мен — қиламен, -сан — биласан, -сен чиқарсен; -дур—оздур, йўқдур, керақдур каби. Шоирнинг хусусан поэтик асарларида вазн ва қофия талабларига кўра, кесимлик белгисининг қисқа шакллари ҳам учрайди: тўқланмам (тўк бўлмайман), ухлалмам (ухлай олмайман), кўрам (кўраман), тек турам (тек тураман) каби. Бу ҳол феълнинг биринчи шахс бирлик формасида кўринади.

Феъл бобида — соф феъл, сифатдош ва равишдош

белгиларининг **Ҳ. Ҳ. Ниёзий** асарларида хилма-хил ва-
зифа ва шаклда қўлланилганлиги кўзга яққол ташла-
надди: -син вазифасида -гай (-гай, -кай, -қай): Мен сени
суйдум, ўзгасига на парвойим бўлмай. Айни шу қў-
шимча -са вазифасида сенингдек суйган Муниҳоним
билан озорсиз рўзгор тебратишни тоза ўрганиб қолмай
эдим; ҳозирги -гин вазифасида -гил (-гил, -кил, -қил):
тургил, тезроқ пиширгил, бир-бир эшитгил; -тир вазифа-
сида -дур: ишондуродур, равишдон формасининг -бон,
-ибон, -убон формаси: боғлашубон чиқди иккови камар,
дўст дебон қилма душманнинг ишин; ҳозирги -каз ўрни-
да -кур: еткурмасин; -инқира вазифасида—имсира: қу-
чоғина тортимсираб; -ар ёки -ади формалари вазифаси-
да -ур: бўлур эдим, айтган туюлур, кўринурлар; -(и)к
вазифасида -(и)б: очиб айтсам; -гандай вазифасида
-ган: айтган туюлур; -ган вазифасида -ун: тўлун ойдек
-(а) диган ўрнида -ур: олур бўлсанг ва бошқалар.

Олмошларга қўшилиб, уларнинг сифат ёки равиш
вазифасида ишлатилишини кўрсатувчи -дай аффикси ўр-
нида -дайн учрайди: бундайн ҳодисалар, шундайн
заҳарлилар, қандайн ботинсинлар каби.

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий асарларининг тил хусуси-
ятларини акс эттирувчи юқоридаги фактлар, гарчи ун-
чалик тўла бўлмаса-да, ўзбек адабий тилининг дастлаб-
ки тараққиёт босқичи қай ҳолда эканлигини, ўзбек хал-
қининг сўзлашув тили негизида адабий тилининг ихчам
формасини яратиш йўлида ёзувчининг қидиришлари ва
тутган йўлини равшан кўрсатиб беради.

Шундай қилиб, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг бадий-
ий асарлари ўзбек миллий адабий тилининг шакллани-
ши ва ривожланиб камол топишида муҳим роль ўйнади.
Ҳ. Ҳ. Ниёзий асарлари туфайли адабий тилда янги маз-
мунни ифодалаш учун ҳар хил сўз ва иборалар вужуд-
га келди, эскириб қолган сўзлар истеъмолдан чиқа бер-
ди, илмий-фанний терминлар тобора ўса борди, турли
стилистик воситалар ва нутқ оборотлари юзага келди
ва улар кенг кўламда ишлатила борди.

Ҳ. Ҳ. Ниёзийдан кейинги ўзбек совет ёзувчилари А.
Қодирий, Ҳ. Олимжон, К. Яшин, Ф. Фулом, Ойбек, А.
Қаҳҳор, Зулфия қабилар унинг ўлмас традициясидан
фойдаланиб, адабий тилни тараққий эттиришда катта
иш қилдилар ва ўзбек тилининг такомилга зўр ҳисса
қўшдилар. Ҳозирги ўзбек миллий адабий тили ягона

умумхалқ тили ўзининг олдинги тараққиёт этапларида бу даражага эриша олмаган эди. Бу, шубҳасиз, ленинча миллий сиёсат тантанасининг натижасидир.

Ўзбек адабий тилининг совет давридаги тараққиёти

Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тили эски ўзбек адабий тилининг тарихан ишланган ва ҳозирги талабга мослашган шаклдир.

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек халқи, бошқа совет халқлари билан бир қаторда, зўр тараққиёт томон йўл олди. У ўзининг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятини мисли кўрилмаган даражада ривожлантириш имкониятига эга бўлди. Халқ хўжалиги ва маданият соҳасидаги ўлғувор ўзгаришлар миллий тиллар олдига янги вазифалар қўйди. Совет даврида узил-кесил миллат бўлиб ташкил топган ўзбек халқининг миллий тили тараққий қилди. Натижада ўзбек адабий тили янги тушунчаларни англатувчи сўз ва иборалар билан бойиди, унинг грамматик қурилиши янги формалар билан тўлдирилиб, анча силлиқлашди.

Совет даврида ўзбек адабий тилида юз берган ўзгаришларни унинг фонетикасида ҳам, лексикасида ҳам, грамматикасида ҳам, орфографиясида ҳам яққол кўрамиз.

Ўзбек тили фонетик системасидаги ўзгаришлар

Совет даврида ўзбек адабий тилининг фонетик системаси имкониятлари бирмунча кенгайдди. Бу даврда ўзбек тили фонетикасида рўй берган ўзгаришлар қуйидагилардан иборат:

а) унли ва ундошлар системасида: и, а, о унлиларидаги фарқли ҳолат; л, р ундошларида юмшоқлик (палатализация) ҳодисасининг юз бериш; в, ф товушлари лаб-лаб, лаб-тиш, ж, дж товушларининг сирғалувчи, қориниқ сифатида фарқлаётганлигида кўринади;

б) рус тилининг баъзи специфик товушлари талаффуз нормаларига мос ҳолда ўзбек тилига кириб келди ва келмоқда. Масалан, ы унлиси ц, щ ундош товушлари;

в) сингармонизм функционал чекланди ва йўқ бўлди. Масалан: Муқимий ва Фурқат асарларида айрим

сўзлардаги аффиксларнинг сингармонизм талабига асосан ёзилишини учратамиз: кечтук, ўрун, ўлушуб, ўтуб, ўнум каби; (СамГУ асарлари, янги серия, №102, Самарқанд, 1969, 119-бет).

г) урғу системасида ўзгариш юз берди. Ўзбек тилида урғу боглиқ урғу ҳисобланади. Рус тилининг таъсирида ўзбек тилида эркин урғу ҳам пайдо бўлди: область, ручка, лекция (урғу биринчи бўғинда), программа, газета (урғу иккинчи бўғинда) каби.

Ўзбек тили фонетикасида дастлабки йиллардаёқ пайдо бўлаётган ўзгаришлар маълум даражада ёзувни такомиллаштиришни тақозо этарди. Социалистик революция галаба қозониши билан ўзбек ёзувини такомиллаштиришда чипакам революцион давр бошланди. Маданий қолоқликни тугатиш ва барча халқларини социалистик қурилишга жалб этиш зарурлиги ёзув билан боглиқ бўлган масалаларни тез ҳал қилишни талаб этди.

Маълумки, ўзбек халқи бир неча аср мобайнида араб ёзувидан фойдаланиб келган. Лекин бу ёзув ўзбек тилининг фонетик хусусиятларини тўла ифодалай олмас эди. Шунинг учун савод чиқариш ишхоятда машаққатли эди.

Революциянинг дастлабки йилларида бошқа ёзувга ўтиш учун оммавий зарурият туғилмаган эди. Чунки араб ёзуви ўзбек халқининг онгига чуқур сингиб кетган ва бу ёзувда ўзбек халқининг маълум классик адабиёти яратилган эди. Шу сабабли ёзув соҳасидаги вазифа ўзбек тилининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда араб ёзувини такомиллаштириш, соддалаштириш тарзидагича қўйилиши мумкин бўлди. Бу вазифа 1922 йилда амалга оширилди ва у ёзувни такомиллаштириш йўлидаги биринчи қадамдир. Бу тўғри тadbир бўлиб, ўзбек халқининг маданий жиҳатдан юксалишида муҳим аҳамият касб этди. Совет ижтимоий ва давлат тузуми шaroнгида ўзбек халқининг иқтисодий ва маданий тараққиёти тезда мавжуд ёзувни такомиллаштириш ёзув масаласини тўла ҳал этмаслигини ва лотин ёзувига ўтиш зарурлигини кўрсатди. Натижада 1929 йилда лотин ёзувига ўтилди. Лотин ёзувига ўтиш маданий революцияни тайёрлаш ва амалга оширишда катта роль ўйнади. Бу ёзувни такомиллаштиришдаги иккинчи энг муҳим қадам бўлди. Лотин ёзуви ҳам учинчи қадамни

қўйишгача ўзгартирилди. 1929 йилда 9 ғилли система асосида олинган ёзувга 1934 йилда жиддий ўзгаришлар киритилди. Айрим ғиллиларни ифодаловчи ҳарфлар, товушлар қисқартирилди ва имло қоидалари янгидан тузилди. Буларнинг ҳаммаси учинчи қадамни қўйиш, яъни рус графикаси асосидаги ёзувга ўтиш учун шарт-шароитлар тайёрлади. Натижада 1940 йилнинг май ойидан бошлаб ўзбек ёзуви латинлаштирилган алфавитдан рус графикасига асосланган янги ёзув системасига кўчирилди. Шундай қилиб, ўзбек халқи маданиятининг тезроқ юксалишига, равнақ топишига ёрдам берадиган график система асосида ўзбек тилининг фонетик системаси ва орфографияси мукаммаллашди ва силлиқлашди.

Ўзбек тили лексикасида юз берган ўзгаришлар

Коммунизм пойдевори қуришнинг янги даврига қадам қўйган мамлакатимиз халқлари ўртасида маданий ва иқтисодий алоқалар янада кучайиб борапти. Шу туфайли шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимиз гуллаб яшнамоқда. Фан ва техникамиз мисли кўрилмаган ютуқларни қўлга киритди. Совет кишилари биринчи бўлиб фазо сирларини очдилар. Совет «Луниинги» дунёни Ой жамоли билан таништирди. Ўзбек халқининг ижодий ҳаётида содир бўлган ўзгаришлар, табиий тилимизнинг лугат составида ўз аксини топди. Совет даврида ўзбек тили лексикасида содир бўлган ўзгаришлар ўзбек тилининг ички имкониятларини ва рус тили сўз ва терминлари орқали акс эттирилди. Маълумки, 30-йилларнинг бошида илмий-техника терминологиясини яратишга эҳтиёж сезилади. Шу муносабат билан турли соҳалар бўйича пайдо бўлган янги тушунчаларни ифодаловчи сўз ва терминлар билан лугат составини тўлдирish зарурияти туғилади. Бунинг учун ўша даврда ўзбек халқ шеваларига мурожаат қилинди. Адабий тилга диалектлардан кўплаб сўз ва терминлар олинди. Улар маданий ва хўжалик қурилишимизнинг турли соҳаларида ишлатилмоқда. Масалан: тенглама, ўнлик, юзлик, учбурчак, тўғри чизиқ (математика), ундош, унли, атов, атоқли от (тилшунослик), ғаллакорлик, пахтакорлик, сувлик, ботқоқлик мевалик (қишлоқ хўжалиги) кабилар.

Ўзбек адабий тилида лексиканинг семантик ривож

ҳам кўринди. Лексиканинг бу томондан ривожланиши эса эски сўзларни янги маънода қўллаш, сўзларни кўчма маънода ишлатиш асосида юз берди. Бу нарса жамиятимиз ижтимоий структураси, совет кишинининг янги ҳаётини муносабатлари, аҳвол нормалари, урф-одатлари билан боғлиқдир. Масалан: ничи сўзи эски ўзбек тилида ва қадимги туркий адабий тилда «хизматкор, малай, лойчи» каби маъноларда қўлланган. Ҳозирги тилимизда кўпроқ завод-фабрика, совхозда ишлайдиган киши тушунлади. Ватан сўзи тор маъноси ҳовли-жой маъноси билан бирга совет ватани маъносини билдиради; ер сўзи планета маъносидан ташқари, участка, тунроқ, давлат, мамлакат, ўрин, паст, оёқ ости маъноларини ифодалайди. Маълумки, баъзи сўзлар рус тилига туркий тиллардан қабул қилингандир. Жумладан, маёқ, стакан, товар, чулки, ўчоқ кабилар. Бундай сўзлар совет даврида ва ундан олдинроқ рус тили замирида ўз маъносини кенгайтирган ҳолда ўзбек тилига қайта ўзлаштирилди.

Масалан, ўчоқ (очаг) — печь каби асл маъносидан ташқари, манба, бирон нарсанинг тарқалиши манба; бирор ташкилот; уй-хонадон, онла каби маънолар касб этган; билим ўчоғи (очаг знаний), кадрлар ўчоғи (кузница кадров), маданият ўчоғи (очаг культуры), тарбия ўчоғи (очаг воспитания) кабилар. Маёқ сўзи чўққи, чегара белгиси, байроқ маъносидан ташқари, деңгиз киргоғига ўрнатилиб, кемаларга йўл кўрсатувчи минора, намуна бўладиган нарса каби маъноларни ҳам билдиради: Ўзбекистон—Шарқдаги маёқ каби.

Рус тилининг бевосита таъсири натижасида калькалаш (айнан таржима) йўли билан ўзбек тилида жуда кўп янги сўз ва терминлар юзага келди. Масалан: шанбалик (субботник), ёқилғи (горючий), беш йиллик (пятилетка), тўғарак (кружок), туғруқхона (родильный дом), музёрар (ледокол), етти йиллик (семилетка), йўлдош (спутник), пайвандчи (сварщик), тенглама (уравнение), аниқловчи (определение) кабилар.

Юқоридаги каби сўз ва терминлар ҳаётимизнинг барча соҳаларида турли - тўман тушунчаларни ифода этиш зарурияти билан ривожланиб бормоқда. Ҳозирги ўзбек адабий тилида калькалаш йўли билан пайдо бўлган сўз ва терминларнинг қайси даврда вужудга келганлигини рус тилидаги тарихий датасига асосланиб

белгиласа бўлати. Масалан: шанбалик — 1920 йилда, беш йиллик — 1929 йилда, стахановчи—1935 йилда, чўлқувар — 1951 йилда, колхоз-совхоз—1920 йилларда пайдо бўлгандир.

Рус тилидаги янги - янги фразеологик бирликлар, мақолларни айнан таржима қилиб ишлатиш ҳам борган сари кенгайиб бормоқдадир. Масалан: тинчликсевар халқлар, шаклан миллий, мазмунан социалистик, танқид ва ўз-ўзини танқид, ҳечдан кеч яхши, биринчи калдирғочлар, дала маликаси, зангори кема, сунъий йўлош, зангори олов кабилар. Юқорда кўздан кечирилган фактлар ўзбек тили ички имкониятларининг асосида вужудга келгандир.

Фан ва техника беқийс ривожини туфайли ўзбек тилига четдан жуда кўп янги сўз ва терминлар қабул қилинди. Бу соҳада рус тилининг самарали таъсири катта бўлди. Рус тили орқали фаннинг турли соҳа ва тармоқларига оид тегишли сўз ва терминлар ўзбек тилига кириб келди. Рус тили ва у орқали бошқа тиллардан ўзбек тилига ўзлаштирилган сўзлар ўзбек тилшўнослигида махсус лугат қилиб нашр этилган. (О. Усмон, Р. Дониёров, *Ўзбек тилидаги русча интернационал ўзлаштирама сўзлар изоҳли лугати*, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965 йил).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзларнинг маъно хусусиятлари билан боглиқ бўлган бундай фактлар умумхалқ ўзбек тили лексикасининг ўсиш йўллари ва ривожланишини кўретади.

Ўзбек адабий тили морфологиясидаги янгиликлар

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг морфологик структураси ҳам бир қанча янги грамматик формалар билан бойиди. Бу янгиликлар ўзбек тилининг ички ва ташқи манбалари асосида пайдо бўлди. Ички ва ташқи манбалардан фойдаланиш асосида ўзбек адабий тилининг морфологик системасида пайдо бўлган янгиликлар кўйиндагилардан иборат деб ҳисоблаш мумкин.

1. Кўплик аффикси -лар кўпчилик, умумийлик, чоғиштириш маъноларидан ташқари бошқачароқ функцияни адо эта бошлади:

а) -лар сифат формаси яшашда хизмат қилади: болалар богчаси (болаларнинг богчаси деб ишлатмаймиз),

ишчилар шаҳарчаси (ишчиларнинг шаҳарчаси эмас) каби.

б) Бирор предметнинг жамини, сорти, хилни англа-тади; сўзлар ичдим, қалам олдим, газеталар ўқидим каби.

в) ҳурмат маъносини билдиради: акамлар келдилар, оғинлар кетдилар каби.

2. Ҳозирги ўзбек тилида келишклар функцияси анча кенгайиб бормоқда. Маълум бир функцияда қўлланиб келган аффикс ёки кўмакчилик конструкцияни қўллаш ҳодисаси тез-тез учратмоқда. Масалан: Биз кеча боққа (боғда) тўпландик. Ишларингизга (ишларингизда) муваффақият тилайман. Шундай дейишга (дейишдан) уялдим. Отабек ирғиб отга (отни) минди ва Қутидордан сўради (А. Қодирӣ). Телефонда гаплашмоқ, телефон орқали гаплашмоқ, телефон билан гаплашмоқ кабилар. Бундай ҳолат, ўз навбатида, тилнинг функционал имкониятлари чегараси кенгайганлигини кўрсатади.

3. От категориясидаги баъзи сўз ясовчи аффиксларнинг функционал ривожини ҳам морфологиямизда содир бўлаётган ўзгаришларнинг муҳим бир қисмини ташкил қилади: -чи, -ли, -лик, -ча, -ма, -лаштириш, -дош, -чилик каби. Шу аффикслардан баъзиларни кўздан кечирайлик.

Маълумки, эски ўзбек тилида -чилик аффикси кам қўлланилар эди. Бу аффикс маъноси кўпинча -вул аффикси билан берилар эди: чинговул, киптовул, тустовул (қаранг: А. Навоӣ, «Муҳокамат-ул-лугатайн». Асарлар, 3-том, Т., 1948, 210-бет). Ҳозирги ўзбек адабий тилида -чилик аффиксининг қўлланиш доираси анча кенгайди. Масалан: деҳқончилик, далачилик, чеварчилик, хизматчилик, оғмаччилик, теримчилик каби. Баъзан нутқда -чилик аффикси ўрнида -лик аффиксини ишлатадилар. Бу нарса улар ифодалаган маънода фарқли томонни аниқлай олмасликдан келиб чиқади. Ҳақиқатда улар ўртасида фарқ бордир.

Ёки *-лаштириш* аффиксини олиб кўрайлик. Бу аффикс ўзлаштирилган совет интернационал, баъзан ўзбекча сўзларга қўшилиб келади. У 20-йиллардан эътиборан ишлатила бошлади, электрлаштириш, коллективлаштириш, соддалаштириш.

4. Ўзбек тилида айрим феъл формалари ясовчи аффиксларнинг функцияси кенгайгани ҳолда, баъзилари

қисқармоқда, баъзи аффикслар маъноларида фарқли ҳолат рўй бермоқда. Масалан: -япти аффиксининг функцияси кенгайиб боргани ҳолда, -ётир, -жак аффиксларини ишлатиш доираси чекланмоқда. Келиб чиқиш негизи бир бўлган -гунча, -ганча аффиксларининг маъноларида фарқланиш вужудга келди. Ҳозирги тилда -гунча пайт равишдоши ясаиди, -ганча қиёслаш, чоғиштириш маъноларини билдиради.

5. Ўзбек тили луғат составига рус ва интернационал сўзлар келиб қўшилгани сабабли улар билан боғлиқ ҳолда бир қанча аффикслар ҳам ўзлаштирилди: *-изм, -ист, -ер, -ка, -ал, -ив, -он, -изация, -фикация* каби. Масалан, ленинизм, марксизм, комсомолка, артистка, прогрессив, субъектив, формал, коммунистик, революцион, механизация, канализация, электрофикация.

6. Рус тилининг таъсирида ўзбек адабий тилида қом-позиция йўли билан сўз ясаш доираси анча кенгайди. Қўшма сўзларни ясашда аёл ўзбек сўзлари билан бир қаторда бошқа тиллардан кирган сўз ва терминлар ҳам тенг ҳуқуқли компонент сифатида иштирок қилди: авиа, авто, -агро, -вода, -гео, -гидро, -лог, -логия, -мер, -мик-ро, -мото, -радио, -теле, -тепло, -ультра, -фото, -ход. Масалан: автопойга, аэромаёқ, гидроншоот, микро-ўнитлар, радиотўлқин, радиоэшиштириш, телемарказ, телегамошабин, ультрабинафша, фотомўхбир каби.

7. Эски ўзбек адабий тилида қисқартма отлар учра-мас эди. Баъзан сўзлашув тилида ТўМ (тўлиқсиз ўрта мактаб) қисқартмасини дастлабки йилларда учратамиз. Ҳозирги ўзбек адабий тилида аббревиатуралар бевоси-та рус тилининг таъсирида пайдо бўлгандир. Масалан: санбат, комсомол, БМТ, Ўздавнашр, Ўзкитоб, Уқувпед-давнашр кабилар.

8. Такрор натижасида жуфт отлар ясалади. Редупли-кация йўли билан пайдо бўлган жуфт отлар эски ўзбек адабий тилида ҳам учрайди. Аммо совет даврида жонли тилдан адабий тилга кирган янги жуфт сўзлар пайдо бўлди. Масалан: от-пот, пала-партиш, иш-пиш, ош-пош, апил-тапил, қора-қура, патир-сатир кабилар.

9. Эски ўзбек адабий тилида фамилиялар, тахаллус-лар қизи, ўғли, зода, -ий воситаси билан юзага келган бўлса, ҳозирги ўзбек адабий тилида рус тили таъсири-да -ов, -ев, -овна, -ович, -евич каби аффикслар воситаси-

да ясалади. Масалан: Солижон Хасанович, Очплов, Зайнаб Сайфиевна Шойназарова кабилар.

Бу фактлар адабий тил морфологиясининг айрим грамматик формалар нуктаи назаридан ихчамлашганлигини ва бойинганлигини кўрсатади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидаги ўзгаришлар ҳақида

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек тили синтаксисида ҳам сезиларли ўзгариш юз берди. Маълум бир бўлакни таъкидлаб, ажратиб кўрсатиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда, сўзлашув нутқида сўз тартибида ўзгариш юз бермоқда.

Бундай ҳолатни кўпинча дикторлар, конференсье нутқида ва нотикларнинг тантанали нутқида учратамиз. Масалан: Ашулани ижро этади Муҳаббат Шамаева; Эфирда куйлайди Лайло Шарипова; Шеърни ўқийди авторнинг ўзи кабилар.

Эргашли боғланишининг от бошқарувчи типи ҳозирги тилимизда самарали қўлланмоқда. Бу хил бошқарув эски ўзбек адабий тилида ҳам қўлланилади. Бундай бошқарув типлари рус тилининг самарали таъсирида пайдо бўлгандир.¹

Масалан: Меҳнатда—роҳат, яхшиликка—яхшилик, ҳаракатда — баракат; вақтли матбуотда: пахтадан мўл ҳосил! Мактабдан ишга! Ҳамма пахта теримига! Жаҳонга тинчлик!

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кириш сўз, ибора ва гаплар ҳам анча ривожланди. Масалан: — Тўғри, ёмон одам жазосини тортиши керак, — деди Санда (А. Қаҳҳор). Бу студент (ўтган йили мусобақада иккинчи ўринни олган эди) шахматга жуда берилган.

Ҳозирги ўзбек тили синтаксисида номинатив ва сўзгапларнинг ҳар хил турлари ҳам жуда ривожланган. Бу гаплар XIX асрнинг охиригача учрамайди, деса бўлади.²

Масалан: Тонг. Қуёш кўкка қизил ленталар ёйди. Салом, бригадир! Салом, салом. Бормилар? («Муштум»).

1 А. Г. Гулямов. Развитие узбекского литературного языка в советский период. Известия АН УзССР, 5, Т., 1948, 15-23-бетлар.

2 Х. Гафуров. Номинативные предложения в совр. узб. языке, автореферат, Т., 1962.

Равишдош ва сифатдош оборотлар билан бирга боғловчилли конструкцияларни параллель қўллаш ҳоллари кўп ишлатилмоқда. Масалан:

Бошим оғриб, ишга чиқа олмадим. (Р. О.)

Бошим оғриганлиги сабабли ишга чиқа олмадим
(б. к.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гап конструкцияларнинг турли типлари ривожланди. Жумладан, *-ки* боғловчиси билан бириккан турли типдаги эрганган қўшма гаплар пайдо бўлди.

Масалан: Бахтим борки, ҳар нарса гўзал кўриниши менинг кўзимга (Ҳ. Олимжон) (с. э. г.) Шикўлиб, уни қўлга киргизинки, бошқа номхўрларга намўна бўлсин (С. Айний) (н. э. г.)

Бундан ташқари, кўчирма гапли конструкциялар кўп ишлатилмоқда. Кейинги пайтларда кўчирма гапларнинг АК, КА, КАК, АКА типларидан ташқари АКАК, КАКА ва камроқ АКАКА кўринишлари ҳам ривожланди.

Масалан: Ҳийла ергача жим боришди. Ниҳоят қори: Ўрмонжон акамнинг жаҳллари хўп тез-да, — теги ва товуш чиқармай қорини силкитиб кўлди, — рансинг ўнг қўли бўлгандан кейин шу билиниб турмаса бўладими. (А. Қаҳҳор). АКАК.

— Йўқолсин уруш! — деди. — Бўлсин замон осойиш! — деди ер юзида инсонлар. КАКА.

Буни кўриб Ўрмонжон: «Ҳа, демак, ҳовридан тушибди» деб ўйлади-да, эшик олдига бориб: — Қаерда эдингиз? — деб сўради. (А. Қаҳҳор). АКАКА.

Ўзбек тилининг синтактик қурилишида унинг соддаликдан мураккабликка, қуйи ҳолатдан юқори ҳолатга қараб аста-секин ривожланиш процессида юз берган баъзи бир ўзгариш ва янгиликлар совет даврида пайдо бўлган, янги даврнинг талабига мувофиқ миллий адабий тилнинг структурасига мос келадиган ўзгаришлардандир.

Ўзбек тили функционал стилларининг ривожланиши

Функционал стилларнинг ривожланиши тарихий ва зарурий ҳодиса бўлиб, буни ривожланаётган ҳамда шаклланаётган миллий бирликнинг ижтимоий-сиёсий, хўжалик ва маданий ҳаётнинг янада ўсиши, жамиятда тилга янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши тақозо этади.

1 А—автор гапи, К—кўчирма гап.

Улуг Октябрь социалистик революциясигача бўлган ўзбек адабий тили стилларининг бўш ривожланганлигини кўрамиз. У даврда бадий стилда асосан поэтика ривожланган, публицистика стили энди пайдо бўлаётган, илмий ва расмий - амалий стиллар деярлик йўқ. Илмий стилини ислом динининг кучли ақидалари буғиб қўйган эди.

Социалистик революциянинг ғалабаси эксплуатация ва миллий зулмнинг йўқотилиши натижасида Совет ҳокимиятининг моҳиятини тушунтириб берадиган кўпгина ҳужжатлар ўзбек халқига ўзининг русча тили ва стили қобиғида етиб келар эди. Албатта, бу ҳужжатлар таржима қилинар эди. Лекин таржимада сўз ва терминлар билан бир қаторда оригиналнинг стилини ҳам бир оз сақлаб қолганлар. Бу нарса рус тили стилларининг ўзбек миллий тили стилларига таъсирини кучайтирди. Бу ҳолни ўзбек адабий тилининг стилистик хусусиятлари ёки турли жанрлари ҳам кўрсатади.

Эзма нутқда монолог ва диалог шакллари тобора юксалди. Турли касб-ҳунардаги шахслар ўртасида ҳар хил ёзишмалар ривожланди. Газета, журнал ва дарсликларда янги нутқ оборотлари пайдо бўлди. Шиор ва чақириқларнинг янги формалари вужудга келди. Телеграмма, буйруқ, фармон, декрет, директива каби ҳужжатларнинг тузилиши ихчамлашди. Телефон, микрофонда гапириш: диктор, лектор, докладчилар, сўз ўсталари ва нотиклар нутқи такомиллашди. Буларнинг ҳаммаси ҳозирги ўзбек адабий тили стилидаги ижобий ҳолдир ва тилимизнинг стиллар жиҳатидан анчагина ўсганлигидан гувоҳлик беради. Ана шу ўсиш жараёнида ўзбек адабий тилида стилларнинг қўшидаги гуруҳлари тўла шаклланди:

1. Адабий-бадий стил, бунинг ўзи поэтик стил ва прозаик стил деб иккига бўлинади.

2. Ижтимоий - публицистик стил. Бунга газета-журнал, адабий-танқидий ишлар, памфлетлар, мақолалар ва очерклар стили киради.

3. Илмий баён стили, бунинг состави нутқ воситаларининг турли кўринишидан иборат (медицина, юридик, фалсафа ва ҳоказо). Илмий-оммабоп асар, мақола, брошюраларнинг стили ҳам ўзига хос хусусиятга эга.

4. Профессонал-техника стили, бу ишлаб чиқариш-техника адабиётлари стилидир. Бу стиль техника, ҳар-

бий соҳада ва бошқа турли хил профессиялар соҳасида иш қурувчилар учун хизмат қилади.

5. Қонунлаштирувчи ҳужжатлар, буйруқлар, топшириқлар услубидан иборат расмий ҳужжатлар стили.

6. Ҳар хил ёзишмалар, кундаликлар ва хатларга хос бўлган мактубий стиль.

Жамият маданий савиясининг юксалиши, ҳар бир киши томонидаги тилнинг барча стилистик бойликларини эгаллаб олиш, яъни стиллардан конкрет вазиятга қараб фойдаланиш имкониятини яратиб беради. Шунинг учун жамиятнинг маданиятли ходими адабий тилнинг барча бойликларини ўзлаштириб олгандагина ўзининг митингда, тантанали мажлисда, илмий мунозарада, радио эшитувчилар ва телетомошабинлар олдида, расмий меҳмонлар билан учрашув вақтида, ишлаб чиқариш кенгашида ва ҳоказоларда қай тарзда сўзлаши лозимлигини билади. Бундан ташқари, газетага мақола ёзишда, илмий ахборот, оммабоп брошюра, хитобнома, ариза, шахсий хат ва ҳоказолар ёзишда стилни тўғри танлайди.

Ўзбек тилшунослигининг юзага келиши ва ривожланиши

Ўзбек тили ўзбек халқининг ягона алоқа воситаси сифатида асрлар оша хизмат қилиб келган бўлса-да, Октябрғача ўзбек тилининг структураси ва спецификаси илмий асосда деярли ўрганилмаган. Революциягача ёзилган тилшуносликка доир асарлар чуқур илмий асосга эга бўлмаган.¹

Октябрь революциясидан сўнг улуғ рус тилшуносларининг кўрсатган ёрдамлари ва бевоҳита раҳбарликлари туфайли ўзбек тили соҳасида бир қатор малакали ёш олимлар етишиб чиқдилар. Улар ўзбек тилининг турли соҳаларига бағишлаб йирик илмий ишлар, дарсликлар, луғатлар, қўлланмалар яратдилар. Натижада ўзбек тилшунослиги фани туғилди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллариданоқ ўзбек тилшунослигининг проблематик масалаларини тўғри ҳал қилиш учун асосий эътибор махсус марказ тузишга ва кадрлар етиштиришга қаратилди. Натижада 1925

1 А. К. Боровков. Узбекское языковедение, сб. «25 лет советской науки в Узбекистане», Ташкент, 1942.

йилда Ўзбекистон Халқ Маорифи комиссарлиги ҳузурида илмий марказ тузилди. Бу марказ қошида ўзбекларни ўрганиш комитети барпо этилди. 1929 йилда Ўзбекистон Давлат илмий-тадқиқот институти (ЎзГНИИ)нинг таркибий қиеми сифатида тил-адабиёт сектори тузилди. 1931 йилда Ўзбекистон маданий қурилиш институти (ЎзНИИКС) ташкил этилди. 1934 йилда мазкур институтнинг тил-адабиёт сектори Ўзбекистон Фанлар Комитети ҳузуридаги тил ва адабиёт илмий-текшириш институтига айлантирилди. Шу тарафда ўзбек тилшунослиги ривожланиш босқичига кўтарилди. Ўз объекти ва методига эга бўлган ва бир-биридан фарқ қиладиган тилшунослик фанининг бўлимлари юзага келди.

Совет даврида ўзбек тилшунослик илмининг қуйидаги тармоқлари шаклланди ва ривожланди:

1. Ўзбек тили диалектологияси. Маълумки, ўзбек тили хилма-хил шевалардан таркиб топган. Бу эса, ҳар бир шева хусусиятини ўрганишга бўлган талабни кўчатиради. Ўзбек шевалари хусусиятини ўрганиш адабий тил нормаларини белгилашда ва орфографияни стабиллашда ёрдам беради. Ўзбек диалектологиясининг фан сифатида ташкил топишида профессор Е. Д. Полинванов, проф. Г. О. Юнусов, проф. В. В. Решетов, проф. К. К. Юдахин, проф. А. К. Боровков, проф. М. Мирзаев, проф. У. Т. Турсуновларнинг хизмати каттадир. Ҳозирги кунда ўзбек диалектологияси бўйича 5 фан доктори ва 30 га яқин фан кандидати етишиб чиқди.

Ҳозирги диалектологларнинг бугун диққат-эътибори ўзбек халқ шевалари диалектология атласини тузишга ва халқ шевалари синтаксисини ўрганишга қаратилгандир.

2. Ўзбек тили тарихи. Ўзбек тилшунослигининг бу соҳаси етарли даражада ўрганилмаган. Ўзбек тили тарихи бўйича профессор А. К. Боровков, профессор Ф. Тенишев, проф. У. Турсунов, С. Мугаллибов, проф. Э. Фозилов, проф. А. Русгамов, проф. Г. А. Абдурахмонов, доцентлардан Г. Салимов, А. М. Шчербак, О. Усмонов кабилар қимматли асарлар ярагдилар. Ўзбек тили тарихи юзасидан 2 фан доктори ва 10 фан кандидати етишган.

Тилшунослигимиз олдида турган асосий вазифа ўзбек классик адабий асарлари, расмий ҳужжатлари тилини тарихий нуқтан назардан ўрганиш тил тарихи бўйича стабил дарслик яратишдан иборатдир.

3. Ҳозирги ўзбек тили. Бу соҳада айтарли даражада

иш қилинди. Мактаб ва олий ўқув юртлари учун стабил дарсликлар яратилди. Ҳозирги ўзбек тили соҳасида профессорлар Е. Д. Поливанов, Ғ. О. Юнусов, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, В. В. Решетов, У. Т. Турсунов, Ғ. А. Абдураҳмонов, А. Ғ. Гуломов, М. Мирзаев, С. Усмонов, Ш. Раҳматуллаев, доцентлар Ф. Камолов, Ҳ. Ғозиев, З. Маъруфов кабиларнинг хизмати каттадир.

Ҳозирги ўзбек адабий тили бўйича 5 фан доктори, 70 га яқин фан кандидати бордир. Ўзбек тилшунослиги олдидаги вазифа ўзбек тили илмий грамматикасини яратишдан иборатдир.

4. Қиёсий грамматика. Ўзбек тилшунослигининг бу соҳаси профессор Е. Д. Поливанов номи билан чамбарчас боғлагандир. Ҳозирги кунда бир-бирига қариндош ва қариндош бўлмаган тилларни қиёсий ўрганиш масаласига эътибор кучаймоқда. Мазкур соҳа бўйича 1 фан доктори ва 10 га яқин фан кандидати етишиб чиққан. Бу соҳадаги асосий вазифа тилларни қиёсий ўрганиш асосида миллий тилларнинг бир-бирига таъсирини белгилашдан иборатдир.

5. Ўзбек лексикографияси. Ўзбек тилшунослигининг бу тармоғи бўйича 30-йиллардан бошлаб самарали ишлар қилинди. Бу соҳага профессор Е. Д. Поливанов, профессор К. К. Юдахин, профессор А. К. Боровков, профессор С. Иброҳимов, Ашурали Зоҳирий, С. Раҳмонқуловларнинг самарали меҳнати синггандир.

Ўзбек лексикографиясининг навбатдаги вазифаси ўзбек тилининг изоҳли лўғатини яратишдан иборатдир.

6. Ўзбек тили фонетикаси соҳасида ҳам сезиларли ишлар қилинди. Айниқса профессор В. В. Решетов, профессор А. Гуломов, М. Мирзаев, доцентлар А. Клименко, А. Маҳмудов ва В. М. Поповларнинг илмий ишлари диққатга сазовордир. Бироқ, ўзбек тили фонемаларининг тараққиёти, фонетик ўзгаришлар, бўғин тақомили каби масалалар ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

Ўзбек орфоэпияси соҳасидаги ишлар ҳам дарслик ва қўлланмалар ҳажмидаги ишдир. Тилшунослигимизнинг бу соҳасини ҳам илмий тарзда ўрганиш вақти етмади-микин.

Стилистика ўзбек тилшунослигида етарли ўрганилмаган. Фақат баъзи ёзувчиларнинг тили ва стилига доир илмий ишлар қилинмоқда. Ана шу соҳа билан боғлиқ бўлган нутқ маданияти масаласи ҳозирги кундаги

на актуал масала сифатида матбуот саҳифасида кўтарилмоқда. Шу муносабат билан нутқ маданияти ҳақида дастлабки брошюралар ва мақолалар пайдо бўлмоқдаки, уларни илмий ўрганиш даражасида деб бўлмайди.

Ўзбек тилшунослигида бир қанча терминологик лугатлар яратилган. Аммо ўша терминларнинг моҳияти илмий тарзда ўрганилмаган. Ўзбек терминологиясига доир илмий ишлар қилинган, аммо улар етарли даражада эмас. Л. В. Решетова, А. М. Маматов каби олимлар терминология соҳасида самарали ишламоқдалар.

Графика ва орфография соҳасида ҳам самарали ишлар қилинди. Аммо ўзбек тили графикаси ва орфографияси соҳасидаги ишлар илмий тарзда умумлаштирилмагандир.

Ўзбек тилшунослари ҳозирги кўнда «Социалистик миллат ва миллий тилларнинг тараққиёт қонуниятлари» номли комплекс проблема доирасида тадқиқот ишлари олиб бориб, ўзбек тилшунослигининг ривожланишига ҳисса қўшмоқдалар.

МУНДАРИЖА

1-БОБ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Бет.

Тил тарихининг халқ тарихи билан боғлиқлиги ҳақида марксча - ленинча таълимот — адабий тил тарихи курси қурилишининг асосидир	4
Адабий тил умумхалқ тилининг олий формасидир	7
Езма ва оғзаки тил адабий тилнинг турли хил кўрinishидир	10
Адабий тил нормалаштирилган тилдир	11
Адабий тилни тарихий - стилистик томондан ўрганиш масаласи	16

2-БОБ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар ўртасида тутган ўрни	22
Ўзбек адабий тилининг шаклланишида туркий бўлмаган тилларнинг иштироки	25
Араб китобий тил традициясининг Ўрта Осиёда ёйилиши	30

3-БОБ

ҚАДИМГИ ТУРКНИ АДАБИЙ ТИЛ

Қадимги туркий адабий тил ҳақида	33
Руний ёзуви ва унинг ёдгорликлари	35
Уйгур ёзуви ва унинг ёдгорликлари	37
Қадимги туркий адабий тилнинг хусусиятлари	39
Қадимги туркий тилнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги роли	42

4-БОБ

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ТИЛИ ВА УНИНГ ТАРАҚҚИЕТИ

Ўзбекларнинг номланиш тарихига доир	45
Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш - масаласи	46

5 - БОБ

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТИЛИ ТАРАҚҚИЕТИНИНГ ИЛК ДАВРИ

Давр адабий тилининг хусусиятлари	52
М. Қошғарий «Девону лугатит турк» асарининг тарихий ва илмий аҳамияти	54
«Қутадғу билик» асарининг тили ва услуби	58
«Хиббат-ул-ҳақойиқ» асарининг тили ва услуби	62
XI аср адабий тилининг негиз диалекти проблемаси	65

6 - БОБ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ XII АСРДАН КЕЙИНГИ ТАКОМИЛЛАШИШИ

Давр тилининг умумий характеристикаси	69
Ўзбек тилининг қорлуқ-хоразм адабий тили ҳақида	72
А. Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и ва унинг тили	72
«Қиссае-ул-анбийе» асарининг тили ва услуби	76
Алининг «Қиссаи Юсуф» достонининг тил хусусиятлари	78
Чингачой усулининг адабий тили	80
Қарлуқ-уйғур тили тараққиётида «Ўғузнома» асарининг роли	81
Олтин Ўрда адабий тили ҳақида	83
Қутбийнинг «Хисрав ва Ширин» достониди ўғуз, қипчоқ тили элементларининг адабий тилга ўзлаштирилиши ва мувофиқлаштирилиши	84
Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асари ва унинг тил хусусиятлари	86
XI-XIV асрлардаги ҳужжатлар тили ва услуби	90
Аралаш диалект хусусиятларининг «Тафсир»да акс этиши	93

7 - БОБ

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТИЛИНИНГ ТАКОМИЛЛАШИШИ

Адабий тилининг XIV аср ва XVII асрларгача бўлган тараққиёти	97
Эски ўзбек адабий тили ҳақида	99
Ўзбек адабий тили тараққиётида шоир Атоийнинг ўрни	101

Саккоқийнинг ўзбек тили тараққиётидаги роли	103
Љутфий ижоди — адабий тил воситалари тараққиётида янги давр	104

8 - Б О Б

АЛИШЕР НАВОИЙ — ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ АСОСЧИСИ

Алишер Навоий — она тили учун толмас куранчи	108
Алишер Навоийнинг адабий тили ҳақида	112
А. Навоий асарлари тилида лексик ва грамматик норма- ларнинг белгиланиши	118
А. Навоийда архапам ва ундай фойдаланиш принциплари	122
А. Навоийда турк тиллари бойлигида фойдаланиш усул- лари ва уларнинг стилистик хусусиятлари	123
А. Навоийнинг тилларга муносабати	125
А. Навоий поэтик асарларининг тили ва услуби	128
А. Навоий прозаик асарларининг тили ва услуби	132
А. Навоий мактубларининг тили ва услуби	135
«Муҳокамат ул-лугатайн» ва унинг ўзбек тили тараққиё- тидаги ўрни	136
XVI аср ўзбек адабий тили тараққиётини ўрганишда	
3. М. Бобир асарлари тилининг аҳамияти	138
Тарихий дostonчиликда тил ва услуб масаласи	144

9 - Б О Б

XVII АСР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Давр адабий тилининг хусусиятлари	149
Абулғозий Баҳодирхон тарих асарларининг тили ва услуби	150
Гурди сатираларининг тили ва услуби	154
Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахаб-ал лугат» асарининг ўз- бек адабий тили илмий терминологияси тараққиётидаги роли	157
Муҳаммаднйёз Нишотий асарлари тилида А. Навоий тра- дициясининг давом эттирилиши	159
Мунис асарларининг тили ва услуби	162
Гулханийда тил ва услуб проблемалари	164
Махмурнинг реалистик сатира тили ва услубини ривож- лантиришдаги роли	163

XV-XI9 асрлардаги лугат ва грамматик асарларнинг ада- бий тилини нормаллаштиришдаги роли	169
---	-----

10 - Б О Б

**XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР
БОШЛАРИДА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ**

Ўзбек адабий тилига бўлган таъсир	176
Ўрта Осиё Россияга қўшилгандан сўнг 1905 йилгача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили тарихи	177
XIX асрнинг иккинчи ярмида тил ва услуб проблемаси .	179
Ўзбек адабий тилини ривожлантиришда Муқимийнинг хизматлари	183
✓Фурқатнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги роли . .	194
✓Завқий асарларнинг тили ва услуби	193
Ўзбек адабий тили тараққиётида Аваз Ўтарнинг тутган ўрни	199
Газета - публицистика стили, унинг пайдо бўлиши ва шаклланиши	204

11 - Б О Б

**1905 ЙИЛДАН ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА
БЎЛГАН ДАВР ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ**

Давр адабий тили ҳақида	205
Умумий тилини яратиш соҳасида бўлган курашлар . .	207
1905-1917 йиллардаги ўзбек адабий тилининг хусусиятлари	211
Ўзбек тилида ижтимоий-сиёсий лексика ва терминоло- гиянинг ривожланиш манбалари	215
Адабий тилда сўз олиш ва ижод қилиш принциплари . .	221
1905-1917 йилларда адабий тил соҳасидаги мивлатчилик пурнэми	227
Ўзбек тилининг практик грамматикасини тузиш учун бўлган уринишлар	233

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ТИЛИ, УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Миллий тил ҳақида тушунча	236
Миллий адабий тилни яратиш соҳасида бўлган курашлар	238
✓ Ўзбек миллий адабий тилининг ривожида Ҳамза Ҳаким- зода Нисзийнинг роли	241
Ўзбек адабий тилининг совет давридаги тараққиёти . . .	251
Ўзбек тили фонетик системасидаги ўзгаришлар	251
Ўзбек тили лексикасида юз берган ўзгаришлар	253
Ўзбек адабий тили морфологиясидаги янгилликлар . .	255
Ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисидagi ўзгаришлар ҳақида	258
Ўзбек тили функционал стилларнинг ривожланиши . .	259
Ўзбек тилшунослигининг юзага келиши ва ривож- ланиши	261

(На узбекском языке) -

Улуғ ТУРСУНОВ, Базар УРИНБАЕВ

**ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ
УЗБЕКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА**

Самарканд—1969

Редактор **М. А. А х м е д о в**
Технический редактор **Ю. И. Х а н и м о в**
Корректор **С. А. А з а м о в**

Терпшга берилди 26. III-1969 й. Босишга рух-
сат этилди 26. XII-1969 й. Қўғоз формати 42x54
1/16. Босма листи 17. РЧ 42040
Заказ 1018. Тираж 700. Баҳоси 1 с. 45 т.

Булунгур район «Коммунист»
газета босмаховаси